

DIRK HOERDER**Nemzetépítés Európában és Észak-Amerikában az 1760-as és az 1840-es évek között****Összehasonlító elemzést¹**

Az első új nemzetnek az Amerikai Egyesült Államokat nevezték (Lipset).² Ez politika- és eszméletörténeti szempontból megfelel a valóságnak. A Tudorok Angliája és a Hollandiai Egyesült Tartományok megmutatták az új adminisztrációs rendszerek és a föderalizmus alapelvei felé vezető utat, bár a népfelség elmélete még nem jelent meg ekkor. E tekintetben az Európában folyó vitákra alapvető hatást gyakorolt az Egyesült Államok Alkotmányának megírása 1787-89-ben. Ám a demokratikus forradalom és az etnikai-kulturális függetlenségi mozgalmak korában sokkal közvetlenebb és széleskörűbb hatása volt a francia forradalomnak és azoknak a kísérleteknek, amelyek előbb köztársasági, majd 1815 után reakciós elvek alapján kívánták Európát átrendezni. Mindkét eseménysorozat szerves része volt annak a sokkal szélesebb fejlődésnek, amelyet „nemzeti újjászületésnek”, a „népek tavaszának” neveztek, és amelynek központjában - az Orosz Birodalom nyugati végétől az Észak-Amerikában letelepedett európaiakig - a népek növekvő etnikai-kulturális öntudata állt.

Először összehasonlítjuk a hegemon birodalmakban bekövetkezett változást, majd rátérünk az egyes népek kulturális törekvéseire - különösen a nyelvújításra, a műveltebb rétegeknek szánt irodalom megjelenésére és a történelmi hagyományokra való hivatkozásokra. Végül pedig bemutatunk egy modellt (Hroch), amellyel megérthetjük a kisebb népek fejlődését, és kifejtjük a model kiterjesztésére vonatkozó hipotézisünket. Abból az elgondolásból indulunk ki, hogy a nemzetépítés folyamata nem pusztán eszmék terjedését és törvényes formába (alkotmányba) foglalását jelenti. A nemzetépítés elemeit az etnikai tudat, a kereskedelemben és a termelésben bekövetkezett változások, az új osztályok (gyakran lassú) felemelkedése, a népfenség tételének és gyakorlatának (vagy az érte folytatott harcnak) a megjelenése alkotják. A kultúra homogenizálódása, az elangolosodás (Murrin) az 1760-as évek előtt, az „amerikai gondolat” elterjedése (Curti), az „ipari tudat megjelenése és kezdeti fejlődése” (Rezneck) és a nemzeti társadalom létrehozásának folyamata (Wiebe) legalább olyan fontos, ha nem fontosabb aspektusok, mint az alkotmányok megírása. Csak ezek együttes kibontakozása tesz egy lakosságot néppé.³

A birodalmi reform

A 18. század folyamán mind az európai birodalmak, mind az Oszmán Birodalom a nacionalista gondolkodás, az új gazdasági fejlődés hatása alá került, és az állami bevételek növelésére kényszerült. Az 1760-as években a brit kormány felhagyott az amerikai gyarmatokkal szemben gyakorolt „üdvös figyelmetlenség” politikájával. A londoni kormány - amely szemben találta magát a magas államadóssággal, az alattvalóira kivetett, már ekkor súlyos adókkal, a gyarmati hadseregek fenntartásának kilátásával, és amely a birodalmi adminisztráció racionalizálására törekedett - számos lépést tett annak érdekében, hogy növelje a távoli területekről származó bevételeket, csökkentse a kiadásokat, és korszerűsítse az adminisztrációt. 1765-ben az észak-amerikai gyarmatok szembeszálltak az új politikával, 1776-ban függetlennek nyilvánították magukat, 1783-ban pedig államközi szerződéssel is megerősítették függetlenségüket.

Az Osztrák Birodalomban⁴ Mária Terézia (1740-1780) új adminisztrációs egységek, általános (a nemességet és az egyházat is érintő) adózás bevezetésével, az oktatás fejlesztésével és a belső gyurmatokból származó jövedelmek növelésével hozzákezdett a Monarchia osztrák-cseh részének „modern” hivatalnoki állammá alakításához.⁵ II. József (1765-1790, 1780-ig társrégens) folytatta, felgyorsította és még nagyobb szigorral hajtotta végre a reformokat. A németet téve az ügyintézés egységes nyelvéné, központosította az adminisztrációt. A nem-német területek lakossága és privilegizált csoportjai fellázadtak (Magyarország), tiltakoztak (Galícia, Csehország) vagy függetlennek nyilvánították magukat (Osztrák-Németalföld, 1790). II. József 1790-re egyes intézkedéseit visszavonta.⁶ A felvilágosult birodalmi reformnak az volt a célja, hogy megerősítse Bécs központi hatalmát, és nagyobb jövedelem megtermelésére tegye képessé a periférikusabb népeket. Mozgásba hozta azt a folyamatot, amelyet később „nemzeti ébredésnek” kereszteltek el.

Az Oszmán Birodalomban III. Szelim szultán (1789-1807) 1801-ben a reform bevezetése és az államapparátus modernizálása mellett döntött.⁷ Azelőtt a különböző etnikai csoportok az úgynevezett „millet-rendszer” alatt meglehetősen nagyfokú önállóságot élveztek.⁸ A reformok célja a centralizáció és az ésszerűsítés volt. 1804-ben a belgrádi pasalikban (szerb etnikai terület) népfelkelés tört ki. A követelések között az autonómia helyreállítása, a csapatok kivonása⁹ és az államnak nyújtott szolgáltatások csökkentése szerepelt. Miután levették a fellelést, 1816-ban biztosították a szerbeknek az önigazgatást oszmán fennhatóság alatt (a náluk szokásban lévő knez-rendszer alapján), 1830-ban pedig az autonómiát. A függetlenség csak 1878-ban érkezett el:

Észak-Közép- és Észak-Kelet-Európában a fejlődés másképpen zajlott le. A Porosz és az Orosz Birodalom (a Habsburg uralkodók segítségével) éppen kettéosztotta Lengyelországot. A nemzeti egységért, a reformért és a kulturális különbözőségért küzdő mozgalmak a hegemon (német, nagyorosz) kultúrák körül összpontosultak, miközben a lengyel kultúra meggyengült, vezető képviselőit pedig 1830 után száműzték. A lengyel és nagyorosz etnikumú területeken később jelent meg az etnikai és nemzeti tudat.

A felvilágosult abszolutizmusban és a parlamentáris monarchiákban bevezetett reformok alapvetően hasonlóak voltak: céljuk a kormányzati adminisztráció ésszerűsítése és a bevételek fokozása volt. Bár a reformokat végrehajtó kormányok egyike sem fogadta el a népfenség tételét, mindegyik osztotta azt a nézetet, miszerint az alattvalókat képessé kell tenni arra, hogy elegendő pénzt keressenek, és befizethessék a kívánt mértékű adót (merkantilizmus). Így Ausztriában a fiziokrata eszmék hatása alatt a parasztokat földművelési módszereik javítására akarták tanítani. Magnövekedett jólétük az államkincstárt gazdagította. A probléma - a központosítók szemszögéből - kétszeres volt. Egyrészt a parasztokat nem lehetett az adminisztráció központi nyelvén tanítani. A felállítandó iskolarendszerben olyan tanárokat kellett alkalmazni, akik beszélték a helyi nyelvet - más szóval az adott etnikai csoport és nem a hegemon kultúra képviselőit. Ez a tanult emberek egy új csoportjának (az „értelmiségnek”) a megjelenését vonta maga után, illetve azt, amit ma a kultúra „demokratizálódásának” neveznénk. Ennek hatását a kortársak soha nem érelték meg teljesen. Másrészt a változtatások megbolygatták a helyi szokásokat, lett légyen szó a (gyarmati) angolok jogairól, a Cseh nemesek privilégiumairól, a szerb knez helyi önigazgatásáról vagy a magyar mágnások pozíciójáról. Ennek az lett az eredménye, hogy a tiltakozás, a lázadás és a forradalom különböző tonnái a történelmi jogokra, valamint a kulturális önigazgatásra hivatkozva igazolták eljárásukat.

Az előbbi szemléletmódnak - amely egyaránt jellemezte az angolok történelmi jogaira hivatkozó észak-amerikai gyarmatokat és a helyi önigazgatásra hivatkozó szerbeket - volt egy „beépített” gyenge pontja, ha a társadalom privilegizált csoportjai alkalmazták. A felsőbb társadalmi rétegek nagy része - lett légyen szó a londoniakkal együttműködő észak-amerikai kereskedőkről, vagy azokról a Béccsel együttműködő magyar és cseh nemesekről, akiknek

saját jobbágyaikkal szemben volt szükségük a birodalmi hadseregekre¹⁰ - az adminisztratív és gazdasági központhoz kötődött. E csoportoknak etnikai különbözőségekre kellett hivatkozniuk ahhoz, hogy alátámaszthassák történelmi jogaik követelését. Amikor a gyarmati angolok amerikaiakká váltak, le kellett mondaniuk azokról az előnyökről, amelyeket a központhoz fűződő kapcsolataik biztosítottak. Európában, ahol az elitek gyakran beolvadtak a hegemon kultúrába, szükség volt arra, hogy visszatérjenek a népi hagyományokhoz - azokhoz az emberekhez, akiket annyira marginális helyzetűnek tekintettek, hogy az adminisztráció - a katonai szolgálattól eltekintve - nem vesződött velük. Még a munkaerejükre is csak helyi szinten volt szükség. Most mind az uralkodó osztályoknak, mind a felemelkedő polgárságnak szüksége volt rájuk, mint kulturális hivatkozási csoportra. A meglévő népi kultúrákra - kultúrára az egész életformát értjük (R. Williams) - a felvilágosodás kozmopolita elitje figyelt fel először. Az 1760-as évek után bekövetkezett változás korszakában a felsőbb osztályok pusztán gazdasági és társadalmi érdekeltségeik miatt tartották őket figyelemre méltóknak. Új közhangulat alakult ki: a romantika, gyakran egy árnyalatnyi nemzettudattal (de nem nacionalizmussal).¹¹

Az etnikai-nemzeti azonosságtudat kialakulása

Az új Egyesült Államokban a nemzeti kultúra megteremtése kevesebb figyelmet kapott, mint Észak-Közép- és Dél-Kelet-Európában. Ennek okai nyilvánvalóak: minden osztály ugyanazt a nyelvet beszélte, és egyetlen hegemon hatalom sem volt elég közel ahhoz, hogy fenyegethesse a nép etnikai kulturális integritását. Az új államok elég periférikusan helyezkedtek el, ezért 1783 után egyetlen európai hatalom - még a korábbi birtokos sem avatkozott be katonailag. Ugyanakkor az európai hatalmak közül a kereskedelmileg és iparilag legerősebb Nagy-Britannia képes volt arra, hogy az amerikai piacot brit termékekkel árasssa el. Ez egy olyan gazdasági nemzettudatot eredményezett, amelyet „amerikai rendszernek” neveztek el, és amely gondosan kidolgozott szertartásokkal ünnepelte a „honi fejlődés” minden megnyilvánulását.¹² Az új állam és gazdaság jellege szempontjából kevés jelentőséget tulajdonítottak a kulturális erőfeszítéseknek, a nyelv Webster nevéhez kötődő amerikanizálásának, a nemzeti irodalom fejlődésének, a nemzeti történetírás megjelenésének. A hasonló erőfeszítések azokon a periférikus európai területeken játszottak nagyon fontos szerepet, amelyek közel voltak a központhoz, és ahol ez elég erő, volt ahhoz, hogy megszabja a gazdasági fejlődés határait. A Habsburg monarchiában egyetlen nép sem vezethetett volna be védővám-rendszert - mondjuk egy „cseh rendszert” - és alkalmazhatta volna büntetlenül. Végül pedig a társadalmi változások is különböző mértékben vonták magukra a történészek figyelmét. Észak-Amerikában - a haladó történészekről és a közelmúlt társadalom-történezeitől eltekintve - csak néhányan mutattak rá a belső feszültségekre. Nemrégiben jelent meg egy más szemszögből írt tanulmány arról, hogyan építette ki az új elit a hatalmát.¹³ Európában, ahol a társadalmi különbségek nyilvánvalóak voltak, az uralkodó osztály pozíciójáért folytatott harcok több figyelmet kaptak.

A 19. század fordulójára a nyelvi szeparatizmus és a népnyelvekből kiemelkedő irodalmi, azaz középosztálybeli nyelvek létrejöttének kora.¹⁴ A norvégok már nem a dánt használták az adminisztrációban, az „írott” és a „népi” norvég nyelv pedig egymás mellett, egymással versenyezve élt több mint egy évszázadon keresztül. Német nyelvterületen a Grimm testvérek összeállították híres szótárukat. Közép-Kelet- és Dél-Kelet-Európában az adminisztráció nyelve: a német, az orosz, a latin (Magyarország) és a görög, illetve a kereskedő és (Észak-Keleten) a kézműves nyelvek: a német, az olasz és a görög-takaró módjára-még mindig lefedték a területeket, de alattuk a vidéki lakosság és a városok alsóbb osztályai a „nemzeti” nyelveket beszélték.¹⁵ Ezeket, nem sztenderdizált formában, az 1530-as évektől - a reformáció és az ellenreformáció közötti harcoktól - kezdve nyomtatásban is használták

vallási célokra, előbb Csehországban, később az elszigetelt területeken. Egye, vidékeken az etnikai nyelvek szélesebb körű használatának igénye már a 18. században felvetődik.

Amikor a kapitalista gazdasági behatolás intenzívebb lett, nagyobb szükség volt arra, hogy az eladó és a vevő ugyanazt a nyelvet beszélje. A kereskedők általában más etnikumúak voltak, mint a vidéki lakosság. Lengyelországban az Oktatásügyi Minisztériumot - az elsőt Európában - az ország első szétdarabolása után egy évvel, 1763-ban hozták létre, a latin helyét pedig a lengyel vette át. Ignacy Krasicki (1753-1801) nyelvtisztítási programot indított el. Csehországban, a Habsburg Birodalom kereskedelmileg legfejlettebb és legiparosodottabb részében a kialakuló polgárság követelni kezdte, hogy a cseh nyelvet a hegemon német nyelvvel egyenrangúnak ismerjék el. Franz Joseph Kinsky gróf kimutatta, hogy a nyelvet ötmillióan beszélik. Pelcl és Dobrovský írásban rögzítették. A szlovák területeken, amelyek ekkor a Magyar Királysághoz tartoztak, a reformerek - először a katolikus Bernolák, majd a protestáns Stúr - megteremtették a nyelv különböző dialektusokon alapuló irodalmi változatát, majd heves vitákba bonyolódtak arról, hogy ki melyik hegemon kultúrát - a magyart vagy a csehet - részesíti előnyben. A délszláv területeken a szlovén Kopitar, a szerb Karadžić és a horvát Gaj alakították ki nyelveik írásban rögzített formáját.

Mindegyik esetben a demokratizálódás¹⁶ és az osztályá alakulás folyamata játszódtott le. Mindegyik nyelvet a parasztok által évszázadok óta használt formák alapján fektették írásba. A magyarországi művelt szerbek esetében a korábban kialakult orosz-szerb és egyházi szerb nyelv helyét egy új alak vette át, amely az ottomán uralom alatti szerb népi nyelvből eredt, és amelyet egy Bécsben élő menekült fejlesztett ki. Így azoknak a néprajzkutatóknak az elméletét, akik szerint a közemberek a „népszokásokon” túl nem tudnak saját kultúrát létrehozni, hanem a felsőbb társadalmi osztályok életmódjának „lesüllyedt elemeiből” alakítják ki ezt, ki kell egészíteni a „felemelkedett kulturális elemek” elméletével. A középosztály kialakulása idején az értelmiség a népi kultúrára támaszkodva hozta létre a középosztály nyelvét. Ám miután a nyelvet írásban rögzítették, és a népiesség mint a „nép”, a nemzet része beemelkedett az irodalomba (romantika), a nyelv és az irodalom megint kirekesztővé vált. A korábbi, kreatív helyesírás helyét a tanár-cenzorok által meghatározott szabályok vették át. Ők döntöttek a nyelvtanról és a helyesírásról, és így elkülönítették egymástól a tanultakat, akik előtt nyitva állt a társadalmi felemelkedés útja, és azokat, akik a tanulatlanok között maradtak.

Míg Kelet-Európában a nyelvi identitás kérdése egyike volt azoknak a mély és tudatosan előidézett változásoknak, amelyek a hegemon kultúrák erődítményének aláásását célozták, Észak-Amerikában az új nyelv létrehozásakor kevesebb hangsúly esett a britellenes attitűdre. Sem a korábban hegemon birodalom nem tudott hatást kifejteni a nyelvváltoztatási programmal szemben, sem egy új, középosztálybeli nyelv nem tudott kifejlődni. A változások igénye inkább egy új politikai filozófiában gyökerezett (amely az óvilág egyik, szinté önként adódó aspektusa volt): az Amerikai Köztársaságnak szüksége volt egy leegyszerűsített helyesírásra, amely nem felelt meg az óvilág monarchikus rendjeinek. Noah Webster (1758-1843) New York-i iskolaigazgató helyesírási könyvében (1783) még azt hangsúlyozta: túl büszke, semhogy „könyvekért adós maradjon Nagy-Britanniának”. Egy évvel később pedig már megfogalmazta legfontosabb célját: „Az, ha a gyermekkorát élő Amerika átvénné az óvilág irányelveit, annyit jelentene, mintha az aggkor ráncait vésné az ifjúság rózsás orcájára, és a hanyatlás magját ültetné el egy életerős szervezetben.”¹⁷ Hozzátette, hogy egy republikánus társadalomban minden embernek műveltnek kell lennie ahhoz, hogy kötelességeit teljesíthesse. Fonetikailag le akarta egyszerűsíteni a nyelvet. 1806-ban kiadta az *Angol nyelv rövidített szótárát*. Európában más okokból terjesztettek hasonló elgondolásokat: a szerb és horvát nyelvújítók 1813-ban és 1830-ban szintén javasoltak egyszerűsítéseket az egy betű-egy hang elv alapján. Webster későbbi kiadásában kénytelen volt visszavonni néhány újítását, mert mesterkéltek¹⁸ voltak, vagy egyszerűen a szokás bizonyult erősebbnek.

Olyan új szavakat is hozzá kellett tennie - 1840-ben mintegy ezret -, amelyeket a mesterségek fejlődése, a szakosodás és az amerikai társadalom bürokratizálódása tettek szükségessé.

Így a nyelvek a társadalom- és gazdaságtörténet tükréként jelennek meg. Egyesek a 18. századtól fogva látták a változás jeleit, és már ekkor nyelvreformot sürgettek. A legerősebb ösztönzést a felvilágosodás és a romantika fordulója, a reform és a forradalmak kora hozta magával, amikor a nemesség már nem uralkodott mindenek fölött, de egy összetartó középosztály sem emelkedett még fel, és az alsóbb vidéki osztályok sem fejlesztették etnikai kultúrájukat interregionális etnikai tudattá. Ebben a korban számos gazdasági, műszaki és tudományos újítás valósult meg, a termelés és a helyi gazdaságok gépesítése és kapitalizálódása egyre gyorsabb ütemben haladt előre. 1800-ban a föld területének több mint 80 százalékát művelték meg összehasonlításképpen: 1600-ban mindössze 50 százalékát. A gőzenergia mögött ekkor 30 év gyakorlati tapasztalat és fejlesztés állt, a gőzhajó 1807-ben jelent meg. Hogy ki tudja elégíteni az igényeket, szinte hihetetlen mértékben felgyorsították a textilkészítő gépeket, csökkentették a munkaköltségeket, és modern termelési folyamatok segítségével hidalták át a termelés akadályait. A cement feltalálása új építési technikákat, a szén gázneművé változtatása pedig hosszabb munkanapokat tett lehetővé. Az, hogy a répában felfedezték a cukrot, átstrukturálta a mezőgazdasági termelést, a munkaigényeket és a kereskedelmi függőségeket.

Az új etnikai-nemzeti irodalmak felemelkedése az új nyelvekre és a továbbfejlesztett, az olvasást is tanító oktatási rendszerre támaszkodott, valamint a gazdasági fejlődésre, amely megteremtette azoknak az embereknek a csoportját, akik elég jómódúak voltak, hogy könyveket vehessenek. Így az írók, akik korábban vándorló tanárok vagy nemesi pártfogók védencei voltak, független egzisztenciára tehettek szert. Amíg alacsony volt az olvasni tudók száma, vándorszínházak utaztak faluról falura, új gondolatokat és történelmi-etnikai hagyományokat terjesztve. A versek történelmi témákhoz nyúltak, hogy az etnikai kultúrában és tudatban megerősítsék a kontinuitás érzését, a regények a falusi életet ábrázolták - mindez néhány évtizeddel korábban elképzelhetetlen lett volna. Ahogy Amerikában a rabszolgaság-ellenes regények a rabszolgák óvatos, mindennapi ellenállását ábrázolták, az európai irodalmi művek is hasonló viselkedési formákat írtak le - példa erre Ludas Matyi, aki ravaszul és sikerrel áll ellent embertelen földesurának (1804). Az oszmán seregekkel („a törökökkel”) megvívó nemesi irodalmi hősök évtizedei után ő volt az első népi hős a magyar irodalomban. Ez a téma iróniát rejt magában, amit az egyik magyar szerző meg is ragadott: az Oszmán Birodalom terjeszkedése idején a magyar nemesek paraszthadsereget gyűjtöttek Magyarország védelmére. A parasztok, ráeszmélve számbeli többségüknek rejlő erejükre, fellázadtak, ám vereséget szenvedtek a nemesektől, és függő helyzetük helyett állandó szolgásgba kényszerültek. Ezután jöttek „a törökök”, akiknek a nemesek egyedül nem tudtak ellenállni, és másfél évszázados oszmán uralom következett.¹⁹

Ennek az irodalomnak a nagy része a néphagyományból merített ihletet. A számos népköltészeti-, népmesei és közmondásgyűjtemény, a népi szokásokkal és a falusi élettel foglalkozó tanulmányok ösztönzést nyújtottak azoknak a szerzőknek, akiket még mindig nemesek pártfogoltak, és akiknek elődei műveik színhelyét soha nem tették át az udvari és nemesi életből más társadalmi közegbe. Ahogy Petőfi Sándor írja, a köznépnek először az irodalom főszereplőjévé kell válnia ahhoz, hogy később a politikai élet főszereplője lehessen. Adam Mickiewicz, a jólismert lengyel szerző „inasoknak és szobalányoknak” írta irodalmi műveit. A 19. század közepére még a bányászok is bekerültek a magyar irodalom témái közé. Rousseau „nemes vadembere” (noble savage) - akit Cooper *Az utolsó mohikán* című könyvéből is ismerünk - Európában is megjelent a mondabeli Ossian bárdal, mint népének utolsó képviselőjével, meg az ír és a skót néphagyomány „dalaival”. A természet emberét a természettől gyorsan távolodó korban életerősnek, költőinek, de a múlt emberének tekintették.²⁰ Egy korszak a végéhez közeledett, és amíg a középosztályok egyes tagjai

könnyes, romantikus szemmel néztek vissza a múltba, mások örömmel várták a „fejlődést”, vagy óvatosabban - azokat a változásokat, amelyek új lehetőségeket biztosítottak vagy látszottak biztosítani.

A helyhez és a távolsághoz fűződő új viszonyt jelzik az utazások és az utazási irodalom. Az új osztály szabadidejének eltöltéséhez tengerparti és alpesi üdülőhelyeket építettek ki. A távolabbi területekre - Európa esetében a gyarmatokra, Amerika esetében nyugatra - expedíciókat szerveztek. A 19. század közepén fényképészeket küldtek a gyarmatokra, hogy a távoli világokból képeket hozzanak a központ polgárainak és természetesen a tudósoknak, akik új kutatási területeket (és munkalehetőségeket) találtak. Bár túllép e tanulmány keretein, futólag meg lehet jegyezni, hogy a 19. század végén a fényképészek azzal a feltevéssel kezdték rögzíteni közvetlen fizikai és társadalmi környezetüket, hogy ez gazdasági és társadalmi változásokon fog keresztül menni. Ugyanekkor kezdődtek a fényképészetben az „idő- és mozgástanulmányok”, amelyek célja az volt, hogy a középosztályok növelhessék a munkásosztály kizsákmányolását.²¹

Az etnikai és nemzeti identitás kifejezésének és elismertetésének harmadik eszköze a közös történelem megjelenítése volt, amelyet az ezt alátámasztó történetírás testesített meg. E tekintetben az Egyesült Államok és Kelet-Európa fejlődésében feltűnőek a hasonlóságok. Joel Barlow (1754-1812) 1787-ben jelentette meg az amerikai civilizáció fejlődését felvázoló *Kolombusz látomása* című művét, amelyben lejegyezte az irodalom, a tudomány, a politika és a hadsereg hőseinek szerepét. Peter Force (1790-1825) 1837 és 1853 között adta ki értékes gyűjteményét *Amerikai levéltár* címmel, a Kongresszus-kellettlenül megadott-anyagi támogatásával. Mason Locke Weems (1759-1825), az Mt. Vernon-i egyházközség volt plébánosa és önjelölt „rendfőnöke” korábban kezdett munkához. George Washington életrajzát minden újabb kiadásnál frissen kitalált részletekkel színezte ki - ezt nevezte Harvey Wish „kreatív folklórnak”. Végül pedig George Bancroft (1800-1891) kezdett hozzá *Az Egyesült Államok története* tíz kötetének (1834-1876), e nacionalista, demokrata és némileg hittérítő jellegű műnek a megjelentetéséhez. Csehországban ezekben az évtizedekben adta ki Gelasius Dobner (1719-1790) a hatkötetes *Monumenta historica bohemiae* (1774-1785). Vaclav Hanka (1791-1861), a Cseh Múzeum gondnokának nem volt Saját munkája, amelyet kiszínezhetett volna, de úgy döntött, hozzájárul a cseh múlt dicsőségéhez, ha felfedez két sorozat régi cseh kéziratos verset (a 13. és 9. századból). Kortársai vagy hittek eredetiségükben, vagy kevésbé voltak hozzá nagylelkűek, mint Weemshez, és „irodalmi csalásnak” nevezték (Dobrovský). Végül 1836-ban František Palacký (1798-1879), a Cseh Királyság hivatalos történetírója kezdett hozzá a tízkötetes *Csehek története* (Geschichte der Böhmen) kiadásához. 1848-ban megjelentette a cseh nyelvű kiadást is, amelynek első kötetei még a német változat fordításai voltak; később viszont már a cseh nyelvű kiadások jelennek meg előbb, és ezeket követték a német fordítások. Palacký - Bancrofthoz hasonlóan - nacionalista volt, hitt a Hanka-kéziratokban. Demokrata volt, aktív szerepet játszott 1848-ban, és erősen hitt abban, hogy Csehország a jövőben elnyeri függetlenségét. Mint a cseh középosztály szószólója, visszautasította a frankfurti német Forradalmi Parlamenthez való csatlakozást, és ehelyett a Habsburg Birodalom etnikai alapon tartományokba szerveződő föderációját javasolta.²²

Más összehasonlításokat is felvázolhatunk. Bancroft támogatta az USA nyilvánvaló elhivatottságát és a Mexikó elleni háborút. Az Egyesült Államok nemzettudata nacionalizmusba fordult, és expanzionista jelleget öltött. A szlovák nemzettudat hasonló messianisztikus fordulatot vett, kinevezve a szlovákokat a leggenerikusabb szláv nyelvnek - valószínűleg így kárpótolva magát azért, hogy nem népi hagyományai a múltban erőtlenekek voltak. A lengyel értelmiség, amelynek egy része száműzetésbe kényszerült, minután a környező birodalmak feldarabolták az országot, kidolgozta azt a nézetet, hogy az ország Krisztusként szenvedett a többi európai népért, és ezért a jövőben jóvátétel illeti. Amikor a

hatalom lehetővé tette, a messianisztikus elgondolások és eszmények expanzionista és imperialista jellegűvé váltak.²³ E fejlemények azonban már túllépnek elemzésünk kornológiai keretein.

A 18. század során megszakításokkal, az 1760-as és az 1860-as évek között pedig egyetlen hatalmas hullámban az euro-amerika kultúrkör értelmiségei kidolgozták azokat az etnikai és nemzeti identitásokat, amelyek átvették, illetve átvenni készültek a régi, dinasztikus törésvonalak helyét. A korszak közvéleményét inkább Hankának és Weemsnek az egész társadalmat átfogó „kreatív folklórja”, mint a tudósok írásai határozták meg (noha néhányan az utóbbiak közül is szerepet játszottak benne). Észak-Amerika szempontjából kitűnően elemezte e fejleményeket E. Marienstras.²⁴ Egyik következtetése azonban további vizsgálódást igényel. Érvelése szerint az európaiak számára a nemzeti szellem a kultúrával átszőtt múlthoz való igazodást jelentette, az amerikaiak számára viszont a barbár múlt lerombolását és a jövő civilizációjának megépítését.²⁵ Ha az osztályképződést az eszmények és az írott kultúra felől közelítjük meg, úgy tűnik, az Atlanti óceán mindkét partjának kultúrája a jövő és az új ideológia megformálása felé haladt. Ugyanakkor az amerikai oldal az önálló nemzet mitológiáját alkotta meg, míg a Kelet-Európai népek - e tekintetben a németekkel és az olaszokkal együtt ekkor még távol álltak a független nemzeti léttől.

A nemzettudat szellemi és lelki aspektusának felvázolása után a gazdasági és a társadalmi aspektus is hasonló figyelmet érdemel. A terjedelmi korlátok csupán rövid utalásokat tesznek lehetővé. Az amerikai termelési kapacitás fejlődését alaposan megvizsgálták (Bruchey, North, Williams).²⁶ A közelmúltban Timothy Breen dolgozta ki azt a hipotézist, hogy az 1700-as évek közepén mind a brit, mind az észak-amerikai kultúra - bizonyos mértékig - a fogyasztói társadalom kultúrája volt. Ezért a brit és az észak-amerikai középosztály kialakulását összehasonlító szempontból kell megvizsgálni, és a fogyasztás kérdését más európai területek esetében is fel kell vetni. Ez sajnos túllépi e tanulmány lehetőségeit.²⁷ Míg Anglia birodalmi pozíciója továbbra is befolyásolta az Egyesült Államok fejlődését, ennek az országnak a periferikus elhelyezkedése lehetővé tett egy olyan korlátlan felemelkedést, amelyet Kelet-Európa kapitalista gazdaságai birodalmi uraik korlátozó politikája alatt soha nem értek el.

A társadalmi normák - a társadalom összes csoportjának népszokásai kialakulását az új amerikai nemzet első hetven évében Robert H. Wiebe írta le. Megkülönböztette a dzsentri stílust és a társadalmi hierarchia iránti érdekeltséget.²⁸ Az Atlanti óceán másik oldalán ez hasonló, mégis más formát öltött. A felemelkedő társadalmi osztályoknak itt is új társadalmi szokásokat kellett kialakítaniuk, hogy felváltsák a régi elit (kevesebb, mint nemes barbár) szokásait, és kiemeljék magukat az alsóbb osztályok közül, amelyekre - szemben az amerikaiakkal - csak kulturálisan támaszkodtak, közvetlenül politikailag nem. Ugyanakkor a köznépre és a néphagyományokra való kulturális hivatkozásnak a régi rendtől való politikai elkülönülés volt a célja; e hivatkozás egy olyan jövő felé mutatott, amelyet még nem érzékeltek tisztán, de amely - visszatekintve tudjuk - a középosztályok hegemoniájáért küzdő mozgalomhoz tartozott. Ezért volna érdekes összehasonlítani Wiebe-nek Washingtonról a fővárosról végzett kutatásai eredményeit például Prága társadalmának vizsgálatával. (Prágában kisebb volt a birodalmi ragyogás, mint Bécsben, de a terület iparosodott, ezért meglehetősen az összehasonlítás.)

Így az „első új nemzet” felemelkedése nem pusztán politikai esemény, az államalakulás kezdete a (polgári) demokratikus forradalom korában, hanem annak a folyamatnak a része, amelyet a nyugati világ középosztálybeli kultúráinak kialakulása és a nemzetépítés jelentett.

A nemzettudat kialakulásának elemzési módjai

A nemzetépítés kulturális összehasonlító megközelítését ritkán alkalmazzák, itt bemutatott formája pedig nem teljes: nem írtuk le részletesen a gazdasági és társadalmi trendeket, a középosztály egyes csoportjai közötti kapcsolatok fejlődését (kulturantropológia). Ha áttekintjük e kérdések jelentősebb megközelítési módjait, több hiányosságot találunk, mint felhasználható módszert. A politikatörténeti és a politológiai felfogást nagyon eltorzította az első világháború utáni nacionalizmusok „bomlasztó erejének” negatív értékelése, valamint az, hogy a nácik alatti német terjeszkedés legvégső okának a nacionalizmust tekintették. E megközelítések az európai birodalmak átszerveződését, az államok kialakulását és a fasizmust tárgyalják (Hayes, Kohn, Snyder, Shafer).²⁹

Az alulról felfelé haladó, a különböző etnikai csoportok népi kultúráit vizsgáló megközelítés azért okoz problémákat, mert a néprajz (Volksbund) elsősorban az európai népi kultúra tárgyi leleteivel és bizonyos mértékig a szóbeli meg írott hagyományokkal foglalkozik, de nem a leletek közötti kapcsolatokkal és mindennapi használatukkal. Mi több, a Volksbunde viszonylag történelmietlen -például abban, hogy inkább osztályozza az ekék típusait, mintsem hogy kronológiai rendben és társadalmi-gazdasági összefüggéseikben elemezné őket. E tudományágaknak az elmúlt két évtizedben végbement hatalmas módszertani fejlődése az itt tárgyalt korszak kultúráival kapcsolatban eddig még nem hozott eredményeket.

Ezeknél hasznosabb az az osztrák tudományos vita, amely a Habsburg Birodalom „nemzetiségi kérdéséről” (Nationalitätenfrage) folyik. E megközelítés komolyan kezeli a nemzettudat megjelenését a középosztály kialakulása során és - véleményünk szerint - más területekre is alkalmazható. Ugyanakkor az írott forrásokra összpontosít (történeti iskola), és elhanyagolja a népi kultúrákat. Az adminisztratív fejleményekkel és a gazdasági érdekekkel foglalkozik, és csak másodsorban az osztályok kialakulásával. Mindamellet, szemben a politikatörténeti és a Volksbundé jellemző megközelítéssel, e szemléletben nincsenek olyan lényegi torzulások, amelyek kizárnák e szempontok figyelembevételét.

Miroslav Hroch cseh kutató 1968-ban publikálta *A kis európai népek nemzeti mozgalmainak vezető csoportjai* (Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas) című tanulmányát.³⁰ Munkáját a cseh, a litván, az észti, a finn, a norvég, a flamand és a szlovák mozgalmakra alapozta. A következőkben összefoglaljuk elméletét, és bebizonyítjuk, hogy az más népekre is alkalmazható, beleértve a nagyobb népeket és az észak-amerikai gyarmatokat-az Egyesült államokat.³¹

Hroch szerint az etnikai és nemzettudat kialakulásának folyamata - egy sajátos társadalmi kontextusban - három szakaszban játszódik le.³² A „nemzetépítés” időszakában önálló államisággal nem bíró kis etnikai csoportoknak és nemzeteknek az esetében az etnikai és nemzettudat fejlődését azok az értelmiségi csoportok sürgették és hirdették, amelyek az elnyomott nép nyelvét, kultúráját és történelmét tanulmányozták - vagy egy korábbi, önálló politikai identitásra, vagy a népi kultúrára helyezve a nagyobb hangsúlyt, de általában mindkettőre figyelve (*A* szakasz). A *B* szakaszt a mozgalom kiszélesedése, a hazafias társaságok megalapítása, a népesség szélesebb köreiben végzett agitáció jellemzi. Ebben a szakaszban gyors gazdasági fejlődés megy végbe. A *C* szakaszba a nemzeti mozgalmak tömegmozgalommá válása tartozik. Hroch részletesen megvizsgálta a *B* szakasz aktivistáinak társadalmi összetételét, és egy aprólékos vizsgálat révén minden egyes társadalomnál leírta a mozgalom vezető rétegeit (beleértve társadalmi eredetüket és növekvő vagy csökkenő részvételi arányukat): diákokat, kispolgárokat, elemi iskolai tanítókat, középiskolai tanárokat, katolikus vagy protestáns papokat, tiszteket, tisztviselőket.

Hroch kutatásainak legalábbis egyes szempontjai nagyobb népekre is alkalmazhatóaknak látszanak. A német nemzettudatról készült vizsgálatok hasonló vonásokat mutatnak. „Németország” nem létezett; Hroch osztályozása szerint két része két önálló politikai egzisztenciával rendelkező birodalomhoz: a Hohenzollern és a Habsburg Birodalmakhoz

tartozott. A német kultúrájú terület fennmaradó része még 1806 után is fel volt darabolva, bár politikailag független volt, vagy a Svájci Föderációhoz tartozott. Különösen a kisebb délnyugati államokban számos olyan hazafias szövetség jött létre, amely az egyesült német kulturális és gazdasági terület mellett agitált.³³ Míg úgy látszik, hogy a német területeken az *A* szakaszban a Weimarban összpontosuló kozmopolita elit volt domináns, a *B* szakasz bizonyos hasonló vonásokat mutat a kisebb nemzetekkel. E tekintetben azonban szükség volna a két birodalom további vizsgálatára.

Az észak-amerikai gyarmatoknál nem volt egyértelmű *A* szakasz. A lakosság meghatározó többsége az angolok közé sorolta magát, és nem volt szüksége független nemzeti identitás kialakítására - noha azon kevesek, akik Londonba látogattak vagy ott éltek, felháborodva tapasztalták, hogy olyan vidékieknek tekintik őket, akik nincsenek egy szinten az angolokkal. Bár 1756-ban csak nagyon kevesen beszéltek függetlenségről - ha egyáltalán akadtak ilyenek -, létezett egy *de facto* elkülönülés a magtól. Ennek az lett az eredménye, hogy a megfelelő időben néhány gyarmati vezető előállhatott a függetlenségre való felhívással, és a Függetlenségi Nyilatkozat után azonnal megkezdődött a *B* szakasz, amelyet az emberek tízezreinek háborús mozgósítása éppúgy elősegített, mint a városi gyűlések mozgósító hatása és a fogyasztáskorlátozó egyezmények. Ezután léptek néhányan a nemzeti identitás hirdetőiként az előtérbe, mint Noah Webster, Alexander Hamilton és - a középgazdaság vonalán - Hezekiah Niles, Tenche Coxe, Matthew Carey.³⁴ Tocqueville sokat idézett mondása, hogy az amerikaiak minden ügy érdekében szövetséget hoznak létre, tulajdonképpen nem több, mint azon közhelyek egyike, amelyek egy tágabb perspektívába helyezve elveszítik jelentésük javát. Ha a német, a cseh, a norvég vagy más középosztályok tagjai hasonlóképpen cselekednének, e jellemvonás egyáltalán nem volna sajátosan amerikai - inkább egy államot jelentene a középosztály hegemon pozíciójának kialakításában az új nemzeteknél és etnikai entitásoknál. A helyi lakosok által létrehozott, a belső körülmények javítására alakult számos helyi és regionális szövetség, a csoportos petíciók és törvényhozó testületek, szabadalmi társaságok mind arról az állampolgári mozgalomról tanúskodnak, amelynek célja az, hogy saját osztályérdekeiknek megfelelően alakítsák a politikai viszonyokat.

Így, bár Hrochnak igaza van abban, hogy az olyan, önálló egzisztenciával bíró államok, mint Nagy-Britannia vagy Franciaország létrehozhattak - és létre is hoztak - egy nemzeti kulturális kohéziót adminisztratív beavatkozással (és a más etnikumú csoportok, például a bretonok és a baszkok marginalizálásával), legalábbis a németek és az észak-amerikaiak esete hasonló vonásokat mutat a kis nemzetek *B* szakaszával. A társadalomtörténészek az amerikai munkásosztály felemelkedésére összpontosítottak. A nemzeti középosztály kialakulása továbbra is figyelmet érdemlő téma marad.

*

Egy olyan kor után, amelyben a természetes jog és az egyenlő jogok gondolata, valamint a forradalmak egész népeiségeket emeltek be a „népbe” (szemben a földbirtokon alapuló *natio*val), a nemzetépítés folyamata nem más, mint az osztályképződés, valamint az osztályok közötti hatalmi viszonyok újrakijelölésének társadalmi folyamata. Emellett, ha nem is elsősorban, a politikai függetlenségért vívott mozgalom. A független államiság hatást gyakorol a polgárság nemzetközi és belföldi pozíciójára. A függetlenségért küzdő mozgalmakat az 1920-as évektől számos kutató bomlasztó jellegűnek tekintette, a történelmet az államrend, tulajdonképpen a régi rend szemszögéből vizsgálva, érzéketlenül az egyéb szempontok iránt. Az Egyesült Államok modellje politikai hatást fejtett ki: a Függetlenségi Nyilatkozatot és az alkotmányt az európai középosztály progresszív csoportjai fontos hivatkozási alapnak tekintették. Ám az új - független vagy függésben lévő - társadalmak szerkezete szempontjából az Egyesült Államok nem volt modell - az ezen a téren itt végbement fejlemények csak kevésbé voltak ismertek. Azért sem lehetett modell, mert más

volt a kulturális háttére. Párhuzamos fejlődést inkább az egyes államok, az egyes etnikumok között figyelhetünk meg, amelyeket alkalmasszerűen összekötött az egyik etnikai csoport egy befolyásos tagjának a másik területére tett látogatása - példa erre List egyesült államokbeli látogatása.³⁵ Az első új nemzet intézményeivel és szokásaival kapcsolatban számos látogató erősen kritikus nézetekkel tért haza. Az ottani mindennapok kultúrája túlságosan is különbözött a látogató saját kulturális szocializációjától és az önmaguk elé kitűzött céloktól. Csak egy későbbi szakaszban, amikor nyilvánvaló lett, hogy az európai fejlődés lassú, és ilyen is marad, vált az Egyesült Államok társadalmi körülményei miatt megint vonzóvá - nem modellként, hanem kivándorlási célként. Ez érvényes a politikai aktivisták és a telepesek kivándorlására, de nem feltétlenül a munkásokéra, akik nemzetközi munkaerőpiaci hálózatokon keresztül vándoroltak ki.³⁶ Sok bevándorlónak tetszett az első új független középosztálybeli társadalom ésszerű rendszere. Ám sokaknak nem tetszett az, hogy az új társadalomban a dollár mindenekfelett uralkodik. Nem volt még elfogadható, hogy mindent a pénz közvetít, akkor sem, ha ez a „szabadságot”: a javak közötti szabad választást jelentette.³⁷

Az egyesült államokbeli nemzeti-magas és népi kultúra fejlődésére vonatkozó kutatásokra, valamint Wiebe-nek a gentry által létrehozott hierarchiarendszerekről végzett vizsgálatára támaszkodva további kutatásokat kell folytatni a gazdasági elképzelések terjedéséről. Ki olvasta az *Amerikai múzeumot* és Niles *Registerét*, az állami belső beavatkozás szószólóit?³⁸ Európában egy olyan „funkcionális” középosztály emelkedett fel, amelyet nem a termelési eszközök birtoklása vagy a többi osztálytól való teljes elkülönülés határoz meg. Tagjai között a liberális nemesektől a művelt csoportokon és a gazdasági burzsoázián át a szegény tanítókig, a papokig és a vándorszínészekig mindenki megtalálható volt. Ebből a keverékből alakult ki az az osztály, amely meghatározta az ideológiát (értelmiség), és birtokolta a termelési eszközöket (burzsoázia).

Fordította: Bajomi-Lázár Péter

Jegyzetek

- 1 E tanulmány alapjául egy szélesebb projecthez tartozó kutatás szolgált. A project célja az olyan kelet-európai területek népi kultúrájának, gazdasági változásainak és nemzettudat-fejlődésének vizsgálata, ahonnan a 19. század végének észak-amerikai munkásbevándorlói származtak.
- 2 Seymour Martin Lipset: *The First New Nation. The United States in Historical and Comparative Perspective*. (New York 1963). A könyv akkor született, amikor az euro-amerikai nacionalizmus kutatását abban a hitben bátorították, hogy az így szerzett tapasztalatok elősegítik a második világháború után a volt gyarmatokon kialakuló új nemzetek megértését (és kialakulását).
- 3 John M. Murrin: *Anglicizing an American Colony: The Transformation of Provincial Massachusetts*. Ph.D. diss., Harvard University 1968; Merle Curti: *The Growth of American Thought* 1943, második kiadás New York 1951; Russel Blaine Nye: *The Cultural Life of the New Nation, 1776-1830* New York 1960; Robert H. Wiebe: *The Opening of American Society* New York 1985. Az amerikai rendszerrel kapcsolatban lásd: Robert A. Lively: *The American System: A Review Article*, *Business History Review* 29 (1955), 81-96; Robert S. Woodbury: *The 'American System' of Manufacturing*, 47-63, in: E.T. Layton, Jr., szerk.: *Technology and Social Change in America*. New York 1973; Samuel Rezneck: *The Rise and Early Development of Industrial Consciousness in the United States 1760-1830*. *Journal of Economic and Business History* 4 (1931-1932), 784811. Rezneck nézetét a Jeffersoni iparellenességről a közelmúlt kutatásai cáfolták.
- 4 Ernst Bruckmüller: *Nation Österreich*. Bécs 1984; F. Maas: *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich, 1760-1790*. 2. kötet. Bécs 1951-1953; Emil Niederhauser: *The Rise of Nationality in Eastern Europe* Budapest 1981 (magyar kiadás 1976, Budapest); Peter F. Sugar és Ivo J. Lederer, szerk.: *Nationalism in Eastern Europe* Seattle 1969.
- 5 Az ausztriai bevándorlás a Bánátba és a környező területekre, de a galíciai városokba is irányult. Számos bevándorló érkezett délnyugati német területekről.

- 6 1848 körül az etnikai csoportok, a nemzetiségek és az új osztályok egyes képviselői a Habsburg Birodalom föderatív alapon történő átszervezését javasolták. Szemben a Brit Szigetek és Észak-Amerika közötti jelentős földrajzi távolsággal, a bécsi birodalmi kormány és elnyomó szervezetei elég közel voltak ahhoz, hogy az ilyen kezdeményezéseket csírájukban fojtsák el.
- 7 G. E. von Grunebaum: *Der Islam II: Die islamischen Reiche nach dem Fall von Konstantinopel* (= Fischer Weltgeschichte 15, Frankfurt/M. 1971); Peter F. Sugar: *Southeastern Europe under Ottoman Rule*. Seattle 1977; Hasan Kaleshi: *Das türkische Vordringen auf dem Balkan und die Islamisierung...*, 125-138, in: *Südosteuropa unter dem Halbmond*. München 1975; Bruce McGowan: *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation and the Struggle for Land, 1600-1800*. Cambridge 1981.
- 8 Ezeket a Tanimût-ban, 1839 és 1876 iktatták törvénybe.
- 9 A birodalom az uralkodó osztályra, az oszmanlisra és a vallási alapon milletekbe szerveződő alattvalókra tagolódott. A vallási csoportok vallási vezetőiken keresztül tárgyaltak uraikkal (vallási nemzetek). E csoportok adóit a timar nevű egységekben egyfajta adóbérlő gyűjtötte be. E rendszerrel az adóbérlők 1555 és 1789 között visszaéléseket követtek el mind a szultán, mind pedig az alattvalók kárára.
- 10 Érdemes megjegyezni, hogy miután a brit csipatok elfoglalták Bostont, a helyi adminisztráció és a városi tanács tagjai a brit katonák segítségét kérték, amikor az egyik közmunkán a tégláégető munkások a fizetés és a munkakörülmények ellen tiltakoztak. Dirk Hoerder: *Crowd Action in Revolutionary Massachusetts 1765-1780*. New York 1977. 279.
- 11 A nacionalizmus vizsgálata módszertanilag gyenge lábakon áll, és erősen befolyásolják különböző politikai megfontolások. Mi azokról az etnikai kultúrákról beszélünk, amelyek etnikai tudatra tesznek szert, majd kulturális és politikai önirányításukkal kapcsolatos követelésekkel lépnek fel, végül pedig felállítják a nemzetiségek hierarchiáját, ami időnként a területi terjeszkedés céljaival: a nacionalizmussal párosul.
- 12 Július 4-e lett a Nemzeti Alapkö Napja.
- 13 Wiebe: *Opening of American Society*.
- 14 Az itt következő rész a területi történelmek mellett a következő művekre támaszkodik: *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*, szerk. Klaus von See 23 kötet (Wiesbaden stb. 1978-1984), 11-16. kötet; *Handbuch der Literaturwissenschaft*, 16-19. kötet Potsdam 1927-1931; *Literature and Western Civilization*, szerk. David Daiches és Anthony Thorlby. London 1972-1976, 4. kötet: *The Modern World I: Hopes* (1975).
- 15 A részleteket lásd: Armin Hetzer és Dirk Hoerder: *Linguistic Fragmentation or Multilingualism among Labor Migrants in North America: The Socio-Historical Background in Eastern and Southeastern Europe*. A Research Note, in: D. Hoerder és Christiane Harzig, szerk.: *The Immigrant Labor Press in North America, 1840s-1970s. An Annotated Bibliography*, 3 kötet. Westport, CT.: Greenwood Press 1987. 2: 29-52.
- 16 E modern terminust csak jobb híján használjuk. A kortársak republikanizmusról és hasonló fogalmakról beszéltek.
- 17 *A Grammatical Institute of the English Language*. Hartford 1784. pt. I, 14.
- 18 Csehországban a romantikus és nacionalista költő Josef Jungmann (1773-1847) kifinomult nyelvezete érthetetlen volt az alsóbb középosztályoknak, annak a csoportnak, amelynek költészetét szánta.
- 19 Bárány Eötvös József (1813-1871): *Magyarország 1514-ben* (1847). Eötvös a birodalmon belüli reformokat támogatta. Nagy hatással volt rá a görög függetlenségi háború. Tanulmányt írt a szegénységről és a 19. század uralkodó eszméiről. Az 1867-es magyar-osztrák Kiegyezés után oktatásügyi miniszter és számos reform kezdeményezője volt. Írásaira hatással volt Walter Scott. A népköltészetéről írt művére hatott McFingal Ossianja.
- 20 Astrid Grewe: *Ossian und seine europäische Wirkung*, 171-186, in: *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*, 15. kötet. Wiesbaden 1982, 171, 177; Jean Franco: *The Noble Savage*, 563-593, in: Daiches/Thorlby, szerk.: *Literature*, 4. kötet.
- 21 Friedrich Wolfzettel: *Ce désire de vagabondage cosmopolite*. Tübingen 1986; Wolfgang Schivelbusch: *The Railway Journey. The Industrialization of Time and Space in the 19th Century*. London 1987; Dirk Hoerder: *Sozialdokumentarische Fotografie der 'unteren Klassen' in Grossbritannien und den USA, 1860-1920, im europäischen Kontext*. (kiadatlan kézirat 1988) és Lewis W. Hine. *Gesellschaftskritik im Kontext der sozialdokumentarischen Fotografie von der Jahrhunderthundertwende bis zur Weltwirtschaftskrise, Englisch-Amerikanische Studien* 9 (1987), 416-435.
- 22 Horst Hasselsteiner: *Die Nationalitätenprobleme der Donaumonarchie. Warum die verfassungsrechtlichen Lösungsversuche 1848-1867 erfolglos blieben*, *Südosteuropa-Mitteilungen* 25 (1985), 15-26.
- 23 Az Egyesült Államokban az 1760-as évek óta jelentkeztek expanzionista gondolatok. Arthur B. Darling: *Our Rising Empire, 1763-1803*. New Haven 1940; George Dangerfield: *The Awakening of American Nationalism, 1815-1828*. New York 1965.
- 24 Elise Marienstras: *Les mythes fondateurs de la nation américaine. Essai sur le discours idéologique aux États Unis à l'époque de l'indépendance (1763-1800)*. Párizs 1977.
- 25 Ibid., 346.

- 26 Douglass C. North: *The Economic Growth of the United States 1790-1860*. Englewood Cliffs 1961; Stuart W. Bruchey: *The Roots of American Economic Growth, 1607-1861* (1965); William Appleman Williams: *The Age of Mercantilism: An Interpretation of the American political Economy, 1763 to 1828*, *William and Mary Quarterly* 15 (1958), 419-437.
- 27 Timothy H. Breen: 'Baubles of Britain'. *The Consumer Culture of the Eighteenth Century and the Coming Revolution*, (kiadatlan anyag, Német-Amerikai Történészek éves találkozója, Köln, 1988); Uő: *An Empire of Goods. Journal of British Studies*, 25 (1986 octobere) és 'Baubles of Britain': *The Consumer Revolutions of the Eighteenth Century, Past and Present* (1988 June), 73-104.
- 28 Wiebe: *Opening of American Society*
- 29 Carlton J. H. Hayes: *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York 1931; Hans Kohn: *The Idea of Nationalism*. 1944, New York 1948; Louis L. Snyder: *The Meaning of Nationalism*. New York 1968; Boyd C. Shafer: *Faces of Nationalism*, New York 1972.
- 30 Miroslav Hroch: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*. Prága 1968, Uő: *Das Erwachen kleiner Nationen als Problem der komparativen sozialgeschichtlichen Forschung*, 121-139 in: Theodor Schieder és Peter Burian, szerk.: *Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen*. München 1971.
- 31 Hroch azért tesz különbséget a kis és a nagy nemzetek között, mert az utóbbiaknál, amelyek korábban érik el a független államiséget, a nemzettudat kialakítása a széles tömegeknek az uralkodó osztály ellen vívott harca. *Vorkämpfer*, 18.
- 32 Ibid., 24-26.
- 33 Wolfgang Zorn: *Sozialgeschichtliche Probleme der nationalen Bewegung in Deutschland*, 97-115, in: T Schieder, szerk.: *Sozialstruktur*.
- 34 Jacob E. Cooke: *Tench Coxe, Alexander Hamilton and the Encouragement of American Manufactures*. *William and Mary Quarterly* 32 (1975), 369-392.
- 35 Louis L. Snyder: *Roots of German Nationalism*. Bloomington 1978, 1-34.
- 36 Dirk Hoerder, szerk.: *Labor Migration in the Atlantic Economies*. Westport, Ct. 1985.
- 37 Wolfgang Helbich, szerk.: *Amerika ist ein freies Land*. Darmstadt 1985.
- 38 Richard C. Stone: *Hezekiah Niles as an Economist*. Baltimore 1933; Norval N. Luxon: *Niles' Weekly Register. News Magazine of the Nineteenth Century*. Baton Rouge 1947; Rezneck: *Industrial Consciousness*, 190-191; Cooke: *Tench Coxe*.

DIRK HOERDER

NATION-BUILDING IN EUROPE AND NORTH AMERICA, 1760'S-1840'S: A COMPARATIVE PERSPECTIVE

The United States of America has been called the first new nation. Tudor England and the United Provinces of the Netherlands had pointed the way to new administrative structures and principles of federalism, though not yet to popular sovereignty. In this respect the formation of the United States' constitution, in 1787-89, deeply influenced European debates. However, in the age of democratic revolution and of ethno-cultural movements for independence, the French Revolution and the subsequent attempts to restructure Europe according to republican, and from 1815 onwards according to reactionary principles, had a much more immediate and comprehensive impact. Both events were an integral part of a much larger development that has been called "national revival," "springtime of peoples", and which centred on a growing ethno-cultural consciousness of the peoples from west of the Russian Empire to the European-settled areas of the North American continent.

The author first takes a comparative look at changes in the hegemonial empires and then turns to the cultural aspirations of the numerous peoples, in particular to language reform, the emergence of literatures for the educated, and reference to historical traditions. He finally discusses Hroch's model to understand these developments among smaller peoples and develops a hypothesis on how to extend this model. He begins with the concept that the nation-building process is not merely one of a dissemination of ideas and casting them into constitutions. Ethnic consciousness, changes in commerce and production, the (often slow) emergence of a new class and the doctrine and practice of (or the struggle for) popular sovereignty are the components of nation-building. The process of cultural homogenization, of Anglicization before the 1760's, the growth of American thought, the establishment of the "American System," the rise and early development of industrial consciousness and the process of creating a national society are thus aspects of equal if not superior importance of the writing of a constitution. Only jointly do these developments change a population into a people.

PETR LOZOVIUK

Tirol - kettéosztott tartomány az egyesülő Európában?

A következetes föderalizáció megvalósításának kilátástalansága és a világméretű háborús konfliktus sikertelen rendezése a Duna menti államok közösségének végleges széthullásához vezetett. A Saint Germain-i békeszerződés, mely megállapította Közép-Európa új határait, Tirol déli részét (azaz a Brenner-hágótól nyugatra eső területet) 1919-ben Olaszországhoz csatolta. Mindez még az 1915. évi londoni megállapodás következménye volt, amellyel Franciaország és Nagy-Britannia az Osztrák-Magyar Monarchiának ezt a gazdag és stratégiai fontosságú részét Olaszországnak ígérte oda azzal a feltétellel, hogy az antanthatalmak oldalán lép be a háborúba. Mikor némi habozás után az amerikai elnök, Woodrow Wilson is - noha nem volt a londoni egyezmény lekötelezettje-egyetértett a javaslattal, Tirol szétszakadása végérvényesen eldőlt.

Olaszország hirtelen 74 000 km² terjedelmű, 250000 lakos által lakott terület birtokába jutott, melynek lakosai közül az 1910. évi, tehát az utolsó, háború előtti népszámlálás alkalmával csupán 2,9% vallotta magát olasz nemzetiségűnek. Tirol kettéosztása következtében megbomlott az területi egység, mely sok száz éven keresztül gazdasági, politikai és etnikai egységet alkotott. Ezzel az erőszakos eljárással Tirol de facto három részre szakadt: egy északra, melynek „fővárosa” Innsbruck, egy keletre, melynek természetes központja Linz (mindkét említett rész Ausztria területén helyezkedik el, azonban kölcsönösen elválasztja őket egymástól Salzburg, mely külön tartományi terület), és a déli, Olaszország területére eső részre.

Sem a békeszerződés, mely Dél-Tirolt Olaszországhoz csatolta, sem egyéb egyezmény nem tette kötelezővé a nyelvben és kultúrájában a többségi olasztól eltérő lakosság jogainak tiszteletben tartását, így aztán a dél-tiroliak a fasizálódó Olaszországban a minimális autonóm jogokat sem kapták meg. A fasiszták, hatalomhoz jutásuk után, 1922-ben a nemzetiségi kisebbségek felszámolását hirdették meg. A németül beszélő lakosság gyors elolaszosítását több eszközzel kívánták elérni: egyrészt a kormány italizációs kampányának intézkedéseivel, másrészt a németeknek az etnikailag kompakt dél-tiroli területről való kitelepítésével és fordítva, az olaszok déli tartományokból történő tömeges dél-tiroli beköltözésének támogatásával. Minden iskolatípusban betiltották a német nyelvű oktatást. A németül beszélő tanítókat tiszta olasz nyelvterületre helyezték át, míg helyüket délről származó pedagógusok foglalták el. Hasonló folyamat játszódott le a hivatalnokok és az állami alkalmazottak között is. Ezt az időszakot a német szakirodalomban a „katakomba-iskolák” korszakának szokták nevezni. Sok helyen ugyanis titokban folytatódott a német nyelvű oktatás, noha ezért szigorú büntetés járt. 1925-ben az olasz nyelvet kizárólagos hivatalos nyelvvé nyilvánították. Ezentúl minden helységnevet csakis olaszul lehetett feltüntetni, és betiltották a „Tirol” elnevezés használatát. A dél-tiroliak számára a nemzeti lét legnehezebb szakasza következett.

Miután a náci Németországban átvették a hatalmat, Hitler szívesen lépett fel - a nemzetiszocialista propaganda szellemében - a veszélyeztetett külföldi német enklávák védelmezőjének szerepében. A Csehszlovák Köztársaság és annak nemzetiségi politikája részére címzett kijelentései eléggé ismertek. Kevésbé ismert azonban, hogyan közelítette meg a Harmadik Birodalom politikai reprezentációja saját hatalmi érdeke szellemében Dél-Tirol ügyét. 1938. május 7-én, olaszországi hivatalos állami látogatása alkalmával Hitler a következő kijelentést tette: „Az én rendíthetetlen akaratom és üzenetem a német nemzet számára az, hogy a köztünk levő, Alpok alkotta természetes határ mindig sértetlen maradjon.” A náci németek természetesen meg akarták őrizni Mussolini szövetségét, és ezenkívül szükségük volt a dél-tiroliakra csakúgy, mint az újonnan szerzett keleti területek

német etnikai elemeire. Ezért a német és olasz fél 1939-ben kormányközi szerződést írt alá, melynek alapján Dél-Tirol lakossága választani kényszerült a két állampolgárság között. A német állampolgárság mellett való döntés a szülőföld kötelező elhagyásával járt együtt, az olasz állampolgárság pedig egyet jelentett az etnikai sajátosságok megőrzésére való jog elvesztésével: A 246 000 opcióra jogosult dél-tiroli német személy közül 211 000 választotta a német állampolgárságot, az olasz állampolgárság megtartása mellett pedig 34 000 fő döntött. Az elkövetkező években mintegy 75 000 dél-tirolit telepítettek kelet-európai német nyelvterületre. Néhányat közülük az akkor még a Német Birodalomhoz tartozó Szudéta-vidékre telepítettek. Az egész áttelepítési tervet elsősorban az a nehéz helyzet juttatta csődbe, amelybe Németország és Olaszország a második világháború harcterein jutott.

Azt követően, hogy Olaszország 1943 szeptemberében külön békét próbált kötni a szövetségesekkel, a német egységek elfoglalták az ország jelentős részét. Közvetlen német irányítás alá került rövid időre a dél-tiroli terület is. Ekkor azonban már közeledett a háború vége. A tiroliai politikai tevékenysége a háború vége felé a területnek a szabad Ausztriában történő újraegyesítésére irányult. Röviddel a fasiszta Németország kapitulációja után nemzetközi szintén követelték a népszavazás kiírását. 1920-ban ily módon oldottak meg egy hasonló szituációt a számottevő szlovén kisebbség által lakott Karintia déli részén. Több mint 160 000 dél-tiroli írta alá az „óhazához” való visszacsatolást követelő petíciót. E követelés alátámasztására Ausztriában és Dél-Tirolban számos tömeges demonstrációt szerveztek. A szövetségesek azonban a népszavazás kiírására vonatkozó osztrák javaslatot elutasították, és az 1947. február 10-én aláírt békeszerződés Dél-Tirolt végérvényesen Olaszországnak ítélte. A szövetségesek döntése után az osztrák fél képviselőjében a külügyminiszter, Karl Gruber igyekezett a lehető legszélesebb körű autonómiát kieszközölni a dél-tiroliak számára az olasz államon belül.

A párizsi szerződés

1947 szeptemberében, tehát még az Olaszországgal kötött békeszerződés aláírása előtt, de már abban az időszakban, amikor nyilvánvaló volt, hogy a szövetségesek nem fogadják el a dél-tiroli területi viták megoldására készült osztrák változatot, egyezség született az „olaszországi dél-tiroli sajátosságok” védelmére. Az olasz miniszterelnök, Alcide de Gasperi és az osztrák külügyminiszter, Karl Gruber aláírásával ellátott szerződés alapdokumentummá vált, melyre a dél-tiroli öngazgatás védelmezői gyakorta hivatkoztak. A szakirodalom ezt a dokumentumot kétféleképpen emlegeti: egyrészt az aláírás helye szerint, mint párizsi szerződést, másrészt az aláírók neve szerint, Gruber - De Gasperi szerződésként.

Ez a szerződés a német lakosságot több mint két évtizedes elnyomás után az olasz lakossággal egyenrangúvá nyilvánította. Az első bekezdés aránylag széles körű nyelvhasználati jogokat biztosított a dél-tiroliak számára: a német nyelv visszatért az iskolákba, a helységnevek újra kétnyelvűek lettek, a lakosság ismét használhatta a német kereszt- és vezetékneveket. A második bekezdésben Olaszország elismerte a dél-tiroliak jogát az autonóm törvényhozói és végrehajtói hatalom gyakorlására, mely az adott régióra vonatkozik. A harmadik és egyben utolsó fejezetben az a téma fogalmazódott meg, melyet a jövőben az Osztrák Köztársasággal közösen kell Olaszországnak megoldania a „jósomszédi kapcsolatok kiépítése érdekében”. A szerződésben szó van az úgynevezett opciós kérdés megnyugtató rendezésének szükségességéről. A második világháború befejeződése után ugyanis az olasz kormány a Hitler és Mussolini által kötött szerződés értelmében igyekezett úgy tekinteni a kitelepített dél-tiroliakra, mint német állampolgárságú egyénekre. Ezzel esetleges visszatérésüket akarták megakadályozni, megőrizve így az olasz szempontból kedvező etnikai arányokat. A párizsi szerződés azonban a kikényszerített kitelepítési eljárást felülvizsgálta. 1948 februárjában érvénybe lépett a szerződésből kiinduló dekrétum, mely

gyakorlatilag minden, a háború alatt Németországot választó dél-tirolinak visszaadta az olasz állampolgárságát. A következő hónapokban a kitelepítettek mintegy egyharmada tért vissza Dél-Tirolba.

Az első autonóm szervezeti szabályzat - A ladin probléma

A demokratikus erők nyomására és bizonyos mértékben külföldi befolyás hatására is az olasz törvényhozói nemzetgyűlés 1948. január 31-én jóváhagyta Dél-Tirol első autonóm szervezeti szabályzatát. Ezáltal azonban a túlnyomórészt német Dél-Tirol (Bozen tartomány) és a nagyrészt olaszok által lakott Trentino tartomány egy közigazgatási egységben, a Trentino-Südtirol tartományban egyesült. Az egyesítésre a németek képviselői tudta nélkül került sor. Az ilyen és ehhez hasonló eljárásokat azonban a párizsi egyezség kifejezetten megtiltotta. A Trentino-Südtirol autonóm terület részére regionális parlamentet és önkormányzatot létesítettek, melyet azonban kétharmados olasz többség uralt. Az olasz lakosság majorizálásának következtében gyakorlatilag kezdettől fogva kölcsönös konfliktusok sora jellemezte a helyzetet. A párizsi szerződés többi pontját is hasonló módon kerülték meg, vagy egyszerűen nem teljesítették.

Csakúgy, mint a párizsi szerződés, az autonóm szervezeti szabályzat sem vett figyelembe egy jelentős tény: a legkisebb és a véletlen folytán éppen Dél-Tirol területén élő nemzetiségi csoport, a ladinok létezését. A ladinokat a rómaiak által elolaszosított rétoromán törzsek utódaként tartják számon. A velük kapcsolatos legrégebbi írásos emlék, mely bizonyítja a térségben való létezésüket, az időszámításunk előtti 15. évből származik. A svájci Graubünden és Friuli kantonban élő rétorománokkal-akik egy másik olasz autonóm terület, a Friuli-Venezia Giulia jelentős részét is lakják - közösen alkotják a rétoromán nyelvközösséget.

Az általuk lakott terület a múltban jóval terjedelmesebb volt. Hosszú évszázadok során azonban nem sikerült saját kulturális központot kiépíteniük, és nem alakult ki náluk számottevő elit, mely hű maradt volna az anyanyelvhez, és alapul szolgált volna a nemzeti nemesség megteremtésében. Ezért sokfelé a harciasabb német nemzet nyelvét és kultúráját vették át. Viszonylag kompakt csoport Dél-Tirol területén csak a Dolomitok öt völgyében maradt fenn (az úgynevezett dolomiti ladinokról – Dolomiterladiner - van szó), ahol a mai napig jelentős többségben élnek.

Egészen a közelmúltig a ladinokat mint sajátos etnikai csoportot mindenki mellőzte. Az olasz nacionalista propaganda olaszoknak nyilvánította őket és nyelvüket csupán az olasz nyelv egyik dialektusának tekintették. Az 1920-30-as években a ladinok asszimilálására tett sikertelen kísérletek után a tiroli németekkel együtt idegen elemmé nyilvánították, majd a német állampolgárság felvételére kényszeríték őket, ami az ország elhagyásával járt együtt. Ily módon körülbelül 2000 ladin hagyta el szülőföldjét.

A második világháború után a *Zent ladina Dolomites* mozgalom a ladinoknak, mint a Dél-Tirolban élő harmadik nemzeti csoportnak hivatalos elismerését szorgalmazta. Azonban petícióik és tüntetéseik visszhang nélkül maradtak. Részleges sikert csak az ötvenes évek elején értek el, amikor hivatalosan elismerték, hogy Bolzano tartományban megtalálható ez a sajátos etnikum. Ez adta az indítást ahhoz, hogy az autonóm szervezeti szabályzatba foglalt nemzetiségi jogok némelyikét a ladinokra is kiterjesszék. Szavatolni kívánták a ladinok számára a jogot ősi szokásaik és hagyományaik ápolására és a ladin helységnevek használatára. Azokon a területeken, ahol a ladin nyelvet használták a mindennapi érintkezésben, ezt követően az iskolákban is taníthatták ezt a nyelvet. Annak ellenére, hogy az 1948. évi autonómia az egész régióra vonatkozott, tehát a déli Trentino tartományra is, az itt élő ladinok (az úgynevezett fassaladinerek) nem juthattak hasonló jogokhoz.

Az ötvenes évek

Az 1940-es évek végén Róma által is támogatott jelentős bevándorlási hullám indult meg az ország déli részéről Dél-Tirolba. A bevándorlók elsősorban a városokat vették célba, és gyakorlatilag mindenütt élvezték a köztársasági és az „autonóm” kormány nagylelkű támogatását. Már 1957-et írtak, mikor a közmunkákért felelős minisztérium 2,5 milliárd lírát utalt át egy 5000 lakást számláló lakónegyed építéséhez Dél-Tirol legnagyobb tartományában, Bolzanóban (Bozen). Az olasz kormány szándéka nyilvánvaló volt: olasz bevándorlók beáramlásával megváltoztatni a nemzetiségek arányát a jelentős dél-tiroli központban és ezáltal befolyásolni a tartomány etnikai helyzetét. A bevándorlások sorozatát a helyi lakosság kezdetől fogva kedvezőtlenül fogadta. E feszült helyzet az ötvenes évek második felében érte el tetőpontját.

1957. november 17-én tömeggyűlésre került sor a sigmundskroni várnál, milyen több mint 35000 dél-tiroli tüntetett az idegenek betelepítése és a párizsi békeszerződés megszegése miatt. „El a kezekkel Tiroltól!” jelszóval követeltek különleges autonómiát Dél-Tirol számára. Ugyanebben az évben követték el a német nacionalisták első bombatámadásukat. Miután az Osztrák Köztársaság 1955-ben teljes politikai önállóságot nyert külpolitikájában, következetesen szemmel tudta tartani a Dél-Tirolnak ígért autonómia megvalósítását és megőrzését. 1956. október 6-án a bécsi külügyminiszter jegyzéket nyújtott át az olasz kormánynak, melyben a Dél-Tirolt érintő minden ügyes-bajos dolog megvitatásra szólítja fel Olaszországot. Ezt azonban az olasz kormány visszautasította azzal az indokkal, hogy a kérés Ausztria részéről Olaszország belügyeibe való beavatkozást jelenti. Miután a következő években sem javult a helyzet, és a kétoldalú tárgyalások eredménytelenül végződtek, az osztrák külügyminiszter, Dr. Bruno Kreisky bejelentette, hogy Ausztria a dél-tiroli problémát az ENSZ 15. közgyűlése elé terjeszti. A dél-tiroli kérdés ezáltal nemzetközi méretűvé vált.

Az új autonóm szervezeti szabályzat

Az 1960. és 1961. évi ENSZ-közgyűléseken elfogadott határozatok igazolták a dél-tiroli konfliktus során tanúsított osztrák elkötelezettség létjogosultságát. Egyúttal feladatul adták Olaszországnak az egyre jobban elmérgesedő helyzetből való kiút keresését az északi szomszédal karöltve. A tárgyalások következő sorozata - melyet egyik oldalról az Osztrák Köztesaság és a Dél-Tiroli Néppárt (Südtiroler Volkspartei, SVP - a Dél-Tirolban tevékenykedő legjelentősebb politikai csoportosulás), a másik oldalról pedig az olasz kormány vezetett - sem hozott konkrét eredményt. Az SVP a dél-tiroli autonómia sorozatos korlátozásai ellen tüntetve, a regionális kormány pártjaival folytatott 11 éves együttműködése után, 1959-ben ellenzékbe vonult.

A politikusok diplomáciai módszereinek csődjével egy időben, egyre gyakrabban kerültek előtérbe a szélsőséges szervezetek akciói. Nyugat-Európa figyelmét leginkább az úgynevezett „tüzes éjszaka” keltette fel, amikor is 1961. június 11-én, egyetlen éjszaka leforgása alatt 37 robbantásos merénylet történt. Az olasz lakosság is egyre radikalizálódott, és időközben jelentős számszerű és százalékos növekedést ért el.

Az akkori helyzet tarthatatlansága Rómát újabb tárgyalásokba kényszerítette, melyek fokozatosan részleges sikerekhez vezettek. Végeredményként 1969-ben minden résztvevő párt elfogadta a dél-tiroli önigazgatás megvalósítására hozott intézkedések összességét, melynek alapján kidolgozták és 1972. január 20-án érvénybe léptették az új autonóm szervezeti szabályzatot.

A Trentino-Südtirol autonóm területet ezáltal a bolzanói és trienti autonóm tartományok politikai felépítményévé nyilvánították. Az új autonóm szervezeti szabályzat egy sor megoldatlan helyi problémát utalt át a tartományok hatáskörébe. Ennek köszönhetően ma

Dél-Tirol széles körű önállósággal rendelkezik a régióval és a köztársasággal szemben, mely nemcsak kulturális területen, hanem a közigazgatási-politikai, gazdasági és beruházási kérdések megoldásában is érvényesül.

A szervezeti szabályzat határozata a következő autonóm szerveket állapította meg a régió számára: regionális tanács, regionális kormány és kormányelnök. A regionális tanács Bolzano és Trient tartományok parlamentjeinek választott képviselőiből áll. Mindkét tartományi parlamentbe 35 képviselőt választanak, tehát a regionális tanács 70 tagú. Székhelye működési idejének (5 év) első fele alatt Trientben, a második periódusban pedig Bolzanóban található. A regionális tanács elnökévé a működési időtartam első felében olasz, a második felében pedig német nemzetiségű képviselőt kell választani. A regionális tanács feladatát az autonómia keretein belüli törvényhozás és a regionális kormány munkájának figyelemmel kísérése alkotja.

Az új autonóm szervezeti szabályzat a régió hatáskörébe utal bizonyos területeket, aminek következtében módjában áll a régió szerveinek törvényeket hozni, és rendezni a jogi normákat ezeken a területeken. Mindennek csupán egy feltétele van: az intézkedések legyenek összhangban az Olasz Köztársaság Alkotmányával és nemzetközi kötelezettségeivel. Bolzano Dél-Tirol Autonóm Tartomány (így hangzik a teljes, hivatalos név) törvényhozói testülete a dél-tiroli tartománygyűlés. Benne több mint hatvan százalékos stabil többséget a Dél-Tiroli Néppárt alkot.

Az autonómia a gyakorlatban

A legutóbbi, 1981. évi népszámlálás adatai szerint az Olasz Köztársaságban körülbelül 290 000 német nemzetiségű állampolgár él, akik az összlakosság 0,5%-át képezik. Dél-Tirolon kívül, ahol a németül beszélő kisebbség döntő többsége él, találunk még néhány ezer német anyanyelvű lakost Észak-Olaszország német nyelvű „szigetein” is.

Annak ellenére, hogy a Dél-Tirolban használatos német nyelv a dél-bajor dialektusba tartozó négy jelentős tájszólás egyike, nagy hangsúlyt fektetnek az itt élők az irodalmi nyelv (Hochdeutsch) gondozására. A nyelvi sajátosságok elvesztését több közép-európai nemzethez hasonlóan, egyenes összefüggésben látják az etnikai öntudat elvesztésével. És éppen a Hochdeutsch az, amely lehetővé teszi a dél-tiroliak számára a német nyelvi világtól őket elválasztó politikai határok nyelvi és kulturális úton történő átlépését. Az új autonóm szervezeti szabályzatrénvén biztosított tárg mozgástérnek köszönhetően a dél-tiroliak korlátozás nélkül élhetnek az etnikai mássághoz való joggal. Egy interjúban Silvius Magnago - 1989-ig tartományfőnök (a dél-tiroli tartománygyűlés képviselője) - a következőt állapította meg: „Olasz állampolgárok vagyunk; Olaszország a mi államunk, de nem a hazánk. Mint állampolgárnak vannak bizonyos kötelességeim az állammal szemben, például katonai szolgálatot teljesíteni. Azonban kulturális és nyelvi téren nem fogjuk keresni a kapcsolatot Rómával. Ezért olyan szabadságnak kell örvidenünk, melyben nem érzékeljük az államhatárok létezését. Tehát mint állampolgárnak teljesítenem kell a kötelességeimet, de senki sem kényszerítheti rám, hogy olasznak érezzem magam.” Magnago itt saját szemszögéből nézve könyörtelenül válaszolt meg egy nagyon fontos kérdést: meddig érjen az állam jóakarata az etnikai csoportok követeléseinek figyelembevételében? Két, nagyjából hasonló kulturális fejlettségű és számarányú etnikum egymás mellett élése gyakran jár kellemetlen „találkozásokkal”. A dél-tiroli típusú autonóm megoldás kísérlet, és mindeddig úgy tűnik, többé-kevésbé sikeres kísérlet arra, hogyan lehet mindkét oldalról tompítani a szélsőséges nacionalista ellentéteket. Minden nacionalizmusban azonban egyben jó adag irracionalizmus is bujkál, ezért nem feltétlenül igaz az állítás, hogy a dél-tiroli probléma megoldására pontot tehetünk.

Az autonóm elrendezés elsősorban a Dél-Tiroli Néppárt évtizedeken át gyakorolt disszimilációs politikájának eredménye. Az utóbbi időben azonban ezt a legerősebb dél-tiroli politikai erőt is egyre gyakrabban támadják az extrém megoldások hívei. Az egyik oldalon szembe kell a pártnak szállnia az olasz neofasiszta nacionalisták támadásaival, melyek nyíltan az autonómiát vették célba, a másik oldalon pedig annak az úgynevezett „alternatív” dél-tiroli politikusokból álló politikai csoportnak a támadásait kell kivédeniük, amely a német érdekek még erősebb megvalósítását követeli.

Bolzano tartomány az államigazgatás tekintetében jelenleg 116 településre (Gemeinden) tagolódik. Leszámítva öt olyan települést, ahol az olasz lakosság él többségben és további nyolc, túlnyomórészt ladin lakosságú települést kívül, az összes többi településen a tiroli németek alkotnak többséget. Sok helyen totális többségről beszélhetünk: 21 településen a németül beszélő lakosság százalék-aránya 99%, 47 helyen pedig 95% feletti, és 10 helyen 90-95% között mozog. A német nyelvkutató intézet (Institut für deutsche Sprache, Mannheim) tájékoztatása szerint Dél-Tirol előreláthatólag az egyedüli olyan terület lesz, ahol a német nyelvű kisebbség száma növekvő tendenciát mutat. Az utóbbi években mindez paradox módon az olasz lakosság rovására történt.

A 123 000 dél-tiroli olasz nagyrészt városban él. Maga a főváros, Bolzano több mint 75 000 olasz nemzetiségű lakost számlál. Az össznépességen belül mindeddig legmagasabb arányszámmal (34, 3%) az olaszok a harminc évvel ezelőtti, 1960. évi népszámlálás idején érték el. Az új autonóm szervezeti szabályzat bevezetésével a német nyelvű csoportok kiváltságai kedvező hatással voltak a német lakosság arányának alakulásában a tartomány összlakosságának számához viszonyítva.

Az autonóm törvényekkel összhangban 1981-től egészen az új népszámlálásig (1991) érvényes az adott etnikai arányszám figyelembevétele az állami és hivatalos munkahelyek betöltésénél. E szabály szerint az állami szolgáltatásokban az egyes nemzetiségek tagjai csakis olyan arányban dolgozhatnak, mint amilyet a három nemzetiség tagjai között a legutóbbi, 1981. évi népszámlálás kimutatott. Emiatt az állami apparátus terjedelmes átépítésére került sor az 1977-1989-es években, ugyanis az mindaddig szinte kizárólagosan olasz kézben volt. 1989. december 1-jéig az 5376 állami munkahelyet, melyekre a fenti rendelet vonatkozott, 2879 (azaz 53,9%) olasz, 2380 (44,3%) német és 99 (1,8%) ladin nemzetiségű munkaerő foglalta el. Ez az arány valószínűleg később fog kialakulni, ugyanis jelenleg még nincs minden hely betöltve.

Érdekes vita bontakozott ki a Bolzanóban létrehozandó dél-tiroli egyetem kérdése körül. A brixeni püspökség keretében működő Bölcsészeti-Teológiai Szeminárium kivételével, mely az Innsbrucki Teológiai Kar alá tartozik, nem létezik Dél-Tirolban semmilyen felsőfokú intézmény. Egy kétnyelvű egyetem megalapításának tervét a dél-tiroli előljárók azzal érvelve utasították el, hogy szándékukban áll továbbra is megőrizni szellemi kapcsolatukat az innsbrucki egyetemmel, ahol a dél-tiroli diákok többsége folytatja tanulmányait.

Figyelemre méltó rendszer került bevezetésre az alsóbb iskolatípusoknál. Dél-Tirolban jelenleg megtalálhatók mind a német, mind az olasz tanítási nyelvű iskolák; a másik nemzet nyelvének oktatása azonban mindkét típusú iskolában kötelező. A túlnyomórészt ladinok által lakott területek iskolái különös csoportot alkotnak. A tanítási órák egyik fele németül, a másik olaszul folyik. A saját nyelvüket, a ladin nyelvet „kíségítő” nyelvként használják a tanulók. 1988 óta ezen a nyelven tartható a földrajzóra. Minden kisebbség jövőjét illetően döntő fontosságú az óvodáskorú gyermekek eredeti környezetben és saját anyanyelven történő nevelése. Ezért a ladinok életében is nélkülözhetetlen helyet foglalnak el a ladin nyelvű óvodák. Az egyes nyelvcsoporthoz tartozó iskoláinak működéséért az autonóm gyűlés három nemzetiség szerint elkülönített - iskolahivatala felel.

A német nemzetiségű tanulók minden iskolatípusban többséget alkotnak, azonban felsőbb fokon az arányuk jelentősen csökken, és az olaszok iránya nő. A legfiatalabb

generáció tagjai közti nyelvi és nemzetiségi arányokról nyújt képet a következő táblázat (az adatok az 1988-89-es tanévből származnak).

tanulók és osztályok	német	olasz	ladin	összesen
alsó tagozatba beiratkozott	21561	4580	1245	27386
osztályok száma	1970	378	102	2450
felső tagozatba beiratkozott	14180	3956	854	18990
osztályok száma	716	212	45	973
középiskolába beiratkozott	11505	6059	513	18077
osztályok száma	538	338	30	906

A tömegtájékoztatási eszközök világában mindenre kiterjedő tolerancia uralkodik. Igaz ugyan, hogy csak egy német nyelvű napilap, a *Dolomiten* jelenik meg (42000 példányban), azonban ezt a látszólagos hiányt nagyon jól pótolja a szomszédos Ausztria, Németország és Svájc sajtója. A *Dolomiten*, a „dél-tiroliak napilapja” az SVP által folytatott politikához közel álló, sokéves hagyományokra támaszkodó napilap. De sok más időszaki sajtótermék és publikáció jelenik meg németül. Természetesen itt is kedvezően hat

Ausztria és Németország közelsége. Ezenkívül a tiroli németek rendelkezésére áll több állami és magán rádió- és tévéállomás. A ladinok anyanyelven történő tájékoztatásáról a következő fejezetben esik szó.

Az új autonóm szervezeti szabályzat a ladinok életében Gyökeres változásokat hozott az új szervezeti szabályzat. a ladinok életében. A Bolzano tartomány területén a Gadertal öt településében (értsd ezen a legkisebb közigazgatási egységet) és a Grödental három településében alkotnak a ladinok többséget. Az autonóm szervezeti szabályzat ígérete alapján 1977-ben a gadertali ladinok egyik központjában, St. Martin in Thurnban kulturális intézetet létesítettek a ladin nyelv és kultúra ápolására. Nevét Micurá de Rü, a hazafias érzelmű pap nevéről kapta, aki a 19. század második felében kiállt a ladin kultúra emancipációs törekvései mellett. A népi szokások és mesterségek megőrzésére tett intézkedései mellett másik nagy érdeme publikációs tevékenysége. Szakmai körökben elsősorban az intézet által kiadott tudományos jellegű folyóirat, a *Ladinia* ismert. A ladinok, mint más kevésbé jelentős etnikum, a mindennapi élet legkülönbözőbb területein érzékelik hátrányos helyzetüket, mely egyrészt minoritásukból, másrészt az anyaország hiányából ered. Ez utóbbi szükség esetén képes lenne nyelvi háttérrel biztosítani számukra. Kibontakozni látszik ebben az irányban egyfajta együttműködés a nyelvrokon svájci rétorománokkal, kiknek száma azonban nem sokkal magasabb, mint a ladinoké.

A legjelentősebb ladin folyóirat a ladinok mind az öt kodifikált nyelvén megjelenő *Usc di ladins*, fő sajtóorgánusuk és egyben nemzetiségi életük fő szervezője pedig az *Union Generela*. Ezenkívül egész sor egyéb folyóirat és könyv jelenik meg ladin nyelven, melyeket az egyes települések adnak ki. Az utóbbi időben olasz és német újságokban, folyóiratokban is jelennek meg ladinul írott cikkek. Rádióműsorok sugárzása már 1964-től biztosított számukra. Az állami RAI-adón kívül néhány magán-rádióállomás is sugároz ladin nyelven. 1988-tól nézhető a helyi ladin televízióadás (30 perc hetente).

A ladin települések társadalmi életét több egyesület és szervezet szavatolja. A leghíresebb közülük az *Union Generela di Ladins dla Dolomites*, melyet a ladin kulturális érdekek képviselőjeként, valamint a nemzeti jelleg védelmezőjeként tartanak számon. A ladinok nagy jelentőséget tulajdonítanak anyanyelvüknek. Annak megőrzésében látják a lehetőséget az etnikai kultúra többi összetevőjének életben maradására. Az 1983. augusztus 8-i regionális törvény 63. bekezdése alapján a ladinok politikai képviselőtét legalább kettő, a regionális tanácsból származó politikusnak kell ellátnia a dél-tiroli tartománygyűlésben.

A ladinok kisebbségi jogainak tiszteletben tartása nemzeti öntudatuk megerősödésében mutatkozik meg. Az 1981. évi népszámláláskor a gadertaliak és a grödentaliak 90%-a vallotta

magát ladin nemzetiségűnek, ami 14%-kal több, mint az előző, 1971. évi népszámlálás eredménye. Azonban minden, a ladin előjáróknak köszönhető siker ellenére a valóság az, hogy ezek a jogok csupán őket, tehát a ladinok kisebbsik részét illetik meg. 1927 óta a ladinok Észak-Olaszország két régiójában (Trentino-Südtirol és Valle d' Aosta), valamint három tartományában (Bolzano, Belluno és Trient) élnek szétszórva. E felsorolt területek mindegyikében más a kisebbségi szervezeti szabályzat, és ezáltal különböznek a biztosított jogok is. A ladinok össz-száma 30-40 000 között mozog.

A ladin etnikum nemzetileg kevésbé öntudatos részének sorsa mindeddig nem dőlt el. Minden körülmény arra mutat, hogy ha ők maguk törekedni fognak a kisebbségi jogok megszerzésére, nem gördítenek többé olyan akadályokat eléjük, mint a múltban. Nyugat-Európában kb. az 1960-as évektől figyelhető meg az a szemléletváltozás, ami a kicsi, de őshonos nemzetek tekintetében fordulatot jelenthet. Ezeket ma minden területrészt etnikai-kulturális spektrumának alkotórészeként értelmezik, melynek asszimilációja a többségi nemzet megcsonkítását és veszteségét jelentené. Ilyen és hasonló megfontolásból a dél-tiroli kormány hivatalosan a ladinok évévé nyilvánította az 1985-ös évet (erre az évre esett a ladin ősről szóló első írásos emlék keletkezésének 2000. évfordulója). Hogy nem csupán üres gesztusról volt szó, rendezvények tucatjai igazolták, melyeket mind e sajátos alpesi nemzet tiszteletére szerveztek.

Az utóbbi két évtizedben sok, hasonlóan nem túl népes etnikum a nemzeti élet meglepő reneszánszát élte. Vajon a fassaladinerek és a Belluno tartományban élő ladinok esetében is így lesz-e ez?

Sorsunk Európa

A gazdaságilag fejlett Dél-Tirolban maguk az olaszok is magasabb életszínvonalon élnek, mint Olaszország más területein. Mivel e ténnyel ők is tisztában vannak, sikerült nagy részüket - legalábbis gazdasági téren - érdekeltté tenni az autonómia-megoldás sikeres megvalósításában. Nem elhanyagolható egy másik tényező sem, melyet most kezd tudatosítani mindkét nemzetiség tagja: a jelenlegi autonóm elrendezés mindenki számára lehetővé teszi, hogy természetes módon olvadjon bele az eltérő nyelvi struktúrába. Az országos statisztikai hivatal (Landesinstitut für Statistik der Autonomen Provinz Bozen-Südtirol) adatai szerint 1987-ben az olaszok 62,4%-a, a tiroli németeknek pedig 90,8%-a állította, hogy beszéli vagy legalábbis tökéletesen érti a másik nemzet nyelvét. A német nyelv ismerete a tartomány fővárosában, Bolzanóban élők körében a legalacsonyabb (54,2%), de a meranói járásban ez már 80,7%, sőt a brunecki járásban eléri a 87,7%-ot. A kétnyelvű lakosság aránya az elkövetkező időben előreláthatólag továbbra is nőni fog. Nyelvtudás tekintetében azonban a ladinok állnak a legjobban; ők ugyanis az anyanyelv mellett 99,9%-ban az olaszt és 92,3%-ban a németet is beszélik. A másik nemzettel való teljes értékű, közvetlen kapcsolatfelvétel lehetősége zöld utat biztosít az alsó fokú, pártos érdekektől mentes „diplomáciai kapcsolatok” ápolásának. Nyilvánvalóan a „másik fél” személyes megismerése a leghatásosabb eszköz a kölcsönös nacionalista előítéletek és sztereotípiák leküzdésében. Lám, ilyen változata is lehet az oly sokat emlegetett Európába vezető útnak.

Természetesen az új szervezeti szabályzat nem oldotta meg a nemzeti együttélés minden gondját-baját. Jelenleg is hallani a tiroli Alpokból irredenta hangokat, sőt az önálló tiroli állam kikiáltására is elhangzottak már felhívások. E mozgalmak hangadói előreláthatóan bátorítást fognak nyerni a volt szovjet blokk országaiban fellendülő nacionalista mozgatnak sikerei láttán. Talán az sem véletlen, hogy nem sokki a balti államok visszaszerzett függetlenségének nemzetközi elismerése után 1991. szeptember 15-én tüntetés zajlott a határ mindkét oldalán, melynek résztvevői önrendelkezési jogot követeltek Dél-Tirol számára. A másik oldalon viszont figyelmeztető jelként kell értelmezni az olasz neofasiszta

befolyás terjeszkedését; pártjuk a legutolsó parlamenti választásokon a legerősebb olasz politikai csoportosulásként szerepelt Dél-Tirolban.

Mégis úgy tűnik, az itteni fáradságos küzdelem után sikerült létrehozni egy viszonylag sikeres átmeneti modellt (melyet úgynevezett regionalizációnak is szoktak nevezni) útban Európa új politikai elrendezése felé. 1995-re várható az Osztrák Köztársaság Európa Közösség-beli felvétele, melynek keretében már az 1993-tól kezdődően csökkentenie kell államhatárainak jelentőségét. Hogy sikerül-e ezt a célt elérnie, Tirol is megtapasztalhatja az új, egyesített Európában.

Fordította: Takács Gabriella

PETR LOZOVIUK:

TYROL - A PROVINCE DIVIDED IN TWO IN A UNIFYING EUROPE

By sketching out the story of South Tyrol's attachment to Italy, and the development of the province's fate between the two world wars, the author focuses his attention on the factors which influenced the development of ethnic proportions. In addition to the significant variations of the pre-emptive right German-Italian agreement of 1939, and the subsequent post-World War II Gruber-de Gasperi agreements which partially eliminated the results of the former, the author considers the Italian states' resettlement policies as the last significant ethnic intervention.

Within the frames of the Trentino-South Tyrol region, the German and Latin peoples of the South Tyrol province have by this day developed into conventional minority communities in every respect, and on the basis of Austrian-Italian inter-state agreements, as well as on Austria's joining of the European Community, they can serve as groundbreaking models of cross-border ethno-regional organizations.

In the author's view, the working mechanism of the autonomy resolution which regulates the continuity of South Tyrolean ethnic relations, and the progressive expansion of bilingualism point to the fact that respect for the collective rights of ethnic communities and the process of integration do not necessarily oppose one another, in fact it seems exactly that their parallel development and success provides the solution with the least conflict.

ÉGER GYÖRGY

Multietnikus határtérségek Közép-Európában

Napjaink egyik legfontosabb európai politikai jelensége a regionalizmus térhódítása. A huszadik század végének Európája egyre inkább a régiók Európája. A regionalizmus észak- és nyugat-európai modellje fokozatosan összeurópai modellé válik, földrészünk mind több térségében jelenik meg a regionális állam.

Ez a fejlődés hazánkat sem kerülte el, Magyarország a térség több regionális együttműködésének kezdeményezője, illetve résztvevője (Alpok-Adria, Kárpátok-Eurorégió).

A politikai kezdeményezés és a gazdasági együttműködés mellett a tudományos kutatás sem hagyhatja figyelmen kívül az említett jelenséget. Ezt felismerve a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetében kiemelt kutatási témaként foglalkozunk a határmenti térségek és régiók vizsgálatával.

Fogalmak, definíciók, értelmezések

A dolgozat témájául szolgáló jelenségegyüttes meglehetősen bonyolult, komplex viszonylatrendszer képez. Ezért szükségesnek látszik előljáróban szólni egyrészt az alábbiakban használandó fogalmak értelmezéséről (annál is inkább, mert ezek köznyelvi és szaktudományos használata eltérő), más részt pedig a vizsgált problematika különböző dimenzióinak egymáshoz való viszonyulásáról.

Kezdjük a legáltalánosabb fogalommal, a regionalizmussal. A regionalizmus - tág értelmezés szerint - nem más, mint egy embercsoportnak egy-egy tájegységhez, mint földrajzi kerethez való kötődése.¹

A regionalizmus fogalmán belül értelmezhetjük a periférikus, illetve a határmenti térségeket. Lássuk tehát ezek jellemzőit és egymáshoz való viszonyukat.

A *periféria* illetve a perifériális (marginális) térségek vizsgálatának két legfontosabb szempontja a földrajzi, illetve az ebből kinövő településtudományi megközelítés. A földrajzi megközelítés szerint a periféria általában kedvezőtlen természetföldrajzi adottságokkal rendelkező, rossz forgalmi helyzetű (nehezen megközelíthető), elmaradott társadalmi-gazdasági szerkezetű vidék. További jellemzője, hogy rendszerint a közigazgatási és politikai központoktól távol, az ország vagy megye (tartomány stb.) határán fekszik. A településtudományi megközelítés ezzel szemben a perifériát sajátos dichotómia, a centrum-periféria viszony alapján értelmezi. A periféria ily módon két vagy több központi település közötti depressziós térség. Ebből következik, hogy a perifériák szórványosan helyezkednek el, az ország belsejében is megtalálhatók, és két centrum vonzáskörzete közti sávban sűrűsödnek leginkább. A periféria kialakulása összefügg a településhierarchiával és a társadalmi struktúrával; a strukturális egyenlőtlenség immanens velejárója.²

A határmenti térségek (illetve a határmentiség) specifikumai mások. Ezek főként az egyén, illetve az állami újraelosztási rendszer szempontjából vizsgálhatók. Az egyén szintjén a határ tágabb földrajzi környezetünkben elsősorban életmódot, életkörülményeket és lehetőségeket befolyásoló tényezőként jelentkezik. Ez konkrétan a következőkben nyilvánul meg: nincs alternatíva a munkaerőpiacon, ellenkezőleg: jelentős a munkanélküliség; a migráció általában csak egy irányba (az ország belseje felé) lehetséges; kialakul az ingázás kényszere; a szellemi foglalkozású ember egy intézményhez van kötve; a foglalkozási szerkezet nem gazdagodik; a térségben a lakásberuházás nem perspektivikus.

Az állami újraelosztási rendszer ezen térségeket a legutóbbi időkig nem preferálta. Az egyén és az állam magatartása így egymást erősítő negatív tendenciák kialakulásához

vezetett. Ehhez helyenként még speciális tényezők járultak, például a nemzetiségi bizalmatlanság vagy éppen a nemzetiségi összetartásból eredő előnyök hatása. Ez utóbbira példa, hogy egyes (erős kulturális hagyományokkal rendelkező) nemzetiségi falvak a falusi intézmények megszüntetésének (a körzetesítési tendenciák) időszakában meg tudták őrizni iskolájukat, tanácsi önállóságukat stb., bár ennek kétségtelenül politikai okai is voltak.

Az előbbiekből következik, hogy határ és periféria, határmentiség és perifériális helyzet fogalmilag nem azonos. Milyen tehát a kettő viszony? Értelmezésem szerint a határmentiség a perifériális helyzet, a periféria sajátos változata, minősített esete. Amint a későbbiekben látni fogjuk, a határmenti térségekre nagyrészt érvényesek a periféria településtudományi és földrajzi értelmezése szerinti általános megállapítások, emellett azonban sajátos egyedi jellemzőik is vannak. Az elmondottakból következik, hogy egy országban - így hazánkban is - általában több periférikus térség van, mint határmenti.³

Ezen a ponton csatlakozik a határmentiség és a periféria témaköréhez a regionalizmus harmadik dimenziója, a kisebbségi/nemzetiségi kérdés. A versaillesi békerendszer következtében a Németország és Oroszország közötti térségben számos olyan államalakulat jött létre, melyeknek határmenti, periférikus sávjaiban jelentős, anyanemzetétől leszakadt-leszakított kisebbségi lakosság koncentrálódott (Szilézia, a szudétánémet terület, Elzász, Dél-Tirol, Dél-Szlovákia stb.) Ez persze azt is jelenti, hogy a kisebbségben élőknek a kisebbségi lét amúgy is meglevő hátrányai mellett a periféria - a többségi néphez tartozó állampolgárokat is sújtó - hátrányaival is meg kell küzdeniük. Mit jelent ez konkrétan? Általában hiányos, illetve a centrumnál lényegesen gyengébb infrastruktúrát, az állami fejlesztési források hiányát vagy szűkös voltát, demográfiai eróziót stb.⁴ Ez a jelenség Nyugat-Európában sem ismeretlen: „A nemzetiséglakta területek többségének viszonylagos elmaradottsága a nyugat-európai nemzeti államokon belül egy sajátos, történelmileg újratermelődő centrum-periféria kapcsolat egyik elemeként fogható fel. Annak ellenére, hogy az általános fejlődéssel a peremterületek gazdasági növekedése is - különböző ütemben - megindult, a központ dinamikusabb előrehaladása miatt a termelési kapacitások és az erőforrások földrajzi elosztásának aránytalansága fennmaradt.”⁵ A két fő dimenzió, a regionalizmus és az etnikai probléma összekapcsolásából, együttes vizsgálatából született az etnoregionalizmus fogalma. A fogalom tartalma a tájegységi és etnikai érdekegybeesés. Ez a kifejezés egy szóban sűríti össze a társadalom nemzetiségi és települési (térbeni) metszéspontjainak találkozását, egymásra csúszását mint új (vagy csak egyszerűen új módon megnyilvánuló) jelenséget.⁶

A regionalizmus és a kisebbségek kapcsolata - mely mint utaltunk rá, az etnoregionalizmus jelenségén keresztül a regionális állam kialakulása irányába hat - Kelet-Közép-Európában sem kisebb jelentőségű, sőt térségünk etnikai sokszínűsége ezt a kérdést a régió elsőszámú politikai - azon belül biztonságpolitikai és nemzetpolitikai - kérdései közé emeli. A biztonságpolitikai kockázatra utal Malcolm Anderson is, mikor a határ régiók-beli konfliktusok lehetséges forgatókönyveit vizsgálja. Szerinte a jelenlegi Európában az ilyen természetű potenciális konfliktusok az alábbi jelenségekkel lehetnek kapcsolatban:

1. régi vagy új (területi, regionális) kisebbségek etnikai nacionalizmus formájában jelentkező önzése;
2. a határ túloldalán folyó gazdasági tevékenység (szívó) hatásából következő társadalmi távolodás, diszlokáció;
3. a szomszédos régiók ellenőrizetlen gazdasági behatolása a beruházások és a piaci dominancia révén;
4. túlzó területi védekezés a központi kormányzat és bürokrácia részéről;
5. külföldi hatalom részéről jelentkező felforgató tevékenység, mely az adott rezsim gyengítésére irányul;

6. a határrégió lakossága körében meglévő bizonytalanság azon politikai közösség definícióját illetően, melyhez ők tartoznak.

Multietnikus határtérségek Magyarország és szomszédai viszonylatában

A korábban tett megállapítások a határmenti térségek elmaradottságáról, illetve hátrányos helyzetéről teljes mértékben igazak hazánk esetében. Az ország területi fejlettségében rejlő különbségek a nyolcvanas években már olyan mértékűek voltak, hogy a politikai vezetés kénytelen volt foglalkozni a problémával. Felső megrendelésre a Központi Statisztikai Hivatal 1986-ban jelentést készített. A gazdaságilag elmaradott térségek társadalmi-gazdasági jellemzői címmel,⁸ a Minisztertanács 2015/1986. (XI. 5.) Mt. 4. számú határozatával pedig döntés született a „gazdaságilag elmaradott térségek lehatárolásáról és fejlesztésük meggyorsításáról”. A program célja - melyből egyébként mint az ma látható, vajmi kevés valósult meg -, hogy „hosszú távon érzékelhető módon mérsékelje az ország egyes térségeinek gazdasági fejlettségi színvonala közötti – helyenként igen jelentős - különbségeket.”⁹

Az említett KSH-jelentés 7 megye 23 térségében 571 települést sorolt a gazdaságilag elmaradott területek közé. A besorolt települések több mint fele Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határmenti területein fekszik. A határmenti térségek fokozott elmaradottságáról tett megállapításunkat igazolja az a tény, hogy a 23 térségből 18 határmenti (1. térkép). A tizenhét határrégióból tizenhat négy összefüggő sávban található a határ mentén.¹⁰

A határmenti térségek problematikájából vizsgálatunk szempontjából jelenleg elsősorban a hármashatár régiók speciális helyzete érdekes.

A multietnikus határrégiók megismerését célkitűzésének tekintő kutatás szempontjából a legcélravezetőbb a vizsgálatot a több ország határtérségeit egyesítő régiókban lefolytatni. Magyarország és a szomszédai viszonylatában az 1945-90 közötti periódusban öt úgynevezett hármashatár létezett.

Ezek a következők voltak: magyar-csehszlovák-szovjet, magyarszovjet-román, magyar jugoszláv-román, magyar jugoszláv-osztrák, magyar-osztrák-csehszlovák hármashatár. A történelmi változások következtében két új hármashatár alakult ki országunk mentén - a magyar-horvát-szerb és a magyar-horvát-szlovén (Mohács-Pélmonostor-Zombor, ill. Lenti-Csáktornya-Lendva térségében).

Mi kutatásunk alapján az öt „klasszikus” hármashatár térségét tekintjük, ebből négy szintén folytattuk le empirikus vizsgálatunkat 1993-ban.

Ezek alapján a kutatás színterei régiói:

- a) a magyar-osztrák-szlovén hármashatár térsége;
- b) a magyar-szlovák-osztrák hármashatár térsége;
- c) a magyar-román-ukrán/kárpátaljai hármashatár térsége;
- d) a magyar-szlovák-ukrán/kárpátaljai hármashatár térsége.

Az empirikus felvétel bázisát képező négy térség magyarországi részei közül az idézett KSH-jelentés elmaradott térségként említi a Bodrogi, Észak-Szabolcsot és a Beregi Tiszahátat (a magyar-szlovák-ukrán hármashatár régióból), Erdőhát és a Szatmári Tiszahát térségét (a magyar-román-ukrán régióból) továbbá az Őrséget és a Vendvidéket (a magyar-osztrák-szlovén régióból).

Elemzésem következő részében az öt hármashatár régió közül egynek, a magyar-szlovák-ukrán/kárpátaljai-térségnek a demográfiai és legfontosabb társadalomstatisztikai jellemzőit - ezen belül elsősorban az etnikai és a vallási dimenziót - vizsgálom az elmúlt 120 év (1870-1990) hosszú-távú községsoros népszámlálási adatai alapján. A térség kiválasztását indokolja az a politikai körülmény is, hogy megindult a helyi önkormányzatok öntevékeny,

határokon átnyúló regionális együttműködése, a terület része a közelmúltban (1993. február) hivatalos státust kapott Kárpátok-Eurórégiónak.

A magyar-szlovák-kárpátaljai hármashatár-térség főbb demográfiai és társadalomstatistikai jellemzői 1870-1990

A felvétel alapját a hármashatárok eszmei találkozási pontjától számított 30 kilométer sugarú körbe tartozó települések képezik. (Hipotézisünk és előzetes tapasztalataink alapján ez az a mélység, melyben a határ primer hatása közvetlenül érezhető.)

Ezen belül a település-kiválasztás szempontjai:

- a határtól való távolság,
- a település nagysága,
- a település elérhetősége (út, vasút, út végi falu),
- a település várostól való távolsága,
- a település közigazgatási státusa,
- etnikai összetétel,
- vallási összetétel.

A fenti szempontok alapján a régióból 30 település -országonként tehát 10-10 - került kiválasztásra.¹¹

1. Demográfiai folyamatok, települési és közigazgatási jellemzők

A vizsgált terület néprajzilag a Bodroghöz, illetve a Beregi és Szatmári Tiszahát egy részét jelenti. Közigazgatásilag 1910-ben négy vármegyéhez tartozott, nevezetesen

- Ung vármegyéhez 10 település,
- Zemplén vármegyéhez 9 település,
- Bereg vármegyéhez 8 település,
- Szabolcs vármegyéhez 3 település.

Helységeink a négy vármegyén belül öt járásban voltak találhatóak, ezek: Nagykaposi és Ungvári járás (Ung vm.), Bodroghközi járás (Zemplén vm.), Mezőkaszonnyi járás (Bereg vm.) valamint a Tiszai járás (Szabolcs vm.).

Ami a jelenlegi közigazgatási kereteket illeti, a magyarországi rész falvai Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, a szlovákiai települések zömmel a tóketerebesi járásban (8 falu), illetve a nagymihályi járásban találhatóak. A kárpátaljai térség helységei az ungvári (7 település), a beregszászi (2 település) és a munkácsi járásban (1 település) vannak.

Ezek után rátérve a térség demográfiai folyamataira, előjáróban megjegyezhetjük, hogy módunkban áll hosszútávú elemzést készíteni, hiszen az adatok községi szinten rendelkezésre állnak 1870-től - az első hivatalos magyarországi népszámlálástól - az egyes országokban végrehajtott legutóbbi (1989-90-91-es) censusok eredményéig. Ez a 120 éves idősor pedig lehetővé teszi, hogy a népmozgalmi adatok alakulásából megfelelő következtetéseket vonjunk le.

A demográfiai folyamatok vizsgálatát célszerű országonként (alrégióként) végezni, majd az eredményeket összevetni a térség egészére.

a) A magyarországi alrégió

A magyarországi alrégió tíz községének demográfiai útja a következőkben összegezhető:

Év	A tényleges népesség			
	szám szerint	számának változása %-ban 1870=100%	változása két összeírás közötti időszak- ban (fő)	változásának évi átlaga

Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 3.sz.

				szám szerint	az időszak alatti népesség %-ában
1870	8834	100,0	-	-	-
1880	8544	96,7	-290	-29,0	-0,33
1890	9697	109,8	1153	115,3	1,35
1900	10551	119,4	894	89,4	0,92
1910	1136-5	128,7	814	81,4	0,77
1920	11446	129,6	81	8,1	0,07
1930	12133	137,3	687	68,7	0,60
1941	13054	147,8	921	83,7	0,69
1949	13090	148,2	36	4,5	0,03
1960	13046	147,7	-44	-4,0	-0,03
1970	12557	142,1	-489	-48,9	-0,37
1980	10657	120,6	-1900	-190,0	-1,51
1990	9131	103,4	-1526	-152,6	-1,43
1870-1990	-	-	297	2,5	0,03

A magyarországi alrégió községeinek népessége 1870-1990

Az adatsorból kitűnik, hogy a népesség 1949-ben érte el a maximumát, azóta folyamatos csökkenés tapasztalható. Az 1990-es népességszám mindössze 300 fővel haladja meg a 120 év előtti.

A térség, illetve településeink demográfiai helyzetét pontosabban tudjuk értékelni, ha szűkebb és tágabb környezetükhöz - a megfelelő megyékhez, ill. az országos adatokhoz - viszonyítjuk. Mint a következő táblázatból kiderül, térségünk népességyarapodása mind a vonatkozó megyék, mind az országos átlag tekintetében igen elmaradott: mindkét viszonyítási rendszerben a környezete felét éri el.

Év	A magyarországi rész községei	Borsod- Abaúj- Zemplén megye	Szabolcs- Szatmár-Bereg megye	Mai Magyarország	Eltérés		
					a Borsod- Abaúj- Zemplén megyei	a Szabolcs- Szatmár- Bereg megye	az ország
					átlagtól		
1870	100,0	100,0	100,0	100,0	-	-	-
1880	96,7	97,8	96,3	106,3	-1,1	0,4	-9,6
1890	109,8	106,8	109,9	119,9	3,0	-0,1	-10,1
1900	119,4	122,2	127,7	136,8	-2,8	-8,3	-17,4
1910	128,7	134,3	139,8	151,9	-5,6	-11,1	-23,2
1920	129,6	140,1	145,3	159,4	-10,5	-15,7	-29,8
1930	137,3	153,1	167,7	173,3	-15,8	-30,4	-36,0
1941	147,8	165,6	182,6	185,9	-17,8	-34,8	-38,1
1949	148,2	165,0	186,4	183,7	-16,8	-38,2	-35,5
1960	147,7	189,7	195,8	198,8	-42,0	-48,1	-51,1
1970	142,1	203,9	197,1	306,0	-61,8	-55,0	-63,9
1980	120,6	211,8	198,3	213,7	-91,2	-77,7	-93,1
1990	103,4	199,3	191,7	207,0	-95,9	-87,7	-103,3

A népesség az 1870. évi százalékában (1870=100%)

A fentiek alapján megállapítható, hogy térségünk kétszeresen is depressziós, elmaradott határmenti terület; az illető megyék ugyanis maguk is elmaradnak az országos átlagtól, ezen belül azonban településeink elmaradottsága fokozott. A jelenség magyarázatához közelebb jutunk, ha a demográfiai adatokat nem globálisan, hanem településenként vizsgáljuk. Az elemzést megkönnyíti, ha a településeket bizonyos ismérvek alapján kategóriákba soroljuk,

tipizáljuk. Esetünkben a tipológia kialakításának alapja az 1910-1990 közötti időszak demográfiai útja, ezt figyelembe véve helységeinket növekvő, stagnáló illetve csökkenő csoportba soroljuk. Növekvő az a település, melynek lakossága több mint 10%-kal nő, stagnáló a -10% és +10 % közötti, végül csökkenő kategóriába kerül az, ahol a fogyás a 10%-ot meghaladja. Mivel esetünkben ez számos alkalommal előfordul, érdemes a csökkenő típust a fogyás mértéke szerint három alcsoportra bontani:

Cs1: -10 % és -20) % közötti lakosságcsökkenés,

Cs2: -20 % és -30 % közötti lakosságcsökkenés,

Cs3: -30 %-nál nagyobb lakosságcsökkenés.

A tipizálást a leírtak alapján elvégezve, az eredmény

növekvő: 3 település Eperjerke,

Győröcske,

Tuzsér,

csökkenő: 7 település, ebből Cs2: Tiszakerecseny,

Cs3: Lónya,

Mátyus,

Kisrosvágy,

Lácacséke,

Dámóc,

Zemplénagárd.

Mindössze egy település van - Tuzsér -, amelynek népessége 1910 és 1990 között megduplázódott. Tuzsér - Záhony mellett - a térség egyik fontos forgalmi központja, jelentős vasútállomással, teherpályaudvarral.

Ugyanakkor térségi szinten kétségtelenül a csökkenés dominál. A hét csökkenő lakosságú falu közül négy - Lónya, Kisrosvágy, Lácacséke, Dámóc - lakosságának több mint a felét veszítette el 1910-hez képest. Az idősort részletesebben elemezve azonban egyértelműen kiderül, hogy a valódi demográfiai erózió 1949 után kezdődött és a mai napig folyamatos.

A tipizálás alapján az alábbi következtetések fogalmazhatók meg:

1. Nincs szignifikáns kapcsolat az 1910-es településnagyság és az 1910-1990-es időszak demográfiai fejleményei között (így pl. az 1910-ben legnépesebb Lónya fogyása a legnagyobb, míg az akkor legkisebb Győröcske a növekvő kategóriába került).

2. A térség demográfiai útján az 1949-es év jelenti a fordulópontot: addig növekedett a lakosság, innen kezdve folyamatosan csökken

3. Az utolsó évtizedben (1980-90 között) nemcsak folytatódott, hanem ugrásszerűen fel is gyorsult településeink népességcsökkenése. (Az adott időszakban egyetlen településen, Tuzséron nőtt csekély mértékben a lakosság száma.)

b) A szlovákiai alrégió

A szlovákiai rész demográfiai viselkedése lényegesen különbözik a magyarországiétól; a legszembetűnőbb az, hogy az utóbbi térség stagnálásával szemben itt határozott demográfiai progresszió figyelhető meg.

Év	A tényleges népesség				
	szám szerint	számának változása %-ban 1870=100%	változása két összeírás közötti időszakban (fő)	változásának évi átlaga	
				szám szerint	az időszak alatti népesség %-ában
1870	8971	100,0	-	-	-
1880	9118	101,6	147	14,7	0,16
1890	9482	105,7	364	36,4	0,40

Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 3.sz.

1900	9831	109,6	349	34,9	0,37
1910	10627	118,5	796	79,6	0,81
1921	11845	132,0	1218	110,7	1,04
1930	13433	149,7	1588	176,4	1,49
1941	11182	124,6	-2251	-204,6	-1,52
1950	12873	143,5	1691	187,9	1,68
1961	17169	191,4	4296	390,5	3,03
1970	19218	214,2	2049	227,7	1,32
1980	23358	260,7	4167	416,7	2,17
1991	25365	282,7	1980	180,0	0,77
1870-1991	-	-	16394	135,5	1,51

A szlovákiai alrégió községeinek népessége 1870-1991

A szlovákiai alrégióban tehát a növekedés lényegében folyamatos, a tíz település lakossága 1991-ben közel háromszorosa az 1870-es értéknek.

A növekedést természetesen települési szinten is nyomon követhetjük, s a korábbiakban ismertetett tipizálást végrehajtva, a következő eredményt kapjuk:

növekvő: 4 település (Feketemező, Királyhelmece, Nagykapor, Pálóc)

stagnáló: 3 település (Ágesernyő, Kistárkony, Zétény)

csökkenő: 3 település, Alsónémeti, Kiskövesd, Nagyszelmenc.

c) A kárpátaljai alrégió

A kárpátaljai alrégió népmozgalma átmenet a magyarországi és a szlovákiai térségé között: folyamatos ugyan a növekedés, de szerényebb mértékű mint Szlovákiában

Év	A tényleges népesség				
	szám szerint	számának változása %-ban 1870=100%	változása két összeírás közötti időszakban (fő)	változásának évi átlaga	
				szám szerint	az időszak alatti népesség %-ában
1870	10703	100,0	-	-	-
1880	10352	96,7	-351	-35,1	-0,33
1890	10924	102,1	572	57,2	0,55
1900	12539	117,2	1615	161,5	1,48
1910	12857	120,1	318	31,8	0,25
1930	13557	126,7	700	35,0	0,27
1941	15523	145,0	1966	178,7	1,32
1981	14524	135,7	-999	-25,0	-0,16
1989	17775	166,1	3221	402,6	2,77
1870-1989	-	-	7072	59,4	0,55

l= Kisgejőc, Kisszelinenc, Őrdarma adatai nélkül

A kárpátaljai alrégió községeinek népessége 1870-1989

A kárpátaljai térség lakossága tehát kétharmadával nőtt a vizsgált időszakban. Sajnálatos, hogy az 1941-1981 közötti időszakról nem állnak rendelkezésünkre adatok.

Az említett átmeneti jelleg mutatkozik meg a településszintű vizsgálatnál is. Az egyes helységek településtípus szerinti megoszlása:

növekvő: 5 település,

stagnáló: 3 település

csökkenő: 2 település.

A *növekvő* kategóriába tartozik Kisdobrony, Nagydobrony, Palágykomoróc, Órdarma és Szernye. A legjelentősebb növekedést Palágykomoróc mutatja, melynek lakossága csaknem háromszorosára nőtt 1910 óta. 50 számlék feletti a népességyarapodás Nagydobronyban, Órdarmán és Szernyén.

Stagnáló lakosságú helységek: Beregsom, Bótrágy és Eszeny. Csökkenő népességű Kisgejőc és Kisszelmenc.

d) A három alrégió összehasonlító elemzése

A részek után vizsgáljuk meg az egészet és kíséreljünk meg magyarázatot adni a hajdan volt egész részeinek eltérő fejlődési pályáira.

Előljáróban megjegyezhetjük, hogy az egyes alrégiók lakossága 1870-ben, a vizsgálat kiindulópontján közel azonos nagyságrendű, illetve nem különbözik számottevően, ami közvetve a mintavétel helyességét igazolja.

A három alrégió közül a magyarországi és a szlovákiai párhuzamosan fejlődik a vizsgált periódus kétharmadában: 1870-1950 között a népességszám eltérése esetenként mindössze néhány száz fő. 1950 után azonban élesen elválnak a fejlődési pályák, a szlovákiai rész megugrik, 1991-ben 2,5-szer annyi lakosa van a kiválasztott településeknek mint a határ magyarországi oldalán.

A lényeges fejlődési különbség oka a szlovákiai részen két regionális alközpont, Királyhelmece és Nagykapor igen dinamikus fejlődése.

Lakosságszám			
Település	1950	1991	Növekedés
Királyhelmece	3365	7981	+4616 fő
Nagykapor	2310	9430	+7120 fő
összesen:			11736 fő

A szlovákiai alrégió növekedése 94%-ban az említett két helység népességyarapodásából származik.

A magyar oldalon ilyen dinamikus alközpontot nem találunk. Kárpátalján némileg más a helyzet: a fejlődés 1941 után kanyarodik el a határ másik két oldalán lévő területektől. A háborút követő megtorlások, deportálások, etnikai tisztogatások, kitelepülések következtében a lakosság száma negyven évig stagnál. Az utolsó évtizedben azonban számottevő növekedés tapasztalható.

Ugyanezek a tendenciák állapíthatók meg akkor is, ha az egyes térségek, illetve a teljes régió népmozgalmát az 1870. évi bázison vizsgáljuk.

Év	magyarországi	szlovákiai	kárpátaljai	magyar-szlovák-kárpátaljai hármashatár-térség
	alrégió			
1870	100,0	100,0	100,0	100,0
1880	96,7	101,6	96,7	98,3
1890	109,8	105,7	102,1	105,6
1900	119,4	109,6	117,2	115,5
1910	128,7	118,5	120,1	122,2
1920/21	129,6	132,0	..	..
1930	137,3	149,7	126,7	137,2
1941	147,8	124,6	145,0	139,5
1949/50	148,2	143,5	..	..
1960/61	147,7	191,4	..	..
1970	142,7	214,2	..	..
1980/81	120,6	260,7	135,7	170,4

1989/91	103,4	282,7	166,1	183,4
..= nincs adat				
I = három település adatai nélkül				

Az egyes alrégiók és a hármashatár-térség népessége az 1870. évi százalékában

Szemléletesen feltárulnak a különbségek, ha a teljes periódusra térségenként kiszámítjuk és összehasonlítjuk a népességszámváltozást leíró mutatókat:

Alrégió	A tényleges népesség		
	változása két számlálás közötti időszakban (fő)	változásának évi átlaga	
		szerint (fő)	az időszak alatti népesség százalékában
magyarországi rész	297	2,5	0,03
szlovákiai rész	16394	135,5	1,51
kárpátaljai rész	7072	59,4	0,55
magyar-szlovák- kárpátaljai hármashatártérség együtt	23763	198,0	0,69

Az eltérő értékek, sőt nagyságrendek mintegy sűrítve mutatják a korábbi elemzések eredményeit.

A fenti folyamatok természetesen a térség településállományában is tükröződtek. Míg a magyarországi részen a globális stagnálás a települések zömének népességeadását jelenti, a másik két alrégióban a települések demográfiai eloszlása kiegyensúlyozottabb. Ha a településtípusok szerinti megoszlást összesítjük, a következő képet kapjuk:

Település-típus szerinti összesítő

Típus Alrégió	Növekvő	Stagnáló	Csökkenő	Összesen
Magyarország	3	-	7	10
Szlovákia	4	3	3	10
Kárpátalja	5	3	2	10
Összesen	12	6	12	30
Százalék	40,0	20,0	40,0	100,0

A teljes térségben a növekvő és csökkenő népességű települések száma azonos.

A magyarországi rész gyenge demográfiai pozícióját jelzi, hogy a tizenkét csökkenő településből hét ebben az alrégióban van, továbbá, hogy a leginkább csökkenő (Cs3 kategóriába tartozó) falvak mindegyike itt található.

A csökkenő lélekszámú települések megoszlása

Típus Alrégió	Cs1	Cs2	Cs3	Összesen
Magyarország	-	1	6	7
Szlovákia	2	1	-	3
Kárpátalja	1	1	-	2
Összesen	3	3	6	12

Év	A tényleges népesség
----	----------------------

	szám szerint (fő)	számának változása %-ban 1870=100%	változása két összeírás közötti időszakban (fő)	változásának évi átlaga	
				Szám szerint	az időszak alatti népesség %-ában
1870	28508	100,0	-	-	-
1880	28014	98,3	-494	-49,4	-0,17
1890	30103	105,6	2089	208,9	0,75
1900	32921	115,5	2818	281,8	0,94
1910	34849	122,2	1928	192,8	0,58
1930	39123	137,2	4274	213,7	0,61
1941	39759	139,5	636	57,8	0,15
1980/81	48566	170,4	8807	220,2	0,55
1989/91	52271	183,4	3705	370,5	0,76
1870-1989/91	-	-	23763	198,0	0,69

A magyar-szlovák-kárpátaljai hármashatár kiválasztott községeinek népmozgalmi jellemzői, 1870-1989/91

2. Etnikai és vallási viszonyok

Etnikailag nem teljesen homogén térség társadalomtudományi vizsgálatakor nem tekinthetünk el a nemzetiségi és vallási összetevők elemzésétől sem. A rendelkezésünkre álló adatok lehetővé teszik, hogy 1880-1989/91 között települési mélységben nyomon kövessük a térség etnikai viszonyainak alakulását. A vallási megoszlás vizsgálata azonban csak 1941-ig lehetséges, ugyanis a szomszédos országokban - Ausztria kivételével -, valamint hazánkban sem kérdezték a II. világháború utáni népszámlálásokban a felekezeti hovatartozást.

a) Nemzetiségi összetétel

A nemzetiségi összetétel jellemzésére általában az anyanyelvet, ahol ez nem áll rendelkezésre, ott a nemzetiségi hovatartozást használom.

Ezzel kapcsolatban a következő általános megállapítás tehető: a térség túlnyomó többségében magyar nemzetiségű lakosból áll. A 30 településből 26 a vizsgált periódus során végig döntően magyar többségű. A négy nem magyar többségű község közül három szlovák (Alsónémeti, Feketemező, Pálóc), egy pedig ukrán (Órdarma). Az alrégiók és a nemzetiségi összetétel kapcsolatát mutatja a következő tábla:

Az alrégiók településeinek nemzetiségi megoszlása Nemzetiségi dominancia

Alrégió	magyar	szlovák	ukrán	Összesen
Magyarország	10	-	-	10
Szlovákia	7	3	-	10
Kárpátalja	9	-	1	10
Összesen	26	3	1	30

A településenkénti etnikai megoszlást vizsgálva látható, hogy a falvak etnikai stabilitása az ilyen jellemzővel kevésbé rendelkező térségünkben meglepően nagyfokú: mindössze egy település etnikai arculata változik meg; az 1941-ben még háromnegyed részben magyar többségű Órdarmán a magyarok aránya 1989-re 10 % alá esik. A már említett három szlovák többségű község azonban már 1870-ben is ugyanilyen nemzetiségi dominanciával rendelkezett.

b) Vallási megoszlás

Ami a vallási megoszlást illeti, a kép tarkább. Igaz ugyan, hogy a települések többsége (16) döntően református vallású, ez azonban alrégióként változó. A reformátusok túlsúlya elsősorban a Tiszántúlra (esetünkben a magyarországi és kárpátaljai terület falvaira) jellemző, míg a Bodroghöz települései általában katolikus többségűek vagy vallásilag vegyesek. Alrégióként a vallási megoszlás a következő képet mutatja:

Vallási megoszlás 1941					
Alrégió	Vallás-felekezet				Összesen
	református	római katolikus	görög katolikus	vallásilag vegyes	
Magyarország	7	-	1	2	10
Szlovákia	2	4	-	4	10
Kárpátalja	7	-	1	2	10
Összesen	16	4	2	8	30
Százalék	53,3	13,3	6,7	26,7	100,0

Ha az egyes települések vallási dominanciáját vizsgáljuk, látjuk, hogy alrégióként eltérő mértékű a felekezeti hovatartozás állandósága, stabilitása. Ebből a szempontból a magyarországi térség községei mutatják a legnagyobb fokú stabilitást: 1880-1941 között nem történt átrendeződés, a vizsgált periódus során végig hét református, két vegyes és egy görög katolikus többségű községről beszélhetünk. Kárpátalján egy község - Kiscegyő-vesztette el református többségét 1910-1941 között, így 1941-ben hét református, két vegyes és egy görög katolikus helységgel rendelkezett az alrégió - vagyis ugyanaz az összetétel alakult ki, mint a magyarországi oldalon.

Hasonló mértékű a stabilitás a szlovákiai részen: itt is egy község - Ágcsernyő - vallási dominanciája változott meg: az 1880-ban vallásilag vegyes község 1910-re református többségűvé vált, és ez a felekezet volt többségben 1941-ben is.

Összefoglalóan tehát leszögezhetjük, hogy a régió *etnikai* és *vallási* stabilitása *igen nagyfokú*; a vizsgált időszakban mindössze egy település nemzetiségi összetétele, illetve két település felekezeti többsége változott meg.

3. A társadalomstatistikai jellemzők összefoglalása

Végzetül célszerű összefoglalni azokat a megállapításokat, melyeket a térség 20. századi jellemzésére a társadalomstatistika eszköztárából merítettünk. Az összefoglalás módszertanilag kézenfekvő módja, ha egy háromdimenziós táblában összesítjük azokat az ismérveket, illetve eredményeket - nevezetesen mi a demográfiai jellemzőket, a nemzetiségi é felekezeti hovatartozást illeti -, melyeket korábban települési szinten már vizsgáltunk.

*

A jelen dolgozat elméleti megközelítéssel és egy esettanulmány tükrében vizsgálja a multietnikus határtérségek problematikáját. Tisztában vagyunk azonban azzal, hogy a fenti módszereken túlmenően empirikus kutatásokra, szociológiai felvételekre van szükség az egyes régiók társadalmának és társadalmi folyamatainak alaposabb megismeréséhez. Ezek lesznek a kutatás következő fázisai.

Jegyzetek

- 1 Joó Rudolf: *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Gondolat, Bp. 1988., 7.
- 2 L. erről bővebben Miklóssy Endre: A kistérségi kapcsolatok Magyarországon. In: *Településfejlesztés*, 1984 3-4 sz., 61-64.
- 3 Éger György: A határmenti térségek társadalmi-települési jellemzői Magyarországon. In: *Magyarságkutatás* 1987, 215-216.

- 4 Éger György: Regionalizmus és kisebbségek. In: *Esélyek és remények a Kárpát-medencében. Nemzetpolitikai Szemle* 1992, 182-183.
- 5 Joó Rudolf: i. m., 100-101.
- 6 Joó Rudolf: i. m., 7.
- 7 Malcolm Anderson: Scenarios for conflict in frontier regions. In: *Cooperation and conflicts in border areas*. Ed. by R. Stfassoldo and G. Delli Zotti. Franco Agneli Editore, Milano 1982, 145-146.
- 8 *A gazdaságilag elmaradott térségek társadalmi-gazdasági jellemzői* 1985. KSH, Bp. 1987., 73.
- 9 KSH-jelentés, 5.
- 10 Aggteleki karsztvidék, Cserehát és a Hernád-völgye, Zemplén és Hegyköz térsége Rodrogköz, Észak-Szabolcs-Tisza-hát, Erdőhát és Szatmár térsége, Dél-kelet Nyírség Ormánság, Barcs térsége-Csurgótérsége, Letenye térsége, Lenti térsége Göcsej, Őrség, Vendvidék, Rába-völgy. További két térség - az északkeleti és a délkelet-békési pedig szigetszerűen, magányosan áll a határon.
- 11 A magyar-szlovák-ukrán (kárpátaljai) hármashatár kiválasztott településeinek listája:
- Magyarország: Lónya, Mátyus, Eperjeske, Tizsakerecseny, Győröcske, Tuzsér, Kisrosvágy, Lácacséke, Dámóc, Zemplénagárd.
- Szlovákia: Kiskövesd (Maly Kamenec), Kistárkány (Malé Trakany), Ágcsernyő (Čierna nad Tisou), Királyhelme (Kráľovský Čbľmec), Nagyszelmenc (Veľké Slemence), Nagykapos (Veľké Kapušany), Feketemező (Čierne Poľe), Alsónémeti (Nižné Nemeské) Zétény (Zatin).
- Kárpátalja: Kisszelmenc (Szolonci), Palágykomoróc (Komarivci), Órdarma (Sztorozsnyica), Kisdobrony (Mala Dobrony), Nagydobrony (Velika Dobrony), Szernye (Rivnye), Eszeny (Javorove), Bótrágy (Batragy), Beregsom (Gyerenkovec), Kisgejőc (Mali Gejivci).

A VIZSGÁLATBA BEVONT HATÁRMENTI TÉRSÉGEK

BARANYA MEGYE
Ormánság (1)

BÉKÉS MEGYE
Délkelet-békési térség (2)
Északkelet-békési térség (3)

BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE
Aggteleki karsztvidék (4)
Cserhát és a Hernád-völgy (5)
Zempléni térség (6)
Bodrogház (7)

SOMOGY MEGYE
Barcsi térség (8)
Csurgói térség (9)

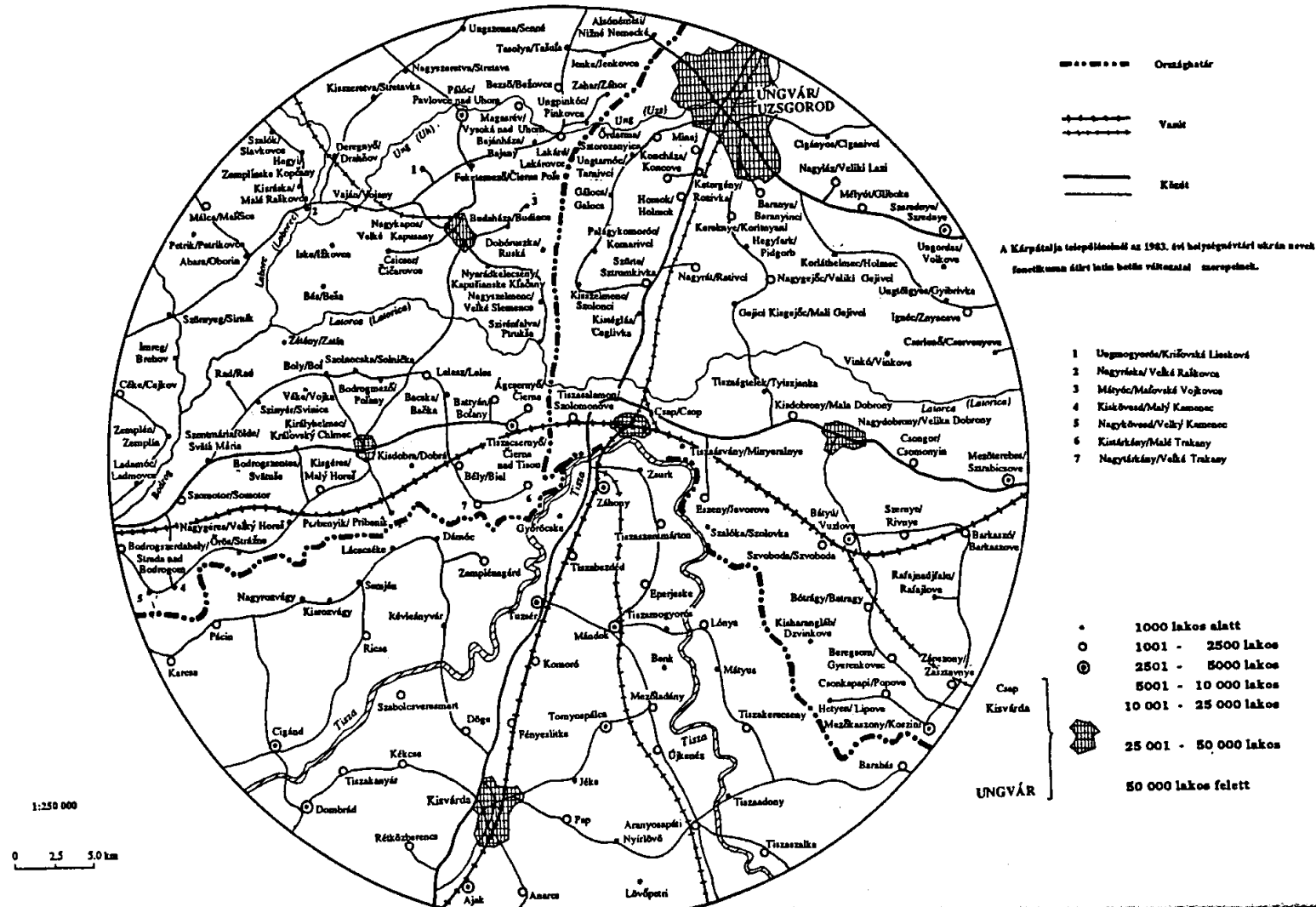
SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE
Észak-Szabolcs-Tiszahát (10)
Erdőhát és Szatmár térsége (11)
Délkelet-Nyírség (12)

VAS MEGYE
Őrség-Vendvidék (13)

ZALA MEGYE
Göcsej (14)
Lenti térsége (15)
Letenye térsége (16)

MAGYAR-SZLOVÁK-UKRÁN HÁRMASHATÁR

Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 3.sz.

Anyanyelv, vallás	Magyar anyanyelvű				Szlovák anyanyelvű	Ukrán anyanyelvű
	református	római katolikus	görög katolikus	vallásilag vegyes	római katolikus vallású	vallásilag vegyes
Településtípus	vallású					
Növekvő	EPERJESKE			Királyhelme	Feketemező	Órdarma
	GYŐRÖCSKE			Nagykapos	Pálóc	
	TUZSÉR					
	Kisdobrony					
	Nagydobrony					
	Palágykomoróc					
	Szernye					
Stagnáló	Beregsom		Zétény	Kistárkány		
	Bótrágy					
	Eszeny					
	Ágesernyő					
Csökkenő Cs1	Kiskövesd	Kisszelmenc			Alsónémeti	
Cs2	TISZAKERECSENY			Nagyszelmenc		
				Kisgejőc		
Cs3	LÓNYA	DÁMÓC		KISROZVÁGY		
	MÁTYUS			ZEMPLÉNAGÁRD		
	LÁCACSÉKE					

Jelmagyarázat:

Magyarországi községek: nagy betű

Szlovákiai községek: normál betű

Ukrainai községek: dőlt betű

1= vallási adatok 1941-ből

GYÖRGY ÉGER

MULTI-ETHNIC BORDER REGIONS IN CENTRAL EUROPE

The study is an attempt at introducing the multi-ethnic border regions of Hungary and its neighbour states. On the basis of the social statistical analysis of data, the so-called triple-border regions are the most suitable for use in the collective examination of the border regions, the minority question, multi-ethnic cohabitation, as well as the economic peripheral situation. In the case of Hungary, between 1945 and 1990 five such regions existed, whose empirical sociological examination is presently taking place. This case study deals with the Hungarian-Slovak-Sub-Carpathian region, relying on official census data gathered between 1870 and 1991. The ethnic stability of the region (the topic being a majority Hungarian, and Reformed region) is quite high, but while in the Hungarian part the population size dropped by 50% during the past fifty years, in the neighbouring Slovak and Sub-Carpathian regions the population size doubled. The study summarizes these changes as well as other development trends

SZABÓ ILDIKÓ

Kétnyelvűség és nyelvhasználat a Mura-vidéki magyarok körében

Szlovéniában az 1959-60-as tanévtől kezdve tanulhatnak a magyarok kétnyelvű oktatási rendszerben a nemzetiségileg vegyes lakosságú területeken, azaz a lendvai és a muraszombati községekben*. Noha a rendszer bevezetése annak idején nem aratott osztatlan sikert (különösen a szlovén, de esetenként a magyar szülők körében sem), struktúrája az idők folyamán megszilárdult, és ma már senki nem kérdőjelezi meg helyességét. A kétnyelvű iskolák módszertani színvonaláról és a magyar nyelv tanításának eredményességéről azonban mind az érintettek, mind a szakemberek sokat vitatkoznak.

A Felvidéken, a Kárpátalján, Erdélyben vagy a Vajdaságban a kétnyelvű iskolák bevezetésére tett kísérleteket a kisebbségi jogok durva csorbításaként élték meg az ott élő magyarok. Ezzel szemben a Mura-vidéken általános az a vélemény, hogy szükség volt a kétnyelvű iskolák bevezetésére. Mivel magyarázhatjuk ezt?

Az ötvenes évek végére elnéptelenedtek a magyar nemzetiségi iskolák. Ekkorra végképp kiderült: a nemzetiségi iskolában nem lehet annyira megtanulni szlovénul, amennyire szükséges lenne a továbbtanuláshoz. Azok a magyar családok, amelyek biztosítani akarták gyermekük érvényesülését, szlovén iskolába írtatták őket. Akik pedig ragaszkodtak ahhoz, hogy anyanyelvükön tanuljanak, általában úgy végezték el az általános iskolát, hogy alig volt esélyük a továbbtanulásra.¹ Természetesen olyanok is voltak, akik a magyar általános iskola elvégzése után középiskolába mentek. Ők azonban csak hosszú évek munkájával tudták csökkenteni nyelvi hátrányukat. És aki még ahhoz is ragaszkodott, hogy magyarul folytassa felsőfokú tanulmányait, elment a Vajdaságba, ahol erre valamivel több lehetősége volt. Számukra a munkába állás idejére tolódt ki az az idő, amikor szembesülniük kellett a szlovén nyelv nem tökéletes tudásából adódó nehézségekkel.

A Mura-vidéki gyerekeknek a szocialista rendszerek megdőléséig nem sok lehetőségük volt arra, hogy Magyarországon folytassák közép- vagy felsőfokú tanulmányaikat. Az a néhány szerencsés sem kerülhette el a nyelvi identitásából adódó hátrányokat, aki a hetvenes évek végén, még inkább a nyolcvanas évek folyamán Magyarországon járhatott egyetemre. Ők az anyaországban voltak kénytelenek szembesülni magyar nyelvtudásuk korlátaival.

A magyar nemzetiségi iskolák tehát önmagukban nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy az anyanyelvi azonosságtudat alapjain segítsék elő a társadalmi integrációt. Hogyan töltik be ezt a szerepet a kétnyelvű iskolák? Többek között erre a kérdésre kerestük a választ abban a vizsgálatban, amelyet 1992 júniusában folytattunk a Mura-vidéken a budapesti Országos Idegennyelvű Könyvtár megbízásából.

A statisztikai adatok társadalomlélektani üzenete

A Mura-vidéki magyarok demográfiai jellemzői közül a következőket érdemes kiemelnünk:

a) Szlovéniában nagyon kevés magyar él. Az 1991-es népszámlálás során Lendva és Muraszombat községekben összesen 7792 fő vallotta magát magyarnak. Ebből a szempontból közelítve meg a kétnyelvű oktatást, azt kell mondanunk, egy ilyen kis létszámú nemzetiségi csoportnak nem is kevés lehetősége van arra, hogy anyanyelvén is tanuljon.

b) A nemzetiségileg vegyes lakosságú területeken a magyarok már kisebbségben vannak. Többségük a Lendva községben él, de a lakosságnak már csak a 24 százaléka magyar. Még kisebb az arányuk Muraszombat községben: csak 2 százalék. 34 településen tartanak számon

magyarokat. Ebben benne van Lendva, ahol 1062 magyar él (a lakosság 28 százaléka) és Murszombat, amely nem minősül nemzetiségileg vegyes lakosságúnak, és ahol 156 magyar él (a lakosság 1 százaléka).

c) A két várost leszámítva kistelepüléseken élnek a magyarok. Részben ez az oka annak, hogy kis közösségekben is élnek, részben pedig az, hogy csak 22 településen magasabb az arányuk 50 százaléknál. 70 százaléuk, 5441 fő ezeken a helyeken lakik. A magyarok létszáma a magyar többségű településeken 60 és 774 fő között mozog. Lendva után Dobronakon és Csentén él a legnagyobb létszámú magyar közösség (774 és 498 fő, a lakosság 69-69 százaléka). A murszombati járásban négy olyan település van, ahol a magyarok aránya az öt százalékot sem éri el. A lendvai járásban további öt településen csak 10-30 százalék között van a magukat magyaroknak vallók aránya. A kétnyelvű iskolák tehát jelentős számú nem magyar anyanyelvűnek jelentik a magyar nyelv megtanulásának lehetőségét.

Ezeket az adatokat továbbiakkal egészíthetjük ki. Az 1981-es népszámlálás adataihoz képest 825-tel, 10 százalékkal csökkent a magukat magyar nemzetiségűeknek vallók aránya. A terület kulturális, gazdasági és lélektani központját, Lendvát az elcsatoláskor több mint 90 százalékban magyarok lakták. Ma ez az arány 28 százalék. Végül pedig: egy maroknyi népcsoport esetében az etnikailag vegyes házasságoknak nagyobb matematikai esélyük van, mint a nagyobb lélekszámúak esetében. A vegyes házasságok aránya meghaladja az 50 százalékot.

Az asszimilációt bizonyító tények mögött meghúzódó társadalmi folyamatoknak öngerjesztő hatásuk is van. A hovatartozási csoportra vonatkozó ismeretek, beépülve a kollektív énképbe, maguk is részeivé válnak a csoporttagok viselkedését vezérlő paradigmáinak. Az asszimiláció tudata hozzájárul az „asszimilációs spirál” felgyorsulásához: a kérdőíves vizsgálatban a Mura-vidéki magyar értelmiségiek 66 százaléka azt mondta, hogy a következő években tovább csökken a magyar kisebbség száma.

Jogi garanciák

Szlovénia alkotmánya Közép-Európában egyedülálló módon garantálja a kisebbségek számára a nyelvi egyenlőséget a nemzetiségileg vegyeslakta területen. Igaz, a régitől eltérően az új alkotmány nem mondja ki, hogy a kisebbségek is államalkotó tényezők (ezt közvetlenül a szlovén nemzetről sem mondja ki), de kisebbségi különjogokat biztosít számukra az oktatás, a kultúra, a tájékoztatás, a könyvkiadás, az anyanemzettel való kapcsolattartás és részben a gazdaság terén. A kisebbségek érdekeit a „nemzetiségi érdekközösségek” képviselik, amelyek közigazgatási funkciókat is betöltenek. A magyarok három képviselőt juttathattak be a parlament törvényhozó testületébe. A kisebbségek képviselőinek vétőjoguk van a kisebbségeket érintő törvények és rendeletek meghozatalában. Mindezekhez azt is tegyük hozzá, hogy - a volt Jugoszlávia többi tagországtól eltérően - azzal, hogy Szlovénia önállóvá vált, a kisebbségek nem kerültek veszélyeztetett helyzetbe. A Mura-vidéki magyaroknak tehát minden lehetőségük megvan az anyanyelv használatára és a kisebbségi jogok gyakorlására.

Alkotmányos garanciák, a Magyar Nemzetiségi Közösség közigazgatási, jogosítványai, piros-fehér-zöld nemzetiségi zászló, az anyanyelv használatának joga, a kétnyelvű helységnevek, közfeliratok és okmányok használatának lehetősége - irigylésre méltó különjogok. Mindezek azonban nem bizonyultak elegendőnek az asszimilációs folyamatok megállítására. A jogi garanciák szükséges, de nem elégséges feltételei annak, hogy egy kisebbség fennmaradjon. Mára az is kiderült, hogy az a kétnyelvű oktatás, amelyről annak idején a magyar identitás megőrzésének elősegítését várták, a gyakorlatban inkább a nyelvi asszimilációt segíti elő.

Kutatási módszerek

A kétnyelvű iskola a nyolcvanas évek végére már olyan komphoz hasonlított, amely egyre inkább csak egy irányban közlekedett. Szlovén és magyar utasai sokkal gyakrabban választották az egyik, mint a másik oldalt arra, hogy egymással érintkezzenek, és az egyik, mint a másik nyelvet azért, hogy megértsék egymást. Hogyan zajlanak a jogi lehetőségek ellenében működő, bizonyos fokig belülről is akart asszimilációs folyamatok, és milyen szerepet játszik bennük a kétnyelvű oktatás rendszere, illetve a magyar értelmiség? E bonyolult folyamatok jobb megértésére többféle módszert alkalmaztunk vizsgálatunkban:

a) 74 Mura-vidéki magyar értelmiségivel - a magyar értelmiség kétharmadával - kérdőívet töltöttünk ki. (Értelmiséginek azt tekintettük, aki önálló szellemi munkát végez, illetve azt, akinek egyetemi vagy főiskolai végzettsége van.)²

b) Mélyinterjút készítettünk 18 magyar értelmiségivel. Beszélgető partnereink között volt pedagógus, orvos, lelkész, de a kulturális élet ismert személyiségeivel és közéleti szereplőkkel is szót váltottunk.

c) Csoportos beszélgetéseket folytattunk azoknak a falvaknak a jelentős részében, ahol a lakosságnak legalább a fele magyar. Ily módon 18 település magyar lakosságának mértékadó személyiségeivel találkoztunk.³

Tanulmányomban - mely egy hosszabb dolgozat része - két problémával foglalkozom részletesen is: az anyanyelv használatával és az óvoda szerepével a nyelvi azonosságtudat megalapozásában.

Az anyanyelv használata

„A nyelvi egyenjogúság formális biztosításának és a kétnyelvű nevelő-oktató munka megvalósításának ellenére sem sikerült a magyar nyelv tényleges egyenjogú társadalmi szerepét biztosítani” - olvashatjuk a Magyar Nemzeti Közösség egyik vezető személyiségének tanulmányában.⁴ Vizsgálatunk során mi is tanúi voltunk annak, hogy a velünk folytatandó csoportos beszélgetésre érkező magyarok egyike-másika előbb szlovénul köszönt, belépve a terembe, s csak utána magyarul - noha tudta, hogy a beszélgetés résztvevői magyarok, a beszélgetés témája pedig az ottani magyarok helyzete.

Arra a kérdésre, hogy ha nemzetiségileg vegyes lakosságú területen belépnek egy olyan hivatalba, ahol még nem jártak, milyen nyelven szólalnak meg, a megkérdezett értelmiségiek 47 százaléka azt válaszolta, hogy először szlovénul, és csak utána magyarul. 16 százalékuk először magyarul, és csak szükség esetén szólal meg szlovénul, 12 százalékuk pedig először magyarul és csak utána szlovénul. 8 százalék először szlovénul és csak szükség esetén szólal meg magyarul, 7 százalék pedig mindig szlovénul kezd beszélni. Senki nem válaszolta azt, hogy egy ilyen hivatalban mindig magyarul szólalna meg.

Mennyire használják anyanyelvüket a különböző társadalmi helyzetekben a Mura-vidéki magyarok? Erre a kérdésre a kérdőív kitöltői a következő válaszokat adták:

Az anyanyelv használata különböző helyzetekben százalékban és gyakorisági indexben⁵

Ön szerint mennyire használják anyanyelvüket a magyarok...	Rendszeresen	Gyakran	Néha	Soha sem	Nem tudja
a templomban?	76	18	3	-	4
a kulturális egyesületekben?	51	37	8	-	4
az iskolában?	46	41	10	-	4
a boltban?	43	42	12	-	3
az óvodában?	38	46	11	-	5
a vendéglőben?	27	47	20	-	5
a helyi közéletben?	28	47	19	3	3

a kétnyelvű feliratokban?	30	39	27	-	4
a munkahelyen?	31	37	30	-	3
az orvosi rendelőben?	18	57	22	-	4
a bankban?	23	38	32	1	5
a sportban?	12	54	28	-	5
a postán?	19	39	35	1	5
az autóbuszon?	11	42	38	3	7
a bíróságon?	10	31	47	1	11
a hivatalos közleményekben?	12	28	50	4	5
a politikai életben?	1	23	61	3	12

Kérdőívünkben olyan helyszíneket nevezünk meg, ahol a magyarok törvényesen használhatják anyanyelvüket. Ennek ellenére a megkérdezett értelmiségiek szerint a magyarok csak a templomban és - valamivel kisebb mértékben ugyan, de - a kulturális életben használják rendszeresen anyanyelvüket. A kommunikáció e két színteréről viszonylag kevesen mondták, hogy ott ritkán beszélnek magyarul. Figyelemre méltó, hogy a kétnyelvű oktatás intézményesülése ellenére is a megkérdezetteknek csak a kisebb része válaszolta azt, hogy az iskolában és az óvodában rendszeresen beszélnek magyarul. Igaz, jelentős részük szerint a magyarok mindkét helyen gyakran használják anyanyelvüket.

Meg kell jegyeznünk, hogy a magyar nyelv használatának gyakoriságáról nem egyformán vélekednek a nők és a férfiak. A nők inkább hajlanak arra, hogy az anyanyelv rendszeresebb használatát tulajdonítsák a magyaroknak, mint a férfiak. Főként azokban az esetekben gondolják ezt, amelyek hagyományosan a nők illetékességébe tartoznak. Gyakorisági indexük 10 esetben volt magasabb, mint a férfiaké. Szerintük inkább érvényesül a magyar nyelv az óvodában (+13 pont), a munkahelyen (+11 pont), a kétnyelvű feliratokban (+10 pont), a kulturális egyesületekben és az iskolában (+8 - +8 pont), az orvosi rendelőben (+7 pont), a templomban (+5 pont), a bíróságon, az autóbuszon és a bankban (+4 - +4 pont), mint a férfiak szerint. Ezzel szemben a férfiak csak két hagyományosan inkább a férfiak érdeklődési körébe tartozó - területen látják kedvezőbbnek a helyzetet: a sportban és a politikai életben (+4 és +7 pont).

Az igazán szembetűnő azonban az, hogy a közéletben szorult háttérbe a magyar nyelv használata: a helyi közéletben, a kétnyelvű feliratokban, a hivatalos közleményekben és a politikai életben. „Szinte csodának senít, ha valamilyen községi szintű ülésen valaki a magyar nemzetiségű polgárok közül saját anyanyelvén szólal meg. Ennek több oka lehet. Vannak egyének, akik nemzeti hovatartozásukra nem helyeznek különösebb hangsúlyt, mások nem érzik magukat képesnek arra, hogy bonyolultabb gondolatmenetüket magyarul fejtsék ki, míg néhányan a fordítás és a tárgyalandó anyag megkettőződésére hivatkoznak. Vannak, sajnos, olyanok is, akik nem tudják, hogy magyarul is felszólalhatnak, mert senki sem figyelmeztette őket erre. Van, ahogy van; a közigazgatás terén magyarul csak egynéhány idősebb polgárral beszélgetnek kevésbé fontos, egyéni ügyek kapcsán, míg a legmagasabb szintű »önigazgatási megnyilvánulásokon« kétnyelvűségről nem beszélhetünk.”⁶

A nyelvhasználatra vonatkozó kérdéssorozatunk a társadalmi gyakorlat különböző területeit érintette. Konkrétan is rákérdeztünk azonban a szocializáció két intézményének: az iskolának és az egyháznak a nyelvhasználatára. A következőkben nézzük meg, hogy a magyar identitás kialakulásában milyen szerepet játszik az a szocializációs intézmény, amely a felnövekvő nemzedékek számára először képviseli a hivatalos kétnyelvűséget: az óvoda.

A nyelvi hierarchia megalapozása

A szocializáció intézményei közül a család játssza a legfontosabb szerepet az identitás formálásában. Ezt a szerepet azonban csak korlátozottan töltheti be, ha nem támaszkodhat olyan formális intézményekre, mint az iskola, a médiumok és bizonyos fokig az egyházak.

Ezek közül is meghatározó szerepe van az iskolának, amely a felnövekvő nemzedékek számára megerősítheti, kulturális tartalommal töltheti fel és társadalmilag legitimálhatja mindazokat az érzelmeket, készségeket és bizonyosságokat, amelyeket a család nyújthat nemzeti és nyelvi hovatartozásukat illetően. Az azonosságtudatot az iskolarendszer emeli át a privát szférából a társadalmiba. Az iskola az adott társadalmi és politikai rendszernek a kisebbségekre vonatkozó értékítéleteit és elvárásait már a legkisebbek számára is intézményesen, strukturáltan és intenzíven közvetíti (tartozzanak bár az etnikai többséghez vagy a kisebbségekhez), és ily módon befolyásolja a társadalom tagjainak egymásról alkotott képét és egymással szembeni viselkedését. Az eddigiekből láthattuk: abban, hogy a kétnyelvű iskolának nincs alternatívája, konszenzus van a Mura-vidéken. Nem mindegy azonban, hogy ez az iskola mit mond az együtt élő szlovénoknak és magyaroknak önmagukról és egymásról.

Mind a csoportos interjúkból, mind az egyéni beszélgetésekből érzékelhető volt, hogy a magyar anyanyelvű gyerekek számára a kétnyelvű iskolarendszer a hovatartozással összefüggő konfliktusok színtere. Ugyanakkor az is kiderült, hogy azoknak a korosztályoknak, amelyek a szlovén nyelv ismeretének szempontjából különösen hátrányosan kezdték pályájukat, az iskola nemcsak a frusztrációkat és a magyarságukkal összefüggő sérelmeket idézte fel, hanem sokszor a szlovénok segíteni akarásának emlékeit is.

E konfliktusok egy része rejtett: a gyerekek számára talán sohasem tudatosodik. Megoldásuk „eredményeképpen” azonban másodrendűvé válik előttük anyanyelvük. E folyamat megalapozásában játszhat szerepet az óvoda.

Egyik interjúalanyunk szerint a magyar gyerekek a kétnyelvűséggel való intézményes találkozás traumájának már a bölcsődében ki vannak téve: „A bölcsődében is kellene lennie magyarul tudó gondozónőnek. Hát az a szerencsétlen magyar kislány, aki bekerül oda hároméves korában, nem is tud vele magyarul beszélni. És mindig panaszkodnak, hogy »mindig sírnak ezek a magyar gyerekek«. Hát persze, hogy sírnak, mert idegen nyelven szólnak hozzájuk.”⁷

A találkozás azonban elkerülhetetlen. Hogy ez ne az iskolába lépéskor rázza meg a gyerekeket, 1964 óta a kétnyelvű területen minden gyerek köteles iskolába lépése előtt egy évig óvodába járni. A lendvai Kétnyelvű Nevelő- és Óvó Intézetben dolgozó 19 alkalmazottból 14 óvónő. Elvileg az alkalmazás feltétele a kétnyelvűség (ez a feltétele annak, hogy a pedagógusok a kétnyelvű területen állást kapjanak, és pótlékot is fizesse nekik). Ez azonban a gyakorlatban nem érvényesül egyértelműen. Részben azért nem, mert Lendván általában szlovénul beszélnek; részben pedig azért nem, mert a szlovén anyanyelvűek egy része (hogy pontosan hányan, nem tudtuk megállapítani) nem nagyon tud magyarul.⁸ A maribori Pedagógiai Főiskola magyar tanszékének vezetője így jellemezte a helyzetet: „Nagyon sok szlovén óvónő nem tud magyarul, vagy csak pár szót. Azt kellene elérni, hogy a kétnyelvű oktatásban részt vevő pedagógusok legalább egy bizonyos szinten beszéljenek mind a két nyelven. Amikor jött az a törvény, amelyik ezt szabályozta [hogy a pedagógusi állások betöltéséhez mindkét nyelvet valamennyire ismerni kell], azt mondták, hogy annak, aki már bent volt, nem kell vizsgáznia. Én tiltakoztam. Ott vannak a szlovén anyanyelvű tanítójelöltek, és bizony, alig-alig beszélnek magyarul. És ők jönnek ide dolgozni.”⁹

A lendvai óvodához még kilenc kétnyelvű óvoda tartozik. Összesen 469 gyerekkel foglalkoznak. Az óvodában, a kétnyelvű iskolára való felkészítés intézményében bizonyos tapintattal kezelik a nemzetiségi hovatartozást: „Mi a beiratkozásnál soha nem tüntetjük föl, hogy ki milyen nemzetiségű. Nem is tartjuk azért fontosnak, mert nem akarunk *nemzetiségi* problémát (kiemelés tőlem - Sz. I.), [nem akarjuk a nemzetiséget] mint egy problémát feltüntetni a szülők előtt. Azért csak azt kérdezzük meg a beiratkozásnál, hogy a gyerekek milyen nyelven beszélnek.” E tapintatban a politikai óvatosság, a kedvezőtlen tapasztalatok és a praktikus szempontok (például a vegyes házasságok magas aránya) feltehetően egyaránt szerepet játszanak. E gyakorlattal máshol is találkoztunk (az iskolában és a hittanórán).

Paradoxon, hogy éppen a kétnyelvűség legfontosabb szocializációs intézményei kezelik tabuként az etnikai hovatartozást. De ez a paradoxon jól mutatja, hogy a konszolidált gyakorlat ellenére is olyan kérdésről van szó, amely a társadalmi tudatban máig feldolgozatlan. Ez a gyakorlat maga is hozzájárul ahhoz, hogy a nemzetiség kérdése kényes kérdés maradjon. Ugyanakkor nem akadályozza meg, hogy a napi gyakorlatban ne azonosítsák egymást az emberek. A óvónők is tudják, hogy a lendvai óvodában a gyerekek 60 százaléka szlovén; 40 százaléka magyar, a területi óvodákban pedig ennél valamivel több, „van; ahol még 80 (százalék) is”.

Milyen képük van a gyerekeknek a másik nemzetiségről? Egy vegyes nemzetiségű területen a saját és a másik nemzet konceptualizálásának folyamata talán a legfontosabb szocializációs kérdés. Interjúink alapján úgy tűnik; ez nem vetődik fel szakmai kérdésként az óvodában: „Itt, nálunk még nem is beszélünk erről, még a gyerekeknél sem. Itt a gyerekek nem is tesznek különbséget azon, hogy »te nem tudsz énvelem beszélni - mondjuk - magyarul vagy szlovénul. Hogy te akkor magyar vagy, vagy szlovén vagy. Most téged nem szeretlek, nem jászom veled.« Ilyet mi még ezeknél a kicsi gyerekeknél nem vettünk észre. Nem is próbálunk észrevenni, meg nincs is talán. Mert ők még annyira kicsik, hogy ilyennel nem foglalkoznak.” Azt azonban már az óvodás korú gyerekek is látják: a magyarok - az óvónőket is beleértve - sokkal jobban beszélnek szlovénul, mint a szlovénok magyarul, és amíg a magyar felnőttek a szlovén környezetben szlovénra váltanak, addig a szlovén felnőttek nem - vagy csak ritkán - használják a magyar nyelvet magyar környezetben. Ez azzal jár, hogy a gyerekek tudatában már korán kialakul a szlovén és a magyar nyelv sajátos, hierarchikus viszonya.

Lehet, hogy a magyar gyerek magyarul kezd beszélgetni a szlovén óvónővel, mondják az óvodában, de „ha tudja, hogy az az óvónő velük könnyebben beszél a szlovén nyelvet, kevesebbet tud esetleg magyarul, akkor visszatérnek a szlovénra”. Ennek a fordítottja azonban (hogy a szlovén kisgyerek magyarul beszélgessen a magyar óvónővel) nem szokott előfordulni. Szlovén beszélgető partnerünk szlovénul mondja: az óvodába bekerülő, szlovénul még nem tudó kisgyerek tanítja őt magyarul. Magyar kolléganője azonban pontosítja szavait: „Hát annyira nem tanított, mert mondom, kell, hogy ismerjék mind a két nyelvet, és kell mind a két nyelven beszélni. Amikor a gyerek meg akarja mondani azt a problémát, hogy ő veled akar beszélgetni, és hogy akkor mit csináljon, a gyerek magyarul beszél, az óvónő szlovénul, és megértik egymást.”

Lendván a magyar gyerekek nagyobb része úgy jön az óvodába, hogy tud valamennyire szlovénul. (Az óvónők szerint a szlovén gyerekeknek körülbelül a fele beszél valamennyire magyarul.) Arra a kérdésre, hogy mit jelent egy óvónő számára, ha olyan kisgyerekek kerül szembe, aki nem tud szlovénul, a következő választ kaptuk: „Hát, különös nehézségem nincs, mert nincs egyedül a csoportban. Nincs olyan környezetben, ahol egyedül találná magát. Mert találkozik az óvónővel, akire támaszkodhat (a csoportokkal két-két óvónő van, egy magyar és egy szlovén anyanyelvű - Sz. I.), aki esetleg hozzászól az ő anyanyelvén. A másik esetleg annyi, hogy nem tud olyan gyorsan bekapcsolódni... nem tud olyan gyorsan barátokat találni. Nem tud olyan gyorsan kommunikálni, ahogy ő bírja azt a saját anyanyelvén. De ez rövid idő, ez olyan nagyon rövid idő, hogy mi külön hangsúlyt erre nem is fektetünk. Mert egész nap mind a két nyelvet hallja.”

Az óvodában tartja magát az a vélekedés, hogy „a gyerekek játszani tudnak akkor is, ha nem értik a nyelvet. Mert egymásra rátalálnak. És esetleg, amit nem ért, azt megmutatja. A másik jön neki segítségére.”

Ezekből a véleményekből úgy tűnik, mintha az óvónők nem vennének tudomást a gyerekek nyelvi hátrányáról. Természetesnek tekintik, hogy a gyerekek egy része életkorának ebben a fejlődéslélektani szempontból kitüntetett időszakában a verbalitásnál alacsonyabb szintű kommunikációra kényszerüljön, és így birkózzon meg társas kapcsolatai kialakításának

feladatával. Kétségtelen, hogy ezek a helyzetek a gyerekek közötti szolidaritást is erősíthetik, amennyiben egymásra vannak utalva, de egyesek marginalizálódásának és kiszolgáltatottá válásának veszélyét is magukban rejtik.

A valóságban a gyerekek az óvodában sem hallják egész nap mind a két nyelvet - ahogy az óvodán kívül sem. Az előbb idézett óvónő is utal a többségi nyelvnek a kisebbségi nyelvhez képest meglévő társadalmi elsőbbségére, amikor a környezethez való alkalmazkodásról beszél: „Ha én magamat veszem, én beszélek a gyerekekkel magyarul, de ha az én környezetem olyan, hogy körülöttem szlovének élnek, akkor biztos, hogy a környezetemmel olyan nyelven beszélek, hogy az is megértse. Az, mondjuk, legyen szlovén. És akkor a gyerek is sokkal többet hallja azt a nyelvet. Mert azért legalább a fele időt a környezetében tölti el.” Tapasztalatai szerint azokban a vegyes házasságokban is inkább szlovénul beszélnek, ahol az anya magyar.

Az óvónők elmondták, hogy ha három-négy magyar gyerek beszélget, és odamegy hozzájuk egy szlovén, a magyarok automatikusan átváltanak a szlovén nyelvre. „Élő példa erre az unokám. Egyetlen szót sem tudott szlovénul, csak magyarul. Otthon mindenkivel csak magyarul beszélt. Amikor bekerült az óvodába, fél év után már nem beszélt magyarul. Tud ugyan magyarul, de már keresi a magyar szavakat. Most elsős. »Papa, hogy is kell ezt magyarul mondani?« És amikor játszik, szlovénul beszél önmagával és a játékaival. Hozzám is szlovénul szólt. Mondtam neki, hogy »nem értem, mit mondasz, fiam«. »Te nem tudsz szlovénul?« »Én nem tudok, velem csak magyarul tudsz beszélni.« És a feleségem is ezt mondja neki. Mikor nálunk van két napig, akkor már rendbe jön. Tehát az óvoda, az iskola és a környezet ennyire hat a gyerekekre.»¹⁰

A két nyelv hierarchikus viszonya tehát már az óvodában finoman körvonalazódik. Ez egyrészt nyilvánvalóan a társadalmi gyakorlat leképeződése, másrészt azonban egy megoldatlan pedagógiai probléma következménye is. A nyelvek társadalmi rangsorának korai rögződése a gyerekek identitásának formálódása szempontjából meghatározó jelentőségű, hiszen a rangsor - akarva-akaratlan - őket is minősíti. Az óvónők elsősorban a kétnyelvű óvoda módszertani problémáit érzékelik: „[Harminc évvel ezelőtt] csak szavakat tanítottunk és idézőjelbe tenném azt, hogy »tanítottunk« - és próbáltunk a gyerekekkel megismertetni. Utána ezeket a szavakat mondatokba fűztük. Akkor ezeket a mondatokat összekötöttük egy-két mondatral. De olyam nagyon csecsemőcipőben jártunk még, mert nem volt semmiféle utasításunk. Még ma sincs. Nekünk kell kitalálni. Utat tömi. És akkor jönnek, hogy »ez jó volt, ez nem volt jó«. Mondjuk, 80-ban, 82-ben megjelent egész szűk keretekben egy nevelési terv. Egy program, aminek a keretébe megpróbáltunk akkor belehelyezkedni. De ez csak ilyen keretprogram volt. Nem lehetett úgy venni, hogy most ezt muszáj csinálni, ezt meg kell, és hogy mennyit kellett volna. Na, most ebből a keretből merítünk, ahhoz viszonyítva, hogy a gyerekek mire képesek.”

Úgy tűnik tehát, hogy a tanítástechnikai nehézségek mögött eltűnnek a nyelvi előnyökből-hátrányokból adódó társadalomlélektani és szocializációs problémák. Az interetnikus viszonyokat szabályozó társadalmi gyakorlat azonban - amely hosszú időn át megpróbálta zsírójelbe tenni az etnikai identitás kérdéseit - az óvónők szocializáltságán keresztül is újratermelődik az óvodában.

Kijöve az óvodából, felfigyelünk négy-öt kisgyerekre: a kerítésbe kapaszkodva néznek rájuk és valahová, az utca túloldalára. Kérdezzük, mi történt: Kiesett valami? Miben segíthetünk? A gyerekek azonban - akiknek, június lévén, már minimum tíz hónapja kellett a kétnyelvű óvodába járniuk - nem értenek semmit. Aztán egyikük kiszalad az utcára, és visszavisz egy labdát.

Akkor értjük meg, hogy mit néztek. Egy sem akadt közöttük, aki magyarul is el tudta volna mondani, hogy kiesett a labda.

* Szlovéniában a volt Jugoszlávia közigazgatási fogalmainak megfelelően a község megevezést városkörzet, illetve kis járás értelemben használják.

Jegyzetek

- 1 „Egy évvel a kétnyelvű oktatás fokozatos bevezetése előtt a lendvai községben az 1958/59-es tanévben a 3067 elemi iskolai tanuló közül 1206 volt magyar nemzetiségű, vagyis az összes elemi iskolai tanuló 40 százaléka. Ezek a magyargyerekek vagy a magyar tagozatokat (825 tanuló, vagyis 69 százalék), vagy pedig-elsősorban gazdasági okokból - a szlovén tagozatokat (381 magyar nemzetiségű tanuló, az összes magyar tanuló 31 százaléka) látogatták. A helyzet éppen a két lendvai általános iskolában volt a legválságosabb, ahol a magyar nemzetiségű tanulók 50 százaléka szlovén tagozatokba járt. Többnyire a környező falvakból bejáró gyerekek iratkoztak a magyar tagozatokba, a lendvai magyar nemzetiségű tanulók közül csak kettő] árt magyar tagozatba, a többi pedig szlovénba. A magyar szülők ugyanis, gyermekeik érdekeit tartva szem előtt, a szlovén tagozatok jobb szervezetsége és a szlovén középiskolákban való továbbtanulás jobb lehetősége miatt gyermekeiket szlovén tagozatba írtatták. A magyar tagozatokba pedig ebben az időben majdnem kizárólagosan a parasztszülők gyermekei jártak, akik az általános iskola befejeztével parasztmunkában maradtak.” - Ivo Oresnik: *Első lépések a kétnyelvű oktatás bevezetése terén*. A lendvai és a muraszombati Magyar Nemzetiségi Érdekközösség kiadványa, é. n.
- 2 A kutatás megszervezésében, az egyéni és a csoportos interjúk elkészítésében a ljubljanaei Institut za Narodnostna Vprasmja munkatársai voltak segítségünkre, melyért ezúton is köszönetet mondunk. Külön köszönet jár Dr. Renata Mejaknak, a ljubljanaei intézet munkatársának, akinek a Mura-vidéki magyar kultúrában való jártassága, helyismerete és közreműködése nélkül nem láthattunk volna ennyire bele az itt élő magyarok életébe.
- 3 A kérdőíves vizsgálatot Szabó Ildikó végezte. Az adatfeldolgozás Murányi István munkája. A csoportos és az egyéni interjúkat Molnár Éva, Radó Péter, Szabó Ildikó és Dr. Tarján Gábor készítette.
- 4 Gönc László: Nemzetiségi gondok és elképzelések a Muravidéken. *Muratáj*, 1989/1.
- 5 Az index értéke 0-tól 100-ig terjed. Az indexet úgy képeztük, hogy azoknak a számát, akik szerint az adott területen rendszeresen használják a magyarok az anyanyelvüket 100-zal, azokét, akik szerint gyakran, 66-tal, azokét pedig, akik szerint néha, 33-mal szoroztuk be. Az így kapott számot osztottuk a válaszolók számával.
- 6 Gönc László: i. m.
- 7 Varga József, a macibori magyar tanszék vezetője, nyelvész, író. A vele és Renata Mejakkal készített interjú *A kétnyelvű iskola lehelősegei és határai* címmel megjelent az *Új Pedagógiai Szemle* 1992/12-es számában.
- 8 Az óvoda magyar igazgatóhelyettese a vele folytatott beszélgetésünkbe az egyik szlovén anyanyelvű vezetőt is bevonta, aki értett ugyan magyarul, de beszélni nem tudott.
- 9 L. a 7. jegyzetet!
- 10 L. a 8. jegyzetet!

ILDIKÓ SZABÓ

BILINGUALISM AND LANGUAGE AMONG HUNGARIANS LIVING IN NORTH SLOVENIA

The majority of the approximately 8,000-strong Hungarian population of the Mura region lives in an “area of mixed nationalities“, where they can use the Hungarian language on equal footing with the Slovenian language, and the schools are also bilingual. However, on the basis of the results of a study that was carried out using questionnaires, long interviews and group discussions, bilingualism in practice has limited success. Assimilation, for which there is also internal pressure, is grounded in the bilingual kindergartens, whose usage of language “institutionalizes” the second-classness of the Hungarian language.

RADÓ PÉTER

Magyar nemzetiségi önkormányzat a szlovéniai Mura-vidéken¹

A Mura-vidéki Magyar Nemzetiségi Közösség az úgynevezett nemzetiségileg vegyesen lakott területen a kisebbségi magyarság legitim érdekvédelmi intézménye. Jogosítványai kiterjednek az oktatásra, a kultúrára, a kétnyelvű nyelvhasználatra, a kiadói tevékenységre, a tömegkommunikációra, a gazdaságra, tehát a kisebbségi lét minden releváns szférájára. Képviselői ott ülnek a szlovén törvényhozás és a községi (járási) önkormányzatok minden tanácsában. Formálisan nem lehet elfogadni Szlovéniában a magyar kisebbségre vonatkozó döntést a Magyar Közösség megkerülésével. A régióban egyedülálló kisebbségi jogokkal rendelkező Mura-vidéki magyarság önkormányzati intézményei - mivel a sajátos jugoszláviai kormányzati-politikai rendszer keretei között alakultak ki - sok tekintetben alig hasonlítanak az általunk ismert kisebbségi önkormányzati modellekre.

A magyar önkormányzat kialakulása

Egy 1959-ben született párthatározat elismerte az őshonos kisebbségeket s jogukat az önszerveződésre. Ezért egész Jugoszláviában engedélyezte nemzetiségi bizottságok létrehozását azokon a területeken, ahol nemzeti kisebbségek éltek. A határozat szerint a bizottságokat a képviselőtestületek mellett a kisebbségek által lakott községekben (járásokban) és a köztársaságok szintjén egyaránt fel lehetett állítani. A jugoszláv tagköztársaságok közül egyedül Szlovénia hozd létre a nemzetiségi bizottságokat, felállításukat alkotmányába is beépítette. A muraszombati és a lendvai községekben (járásokban) önálló bizottságok alakultak, de ezeket még a hatvanas évek elején összevonták, s létrehozták a Mura-vidéki Nemzeti Bizottságot.

Az ötvenes években nem folyt önálló magyar nemzetiségi politikai tevékenység. Ennek a nyilvánvaló politikai korlátokon túl az volt az oka, hogy nem voltak olyan politikus személyiségek vagy csoportok, amelyek megszervezték volna a Szlovéniában élő magyarság politikai érdekképviselését és belső közéletét. Csak később, a nemzetiségi bizottságokban formálódott ki az a kis politikus csoport, amely - amikor a körülmények lehetővé tették - megalakította a Mura-vidéki magyarság önkormányzati intézményeit.

A trianoni békeszerződés után a Mura-vidéki magyar értelmiségi elit szinte teljes számban Magyarországra települt át. A terület világháború alatti visszacsatolásakor nagy számban érkeztek Magyarországról különböző szakemberek, de 1945 elején mindannyian visszatértek Magyarországra. Ily módon a Mura-vidéki magyarság két ízben is „lefejeződött”. Ennek ellenére az ötvenes években igen élénk kulturális egyesületi tevékenység folyt a Mura-vidéken. Nagy számban működtek népdalkörök és színházi csoportok, melyeknek Mura-vidéken erős hagyományuk volt.

A magyar kisebbségi önkormányzatiság alapjainak megteremtését - önigazgatási érdekközösség formájában - az 1974-es alkotmány tette lehetővé. Az első érdekközösségek 1965 után jöttek létre. Az alkotmányreformig az önigazgatási rendszer csupán a munkaszervezetekre terjedt ki. Az 1974-es reform az egész politikai rendszerre kiterjesztette az önigazgatás elvét és intézményeit. Elismerte az önálló, elkülönült érdekekkel bíró társadalmi nagycsoportok létét és önszerveződési jogát, az „érdekek önigazgatási pluralizmusát”.²

Az önigazgatási rendszer kiterjesztése lényegében a politikai-kormányzati rendszer korporatív átszervezését jelentette. A politikai, kormányzati és „civil” szervezeti szférák korábban is csak relatív elkülönültségét felszámolták. A kormányzati szervezetben megszüntették, és a küldöttek, küldöttségek rendszerével váltották fel a klasszikus képviselői

rendszer. A községek (járások), a köztársaságok és az autonóm tartományok képviseleti testületeiben három tanácsot alakítottak. Az első a társult munka tanácsa, mely a munkaszervezetek öngazgatási szervezeteinek küldötteiből áll. A második a társadalmi-politikai tanács, melynek tagjait a társadalmi és politikai szervezetek delegálják. A harmadik pedig a helyi közösségek tanácsa, mely egy vagy több település öngazgatási testületének küldötteiből áll. A küldöttrendszer révén az öngazgatás „a társadalmi alakulat általános rendszerévé terebélyesedett”.³

A politikai szervezetek integrálása az új korporatív struktúrába formailag csökkentette a politikai szféra önállóságát; valójában azonban a közigazgatást - és a vele összekapcsolt más „államon kívüli” területeket - helyezte még erőteljesebb politikai ellenőrzés alá. A küldöttek kiválasztására minden öngazgatási szervezetben a Kommunista Szövetségnek (a pártnak), illetve a Szocialista Szövetségnek (a népfrontnak) volt meghatározó befolyása. A legfontosabb politikai szervezetek a Kommunista Szövetség (a nyolcvanas évek elején másfél millió tagja volt), a Harcos Szövetség, a Szocialista Ifjúsági Szövetség és a három szervezetet összefogó Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége voltak. Mint már említettük, e szervezetek képviselőiből álltak a társadalmi-politikai tanácsok. Ezek a rendszerváltozás után az új politikai pártok képviselőiből alakultak újjá.

Az új alkotmány 145. szakasza lehetővé tette, hogy olyan területeken is öngazgatási érdekközösségeket hozzanak létre, amelyek nem jutnak képviselőhöz a három tanács valamelyikében. Így például az alkotmány lehetővé tette oktatási, tudományos, kulturális, egészségügyi, szociális érdekközösségek alakítását, s annak lehetőségét is nyitva hagyta, hogy más területeken is szervezzenek ilyeneket. Az alkotmány szerint az érdekközösségek közgyűlései a községek, illetve a köztársaságok tanácsaival egyenjogúan döntenek a rájuk is tartozó kérdésekben.

Ez az új korporatív rendszer jelölte ki azokat az intézményes kereteket, amelyekben lehetővé vált a magyar kisebbség szervezetének kiépülése. Ily módon 1975-ben a Magyar Nemzetiségi Kulturális és Oktatási Érdekközösség megalakulása nem csupán a Mura-vidéki magyarság törekvéseinek eredménye volt, hanem egy átfogó reform részét képezte.

A nemzeti kisebbségek csak Szlovéniában alakíthatták meg a maguk érdekközösségeit. Ennek alapvetően az volt az oka, hogy a határain túl élő szlovének érdekében Szlovénia ideális nemzetiségi politikát akart felmutatni; de az is közrejátszott benne, hogy a hetvenes évek elejétől kezdve a nemzetiségi bizottságokban újra és újra felvetődött: létre kellene hozni egy önálló nemzetiségi szervezetet. Az 1974-es alkotmány által létrehozott rendszerben ez a szervezet - bár a kisebbségi önkormányzatiság több fontos attribútumával nem rendelkezett - csak öngazgatási közösségként jöhetett létre.

1975-ben két községi érdekközösség alakult. A magyar nemzetiségi érdekközösségek közötti együttműködés biztosítására létrehoztak egy koordinációs bizottságot. Ennek azonban sem jogi, sem tényleges szerepe nem volt, tevékenysége lényegében formális maradt. Tagjait mindig megválasztották ugyan, de szinte egyáltalán nem ülésezett. A lendvai és a muraszombati érdekközösségek tevékenységének összehangolása a nemzetiségi bizottságban folyt. Merőben informális módon munkamegosztás alakult ki a nemzetiségi bizottság és az érdekközösségek között; a politikai ügyekkel az előbbi foglalkozott, a kulturális ügyekkel pedig az utóbbiak. Ennek a munkamegosztásnak nem egy hallgatóságos megállapodás volt az oka, hanem az, hogy noha az érdekközösségek formailag egyenrangú partnerei voltak a községi (járasi) tanácsoknak, működésüknek sem az anyagi, sem a személyi feltételei nem voltak adottak, így nem tudtak élni jogosítványaikkal. A nemzetiségi bizottságban és az érdekközösségekben nem ugyanazok az emberek ültek, de voltak átfedések. A magyar közösség politikailag aktív két-három reprezentánsa erősen túl volt terhelve.

Egyéni tagsággal rendelkező, alulról építkező nemzetiségi önkormányzat nem jött létre. A helyi közösségi és községi (járasi) küldöttek megválasztásával egy időben választották meg a

helyi nemzetiségi bizottságokat. Ezeknek gyakorlatilag nem volt más feladatuk, mint hogy a nemzetiségi érdekközösségek Közgyűlésében biztosítsák a települések képviselétét. Elméletileg a helyi bizottságoknak kellett volna ellátniuk a helyi közösségek önkormányzatával szemben a nemzetiségi érdekképviselést, ezzel azonban nem foglalkoztak. (A településeken a nemzetiségi bizottságokon kívül sok más bizottság is működött. A kulturális bizottság a kulturális érdekközösségbe, az oktatási bizottság az oktatási érdekközösségbe küldött képviselőket stb. A falvakban rengeteg valódi szerep és súly nélküli bizottság működött, kis túlzással: a kisebb falvakban a felnőtt lakosság nagy része tagja volt valamelyiknek.) A bizottságok tagjait választották, de a jelöltállításra a Szocialista Szövetség döntő befolyást gyakorolt.

Az 1975-ös alapítás egyik legnagyobb jelentőségű eleme az úgynevezett nemzetiségileg vegyesen lakott terület kialakítása volt. A nemzetiségi érdekközösségek jogosítványai erre a területre terjedtek ki. A vegyesen lakott terület határainak meghúzásakor a magyar kisebbség vezetői arra törekedtek, hogy minden olyan település, ahol magyarok étnek, a vegyesen lakott területhez tartozzon. A szlovén törvényhozás nagyvonalúan húzta meg a határokat, olyan települések is a vegyesen lakott területhez kerültek, amelyekben csak két-három magyar család élt. Az egyetlen kivétel Muraszombat városa volt, amely kívül esik a nagyjából egy tömbben élő magyarok által lakott területeken, és amelynek nagy többségében szlovén lakossága nem fogadta volna el a besorolást.

1989-ben az érdekközösségek megszűntek, helyettük nemzetiségi közösségek alakultak. A két községi járási nemzetiségi közösség megalakította a Mura-vidéki Magyar Nemzetiségi Közösséget. Míg korábban a kisebbségi érdekközösségek tevékenységének súlypontja a két községi szervezetben volt, az álszervezés után a Mura-vidéki Közösséghez került át. Szlovénia 1989-es alkotmánya nemcsak a formális átalakulást, de a Magyar Közösség tevékenységének kiszélesítését is lehetővé tette. Mindenekelőtt azt, hogy a Magyar Közösség a kisebbségi magyarságot érintő gazdasági kérdésekben is hallassa szavát. Bár a rendszerváltozással járó átalakulás körülményei között a Magyar Közösség nem élhetett oly mértékben új jogosítványokkal, mint vezetői szerették volna, jelentős előrelépés volt, hogy teljessé válhatott a közösség érdekvédelmi tevékenysége.

A Mura-vidéki Magyar Nemzetiségi Közösség szervezete

A Magyar Közösség vezető intézménye a negyven főből álló képviselőtestület, amely formailag a községi (járási) önkormányzat negyedik tanácsaként működik. A Közösség első számú politikai vezetője a képviselőtestület elnöke. A lendvai és a muraszombati képviselőtestületek tagjait a helyhatósági választásokkal egy időben a településeken választották. A két testület együtt alkotja a Mura-vidéki képviselőtestületet, és egy-egy képviselőt választottak még a különböző intézmények, - például a *Népújság* szerkesztősége - és a kétnyelvű iskolák.

A közösség végrehajtó tanácsának elnökét a képviselőtestület tagjai választják. A tanács tagjait - fele részben a képviselőtestület tagjaiból - a tanács megválasztott elnöke kéri fel. Összetételét a testület hagyja jóvá. Ez végrehajtó tanácsra kívül oktatási, művelődési, tájékoztatási, gazdasági, kiadói és az anyaországgal való kapcsolattartásért felelős tanácsokat is választ. A Magyar Közösség titkárát szintén a képviselőtestület választja meg öt évre; ezt az állást pályázat útján töltik be. A titkárságnak - a titkáron kívül - három főállású alkalmazottja van.

A képviselőtestület évente négy-öt alkalommal ülésezik. Elméletileg a végrehajtó tanács hivatott a Magyar Közösség tevékenységének operatív irányítására, a gyakorlatban azonban ezt sokkal inkább a titkárság, illetve az elnökség végzi. (Az elnökség öttagú testület, tagjai a Mura-vidéki és a két községi járási képviselőtestület elnöke, a végrehajtó tanács elnöke,

valamint a titkár.) A Község mindennapi működése során gyakori, hogy bizonyos döntések meghozatala felhatalmazás alapján „lejjebb száll”. Így például a képviselőtestület sok esetben felhatalmazza a végrehajtó tanácsot, hogy önállóan döntsön egyes, a testület kompetenciáját meghaladó kérdésekben. Más esetekben kisebb, a végrehajtó tanács kompetenciájába tartozó ügyekben az elnökség dönt.

A titkárságon belül elvileg érvényesül egyfajta reszortmegosztás (a kulturális tevékenységnek önálló referense van), a gyakorlatban azonban szinte minden kérdéssel a - nem kis részben éppen ezért - túlterhelt titkár foglalkozik. A titkárság apparátusa nyilvánvalóan túl kicsi ahhoz, hogy kényelmesen megbirkózzon minden feladatával. A képviselőtestületnek és elnökének, a végrehajtó tanácsnak és elnökének, valamint a titkárnak és a szakszolgálatnak a hatásköre nincs pontosan elhatárolva egymástól. A szervezet kissé bonyolult, s olyan vélemény is elhangzott, hogy az operatív irányítás munkáját az elnökségre kellene bízni, a végrehajtó tanács voltaképpen fölösleges.

A településeken a Magyar Községnek nincs helyi szervezete. A falvak magyar közösségei és a Magyar Község között az az egy-két személy a „szervezetszerű” kapocs, akiket a falu beválaszt a képviselőtestületbe. A Község részvétele a települések közéletében tehát a megválasztott képviselők aktivitásától függ. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a Községnek nincs kapcsolata a falvakkal. Minden településen van egy kisebb-nagyobb csoport, akikre „támaszkodni lehet”. Ahol művelődési egyesületek működnek, ott a Községnek intézményi bázisa is van.

A Magyar Község pénzügyi tervét (költségvetését) a képviselőtestület állapítja meg, a kifizetésekről a végrehajtó tanács dönt. A szakszolgálat (titkárság) tagjai a titkár kivételével nem rendelkeznek önálló pénzkifizetési joggal, de a gyakorlatban az ő ajánlásaik alapján történnek a kifizetések.

A Magyar Község és intézményei működésének finanszírozása szinte kizárólag költségvetési forrásból történik, de nem egységes keretben. Az egyes tevékenységi körök, illetve az ezeket ellátó intézmények önálló pénzügyi tervet terjesztenek fel az illetékes minisztériumba, amely azt beilleszti saját költségvetési tervébe. Így például a Magyar Község működési kiadásai a Nemzetiségi Minisztérium költségvetési rovatában szerepelnek, a művelődési kiadások (például az egyesületek támogatása, a művelődési intézmények költségvetése) a Művelődési Minisztériumában, a kétnyelvű iskolákkal kapcsolatos kiadások az Oktatási Minisztériumában stb.

A Magyar Község átszervezésének koncepciója

A rendszerváltozás során a szlovéniai magyar kisebbségen belül is felvetődött az „erdélyi vagy szlovákiai út” dilemmája: megőrizni a magyar kisebbség szervezeti egységét és - akár a belső ideológiai-politikai tagozódás kifejeződésének korlátozásával - a többséggel szembeni egységes fellépés lehetőségét, vagy a kisebbségi közélet belső demokratizmusának biztosítása érdekében teret engedni a párt-, illetve platformszerveződéseknek.

1990 őszén néhány magyar értelmiségi kezdeményezte egy magyar politikai párt megalakítását. Az alakuláskor körülbelül százötvenen aláírták a párthoz való csatlakozásról szóló okmányt, de a párt végül is nem szerveződött meg.

Véleményem szerint a pártalapítás nem segítette volna elő a szlovéniai magyarság érdekeinek hatékony képviseletét. Bizonyos értelemben visszalépés is lett volna, mert a rendszerváltozás pillanatában a szlovéniai magyarság már olyan kiterjedt közjogi-közigazgatási jogokkal rendelkezett, mint egyetlen más határon túli magyar vagy magyarországi kisebbség sem. Mivel tehát nem a kisebbségi jogok megszerzése volt a cél, nem volt igazán értelme a politikai arénába való belépésnek. Egy ilyen kis létszámú kisebbségi község etnikai alapon szerveződő pártja egyébként sem számíthatna átütő

politikai sikerekre. Mindamellet a politikailag aktív magyar értelmiségi réteg kis száma miatt nem formálódhattak ki eltérő ideológiai áramlatok, vagy ha igen, ezek sokkal inkább egy-két meghatározó magyar értelmiségi véleményeként, semmint irányzatokként jelentek meg.

Mindazonáltal a Magyar Közösség átszervezését két dolog is szükségessé teszi. Egyrészt az, hogy a Közösség tevékenységében keverednek a közigazgatási, az érdekképviselői, a politikai és a kulturális szervező feladatok, ami; néhány területen csökkenti a Közösség tevékenységének hatékonyságát. Az átszervezést a rendszerváltozás folyamatához való alkalmazkodás kényszere: is szükségessé teszi.

A Magyar Közösség jelenlegi formájában átmeneti képződmény. Az eltelt években tevékenysége igen jelentős mértékben kibővült. Bizonyos területeken - mint például az anyaországgal való kapcsolattartás - a Közösség által végzett munka megsokszorozódott. Mindemellet a rendszerváltozás új politikai klímája lehetővé tette, hogy a Közösség új területekre, például gazdasági problémákra is kiterjessze tevékenységét. Mindez nem járt együtt a Közösség szervezeti alkalmazkodásával. A feladatok felduzzadása eredményezte, hogy megnőtt a kisebb létszámú, mozgékonyabb testületek (például az elnökség) és a szakszolgálat súlya. Ez sokak szerint gátolja Közösség bázisának kiszélesítését, belső demokratizmusának erősítését.

Szükségessé teszi a szervezeti alkalmazkodást az előkészítés alatt álló közigazgatási reform is. A tervek szerint a jelenlegi községek (járások) helyén két-három kisebb területű, a korábbinál kisebb hatáskörrel rendelkező községi önkormányzatok jönnek létre. Az új községek önkormányzati testülete a községi tanács lesz. Az átszervezés a közigazgatáshoz szervesen hozzákapcsolt Magyar Közösséget is átalakulásra kényszeríti; az ugyanis bizonyos szervezeti változások (egységes Mura-vidéki testület létrehozása) ellenére még mindig az 1974-es alkotmány által kialakított keretek között működik. Gönc Lászlónak, a Magyar Közösség titkárának megfogalmazása szerint a Közösség „posztérdekközösség, aminek a helye már sehol sincs meg”.

A Magyar Közösség vezetői mindezeket a problémákat felismerve alakították ki az átszervezésre vonatkozó elképzeléseiket.⁴ A vezető testületek által elfogadott koncepció a politikai-közigazgatási tevékenység és a kulturális szervező tevékenység szétválasztásán alapszik.

Az átszervezés egyik legfontosabb eleme egy önálló Magyar Nemzetiségi Intézet felállítása lenne. Az Intézet Lendván működne, feladata a kulturális tevékenység szervezése lenne. Az Intézetben az igazgatón kívül egy művelődési előadó, a kiadói, kutatási és egyéb tevékenység előadója, valamint egy ügyintéző dolgozna. Az igazgatói állást pályázat útján töltenék be.

A politikai-közigazgatási tevékenység átszervezésére vonatkozó koncepció bizonyos mértékig a régi rendszer keretei között mozog, amennyiben a területi és kisebbségi önkormányzatiság összekapcsolásán alapszik. A jövőben megszervezendő községek (önkormányzatok) tanácsai mellett, ezek megválasztásával egy időben a nemzetiségileg vegyesen lakott terület településeinek magyar lakossága nemzetiségi tanácsokat választana. Ezek hatásköre a helyi oktatási, kulturális, tömegkommunikációs és gazdasági kérdésekre terjedne ki. A nemzetiségi tanácsok tehát a községi önkormányzatok „második tanácsaként” a kisebbségi különjogok betartatásán örködnének, ellátnák a kisebbségi érdekképviselői és -védelmi, és a kisebbségi önkormányzatiság fórumai lennének. A hatáskörükbe tartozó tevékenységek ellátására állandó bizottságokat választanának, munkájukat szakszolgálat segítené. Ennek tagjai státusukat tekintve közigazgatási tisztviselők lennének.

A községi nemzetiségi tanácsok együtt alkotnák a Mura-vidéki magyarság legfőbb önkormányzati testületét, amely a magyar kisebbségi közösség általános érdekeivel kapcsolatos politikai-közigazgatási tevékenységet látná el, s mint ilyen, az egész szlovéniai magyarságot képviselné az állammal és regionális közigazgatási egységekkel szemben.

A Magyar Közösség jogutódja a Mura-vidéki Nemzetiségi Tanács lenne. A Tanács szakszolgálat is - a Tanácsnak alárendelve működő - közigazgatási tisztviselőkből állna. A szakszolgálat koordinálná a kisebbségi politikai tevékenység teljes vertikumát a törvényhozástól a községi önkormányzatokig. A Mura-vidéki Tanács is oktatási, tájékoztatási, gazdasági stb. bizottságokat hozna létre.

Az átszervezés koncepcióját a Magyar Közösség vezetői már megtárgyalták a ljubljana-i Nemzetiségi Hivatal képviselőivel, akik támogatásukról biztosították a javaslatot. A lendvai községi (járasi) önkormányzatban már nagyobb ellenállásba ütközött a tervezet elfogadtatása, de végül is megtörtént.

Jegyzetek

- 1 A tanulmány annak a történeti és szociológiai kutatásnak az eredményein alapszik, amelyet az Országos Idegennyelvű Könyvtár Nemzetiségi Kutatócsoportja végzett 1992 nyarán a szlovéniai magyarok körében. A kutatás során munkatársaimmal és a ljubljana-i Nemzetiségi Kutatások Intézetének két kutatójával 52, magnetofonnal rögzített egyéni és csoportos interjút készítettünk 20, magyarok által lakott településen, valamint a szlovéniai magyarság intézményeinek vezetőivel és munkatársaival.
- 2 *A szocialista öniszervezés Jugoszláviában. A munkás-önigazgatástól a társadalmi öniszervezés átalakulásáig.* Újvidék, Fórum kiadó 1979, 25.
- 3 Uo. 172.
- 4 *A nemzetiségi közösség jövőbeli politikai-, közigazgatási szerepének tervezete.* Mura-vidéki Magyar Nemzetiségi Öniszervezési Közösség. Lendva, 1993. január 18.

PÉTER RADÓ

HUNGARIAN SELF-GOVERNMENT IN NORTH SLOVENIA

The study briefly presents the development of Hungarian self-government in Slovenia. In 1959, a party resolution acknowledged the rights of the indigenous minorities to self-organization. In Slovenia, this made it possible to create national committees, which were followed by the creation of ethnic Hungarian cultural and educational interest groups in 1974, following the constitutional reform. The author presents the Hungarian Community organization, which was transformed during the period of the social system changes, as well as the financing system used for certain areas of activities, and then looks over how the Community accommodated the processes taking place in Slovenia, and at a conception for the transformation of the Community.

KOVÁCS ÉVA

Választói magatartás mint a nemzeti identitás mutatója Kassán a két világháború között

„A nacionalismus nem faj kérdése, nem leszármazás kérdése, nem politikai kérdés, nem világszemléleti kérdés, hanem tisztára érzelem, mert ennek a fogalomnak vannak atavistikus, ösztönös és nevelésbeli alkotóelemei, mert a magyar nacionális érzésben benne kering a szepsii vagy abaújszántói nagyvendéglő borgőztől és pipafüsttől áporodott levegőjében szállongó borjúpörkölt ínycsiklandó zamata, benne téresedik a pipacsos mező, alul halálfejes lepkéket kergettünk, benne furfangosodik a kaszát vásárló paraszt és az isten tudná felsorolni még mi minden egyéb. (...) Az determinálja ezt a tisztán érzelmi kérdést, hogy mely nyelv hangján rezdültek fel benne a gyermekkori élet első érzései, mely kultúra termékei vertek gyökeret és csontosodtak meg a fejlődő értelem fogékony talajába, mely nemzet történelmi nagyságai alakultak ki ideálokká és követendő példaképpé a mindig eszmények után sóvárgó ifjú lélek előtt. (...) Éki nyelv és produkálható kultúra nélkül nincs nemzet.”

Ungár Joób (a Magyar Nemzeti Párt kassai elnöke): Ahogy én láttam őket. In: A nacionalizmus. Kassa 1934 187-203.

A két világháború között az utódállamokban működő politikai pártok nem csak a kor ideológiai-politikai áramlatot mutatták, hanem a soknemzetiségű államok nemzeti-nemzetiségi megosztottságát is. Ebből a szempontból az első Csehszlovák Köztársaság - a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz hasonlóan - a többi utódállamnál is bonyolultabb képet mutatott, hiszen a csehek és a szlovákok egyaránt „államalkotó” nemzetek voltak, s így két, politikai kultúrájában és hagyományaiban gyökeresen különböző nép alkotta az uralkodó „csehszlovák” nemzetet. Emellett az állam keretei között általában területileg is elkülönülten a szlovákoknál is nagyobb lélekszámú német és jelentős magyar, zsidó, rutén, illetve ruszin kisebbség is élt.

Persze, több nemzetiség együttéléséből még nem következik szükségszerűen az, hogy a politikai attitűdök speciális nemzeti (nacionalista) vonásokat is tükröznek. Az utódállamokban kialakult pártviszonyok - Ausztria és Magyarország kivételével - mégis azt mutatják, hogy a politikai érdekartikuláció bizonyos társadalmi csoportok esetében a nemzeti, nemzetiségi pártokban testesült meg.

A fentiek szerint az első Csehszlovák Köztársaságban működő pártok négy alapvető típusba sorolhatók:

1) A „nemzetfeletti” ideológiákat hordozó *baloldali pártok*. Ide sorolható a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt, amely az összes csehszlovákiai munkás pártja kívánt lenni és a Csehszlovák Kommunista Párt, amely a II., majd a III. Internacionálé alapjain állt, és szoros kapcsolatban volt Szovjet-Oroszországgal.

2) A köztársasági alapon szerveződő *polgári blokk*. Ebbe tartozott a Beneš-féle Nemzeti Szocialista Párt (amely csak nevében hasonlított Hitler pártjára), Masaryk Nemzeti Demokrata Pártja, valamint a Hodža és Švehla nevével fémjelzett Köztársasági Párt (később Agrárpárt) - csak a fontosabbakat említve. A polgári blokk egy politikailag egységes soknemzetiségű állam (Nationalitätenstaat) kereteiben gondolkodott.

3) *A nemzeti, nemzetiségi alapon szerveződő pártok*. A cseheknél a Šrámek, majd Mičura vezetésével működő Cseh Néppárt, a Cseh Nemzeti Munkapárt - ezek a nemzetállam-koncepciót (Nationalstaat) vallották magukénak. A szlovákoknál Hlinka Néppártja, a Szlovák Nemzeti Párt, amely Szlovákia autonómiáját tűzte zászlajára. A németeknél a Német

Szociáldemokrata, a Keresztényszocialista, a Nemzeti, a Nemzeti Szocialista és a Szudétanémet Párt. A magyaroknál az Országos Keresztényszocialista, az Országos Kisgazda és a Magyar Nemzeti, a Szociáldemokrata és az Egyesült Polgári Párt. A zsidóknál a Zsidó Párt és a Zsidó Gazdasági Párt; a lengyeleknél a Lengyel Egyesült Párt; végül a ruszinoknál a Ruszin Autonóm Földművesszövetség és a Ruszinszkói Iparos Párt - szintén csak a fontosabbakat említve.

4) Az előbbieken kívül fontos szerepet játszott az Iparospárt mint „hivatásrendi” szervezet. Más hasonló típusú törpepártok is voltak (Légionisták és Katonák Pártja, Piaci Árusok Pártja, Sportolók Pártja, Vendéglősök Pártja stb.), de csak az Iparos Párt vált közülük parlamenti tényezővé.

A nemzeti alapon szerveződő pártok - különösen a nagyobb kisebbségek esetében - már nevükben is mutatják, hogy az adott kisebbségi csoportok akkor is külön léptek a politikai porondra, ha ugyanazt az ideológiát már képviselte is valamely csehszlovák párt. (Lásd például a német és a magyar szociáldemokrata pártokat, a cseh és a szlovák néppártokat.) A nagyobb kisebbségeknél a több politikai párt létezése a kisebbségen belüli politikai érdekkülönbségekre is felhívja a figyelmet. (Politikai értelemben „legrétegzettebb” a német kisebbség volt, hat pártja működött a két világháború között.)

Az első köztársaság polgári demokrácia volt, általános és titkos választójoggal,² két kamarás parlamenttel. Ezt a rendszert azonban a „párttúlság” és a nemzeti alapú politizálás igen labilissá tette. Ennek egyaránt voltak öröklött és újonnan létrejött okai. Politikai értelemben is óriási különbség volt az erősen iparosodott és mezőgazdaságilag is fejlett, szakszerű bürokráciával és széles értelmiségi réteggel rendelkező egykori „történelmi” országrészek (Csehország, Morvaország és Szilézia) és az alulfejlett Szlovákia, illetve a még elmaradottabb Kárpátalja között. A magyar hivatalnokréteg politikai „megbízhatatlansága” és a szlovák hivatalnokhiány felerősítette az amúgyis jelentős cseh centralizációs törekvéseket.

1918-22 között katonai diktatúra és statárium volt Csehszlovákiában (kivégzésekkel, internálásokkal és politikai perekkel), az 1920-as alkotmányozó nemzetgyűlésből (amely a kisebbségek jogairól is rendelkezett) maguk a nemzeti kisebbségek kirekesztődtek. A kormányzati hatalom 1919-1925 között az ún. „vörös-zöld” (szocdemek és a cseh pártok), majd a rövidéletű „össznemzeti” koalíció kezében volt; az 1926-os választások után a polgári blokk került hatalomra. A csehszlovák parlamenti demokrácia első tíz évét a kormány és az ellenzék (különösen a Hlinka-féle Szlovák Néppárt és a német pártok) közötti súlyos feszültségek, valamint egyes ellenzéki pártok (a Magyar Nemzeti Párt, a német Bund der Landwirte, a német keresztényszocialisták és szociáldemokraták) „aktivista” politikája jellemezte.

Az „aktivizmus” (szemben a „negativizmussal”) azt jelentette, hogy az egyes ellenzéki pártok bizonyos törvényeket megszavaztak (a Magyar Nemzeti Párt például az agrárreformot és az állampolgársági törvény módosítását, a Lex Dérert), abban a reményben, hogy így a kormány más törvényeknek a számukra kedvező változatát terjeszti be. Ez a politika alapvetően sikertelennek bizonyult: sem a gazdasági törvényekben, sem a nyelvtörvényben, sem a német és magyar tisztviselőket súlyosan érintő közigazgatási törvényben nem sikerült megakadályoznia a cseh centralizmus előretörését, a kormány kisebbségellenes politikai törekvéseit.

Később a német pártok - elsősorban külpolitikai okok miatt - valamivel kedvezőbb helyzetbe kerültek, mint a többiek: 1929-ben beléptek a nagykoalícióba. A kisantant fellazulásával, a külpolitikai helyzet megváltozásával (1932-es genfi egyezmény, Hitler előretörése Németországban) Csehszlovákiában is felerősödtek az autonomista törekvések: 1932-ben a Szlovák Néppárt és a Szlovák Nemzeti Párt Autonomista Blokkba tömörült, 1933-ban Henlein megalakította a Sudetendeutschen Heimatsfrontot, 1936-ban egyesültek a magyar pártok.

Az 1935-ös parlamenti választások jobb- és baloldali földcsuszamlást okoztak a csehszlovák belpolitikában: a 66 német mandátumból 44-et a Szudétanémet Párt kapott, s ezzel komolyan veszélyeztette a kormányzó nagykoalíciót. A választások másik győztese a Kommunista Párt lett, amely 1929-hez képest 100 ezerrel több szavazatot kapott (850 ezret), és így 36 képviselőt küldhetett a 300 tagú parlamentbe. 1939-ig, az első köztársaság összeomlásáig az ország belpolitikájában a fokozódó feszültségek váltak jellemzővé.

A csehszlovákiai pártok ismertetésekor a nemzeti alapon szerveződött pártok közé soroltam a *Zsidó Nemzeti* és a *Zsidó Gazdasági Pártot*. Ebben a fejezetben azt vizsgálom, hogy mit mutatnak a választási eredmények a zsidó nemzeti azonosságtudat szempontjából; pontosabban azt, hogy mennyiben volt képes önálló és nemzeti alapú politikai artikulációra a csehszlovákiai (szűkebben a kassai) zsidóság, illetve mekkora volt erre az igénye?

Ehhez röviden át kell tekinteni a csehszlovákiai cionizmus történetének megfelelő fejezeteit, jelesül a Zsidó Párt tevékenységét és politikai helyzetét az első köztársaságban.

Az 1917-es Balfour-deklarációig, melyben Nagy-Britannia támogatásáról biztosította a zsidók törekvését, hogy nemzeti államot hozzanak létre Palesztina területén, a cionizmus az Osztrák-Magyar Monarchiában csak a csehországi és az ausztriai területeken vált jelentőssé; a történelmi Magyarország területén (így a Felvidéken és a Kárpátalján) élő zsidóságra alig hatott. A Balfour-deklaráció, a monarchia felbomlása, a wilsoni pontok a nemzeti önrendelkezésről a Csehszlovákiához került zsidóság vezetőiben felébresztették a területileg és politikailag is egységes fellépés igényét. 1918 novemberében Pöstyénben megalakult a Jüdischer Bürgerverein, majd 1919 januárjában összehívták Prágába az első Zsidó Nemzeti Kongresszust, ahol megalakult a Zsidó Párt. Ugyanebben az évben a csehszlovákiai zsidóság testületileg felvette a kapcsolatot a külföldi és a nemzetközi zsidó szervezetekkel, Pozsonyban megalapították a Kolonialbankot³, és megjelent a csehszlovákiai cionizmus országos napilapja, a Jüdische Volkszeitung. Még ebben az évben megtartották a csehszlovákiai Cionisták Első Területi Konferenciáját.

1919 júniusában a Zsidó Nemzeti Tanács delegátusa Masaryknál járt, aki ígéretet tett a zsidóság parlamenti reprezentációjára. Ezt a pozitív diszkriminációt azonban - vélhetően a többi nemzetiség hasonló igényei miatt - a zsidóság végül is nem kapd meg. Ahogy a többi nemzeti kisebbség, a zsidóság is csak a pártlajstromra leadott szavazatok (és a maradék-szavazatok három ún. skrutíniumban történő elosztása révén) juthatott mandátumhoz.

Az 1920-as első parlamenti választásokon a Zsidó Párt nem került be a parlamentbe. A vereség okait a történészek általában a csehszlovákiai zsidóság politikai megosztottságában látják. A választásokon három zsidó párt is indult: a cionista Zsidó Nemzeti Párt, a mérsékeltebb Zsidó Gazdasági Párt és a szlovákokhoz való asszimilációt szorgalmazó, republikánus indíttatású Szlovenszkói Zsidók Pártja. A választási kudarcban az is szerepet játszott, hogy a zsidók egy része a Magyar Nemzeti Pártra, a Csehszlovákiai Kommunisták Pártjára, illetve a Szociáldemokrata Pártra szavazott. A vereség további oka lehetett, hogy Ruszinszkóban - ahol jelentős zsidó népesség élt - a terület még bizonytalan államjogi helyzete miatt elmaradtak a választások. A politikai kudarc után az Egyesült Zsidó Párt vezetői ismét Masarykhoz fordultak a választójogi törvény megváltoztatását célzó memorandummal újfent sikertelenül.

Az 1925-ös parlamenti választásokon a párt ismét vereséget szenvedett. Az 1929-es választásokon a Zsidó Párt választási koalícióra lépett a Lengyel Párttal, s bár így is 14 százalékkal kevesebb szavazatot kapott, mint 1925-ben, az időközben módosított választójogi törvény következtében (amely a zsupa-rendszer helyett visszaállította a monarchiabeli tartományi szisztémát) két képviselőt küldhetett a 300 fős parlamentbe (dr. Ludvík Singert és dr. Reisz Gyulát). A zsidó választók szavazatainak jelentős része azonban most is a csehszlovák köztársasági pártokat, a Magyar Nemzeti Pártot és a Kommunista Pártot segítette.

Az 1935-ös utolsó parlamenti választásokon a Zsidó Párt a Csehszlovák Szociáldemokrata Párttal lépett koalícióra, a szociáldemokrata listán indultak jelöltjei, feltüntette, hogy a Zsidó Párthoz tartoznak. Mindkét párt veszített 1929-es szavazóbázisából, de a Zsidó Pártnak így is két képviselője került a parlamentbe (dr. Angelo Goldstein és de Chaim Kugel).

A csehszlovákiai cionizmus parlamenti képvisellete tehát a harmincas években is jelentéktelen maradt, két képviselője a szociáldemokraták parlamenti klubjában szinte „vendégként” vett részt, a zsidóság politikai érdekérvényesítése - ahogy a megelőző évtizedekben is - elsősorban a kormány vezető politikusaival kiépített kapcsolatokon,⁴ a parlamenten kívüli „lobbizon” alapult.

A Zsidó Párt politikáját a cionizmus mint ideológia és a diaszpóra-zsidóság érdekképvisellete mint reálpolitika jellemezte. A cionizmus népszerűsítése elsősorban a cionista rétegszervezetek kiépítését és a Palesztinába való alijázás hazai feltételeinek megteremtését jelentette. A sok cionista párt, egyesület közül a következők voltak Szlovákiában a legelterjedtebbek: a nemzetközi Mizrahi szervezet helyi csoportjai (ez a szervezet vállalta az ortodox zsidóság „bekapcsolását” a cionizmusba a valláson és a kultúrán keresztül), a HaPo'el Hatza'ir és a Po'ale Zion (a cionizmus szociáldemokrata, szocialista frakciói), a Ha'Shomer Hatza'ir (ifjúsági „cserkészszervezet”), a Betár (a brit Trumpeldor, a militáns, ún. revizionista cionisták ifjúsági szervezete), a B'nai B'rith szabadkőműves páholy és a Makkabi sportegyesület.

A Palesztinába való kivándorlás a két világháború közötti időszakban így is jelentéktelen maradt (30-80 zsidó alijázott évenként Palesztinába, és Hitler hatalomra jutása után sem több mint 6-700), a Zsidó Pártnak elsősorban a belpolitikára kellett összpontosítania.

A Zsidó Párt diaszpóra-politikája a zsidóság mint nemzeti kisebbség hivatalos elismerésére, kulturális intézményeinek kiépítésére és politikai jogainak kivívására, illetve megőrzésére irányult. Ez a reálpolitika elsősorban a már említett pozitív diszkriminációs jogokra irányuló törekvésben (parlamenti képviselő, a vasárnapi záróra feloldása stb.) és az önálló zsidó iskolák (elemi, gimnáziumok és egyetem) alapításához szükséges állami támogatás megszerzésében öltött testet. A pozitív diszkriminációból jogilag mindössze annyi „valósult meg”, hogy a maradékszavazatok elosztásakor a második és a harmadik skrutíniumban a zsidó pártokra leadott szavazatok a többségi (tehát a cseh, a szlovák és a csehszlovák) pártokhoz kerültek - és nem a zsidókkal azonos kisebbségi jogi státussal rendelkező német és magyar pártokhoz. A zsidóság önálló oktatási lehetőségeiben regionális eltérések mutatkoztak meg: a csehországi és a morva-sziléziai zsidóság iskoláztatása - a felsőoktatást leszámítva - lényegében megoldott volt, míg Szlovénia és Ruszinszón a zsidó gyerekek felekezeti iskolákban történő taníttatása nagy nehézségekbe ütközött. Ennek okai persze nem csupán az egyes tartományok eltérő oktatáspolitikájában keresendők, hanem az ott élő zsidó népesség kulturális „infrastruktúrájában” is; a szlovéniai és a ruszinszói, túlnyomórészt ortodox zsidóság jóval kevesebb modern - tehát nem héber vagy Talmud-Tóra-jellegű - iskolával rendelkezett, mint a csehországi neológ hitközségek.

A Zsidó Párt politikájának lényeges eleme volt az antiszemitizmus elleni küzdelem. A közhiedelemmel ellentétben Csehszlovákiában is volt antiszemitizmus, ez azonban sokkal kisebb méreteket öltött, mint Magyarországon, és csak a harmincas évek közepére vált nyílt politikai antiszemitizmussá. A csehszlovák „nagypolitika” toleráns, a zsidó kisebbséget pártoló magatartásával szemben a végrehajtó szervek részéről és a helyi politikában különösen a harmincas években - kisebb-nagyobb antiszemita atrocitásokra is sor került.

1920 októberében zsidóellenes zavargások voltak Pöstyénben, Vágújhelyen, Zsolnán és több kisebb szlovákiai településen. Szlovákia az idő tájt teljhatalmú miniszterének, Šrobárnak a beosztottjai az iparendélyek felülbírálásának ürügyén antiszemita hecckampányt indítottak a zsidók engedélyeinek bevonására, „Csak keresztény kereskedőtől vásároljatok!”

jelszóval. A zsidók a 4600 beadott igénylésből csak 1300-at kaptak meg. 1923-ban megalakult az első csehszlovákiai fasiszta szervezet, a Rodobrana. Az 1927-es Lord Rothermere nyilatkozat miatt feltámadó szlovák indulatok antiszemita felhangokkal is együttjártak. Egye, szlovák lapok „zsidó szándékokat” véltek felfedezni a magyar „irredentizmus” mögött, és a szociális demagógia eszközeivel sajtókampányt indítottak a szlovákiai zsidóság ellen. 1929-ben a berlini, a bécsi és a budapesti hasonló eseményeket követően a pozsonyi egyetemen is zsidóellenes demonstrációt szerveztek a német („Volksdeutsche”) orvostanhallgatók. 1931-ben a prágai Német és a pozsonyi Komensky Egyetemen újabb antiszemita tüntetéseket szerveztek a külföldi (és magyarországinak és zsidónak vélt) hallgatók ellen; a tüntetők a külföldiekkel (és a zsidókkal) szemben egyfajta „numerus clausus” bevezetését követelték természetesen sikertelenül.

A harmincas évek közepén az egyre erőteljesebb szlovák nacionalizmus sem idegenkedett már az antiszemita megnyilvánulásoktól. 1936 áprilisában a *Golem* című film bemutatása kapcsán a Szlovák Néppárt ifjúsági szekciója, az Omladina pogromhangulatot keltett Pozsonyban (kirakatüvegeket vertek be, utcai járókelőket, egyetemistákat ütlegettek); antiszemita brosurák jelentek meg; Michalovceből 35 zsidó családot elűztek. 1937-re már a nyílt politikai antiszemitizmus, zsidóellenes provokáció, pogromhangulat vált a jellemzővé Szlovenszkon és Ruszinszkon.

A Zsidó Párt küzdelme az antiszemitizmus ellen annyiban bizonyult sikeresnek, hogy a csehszlovák kormányzat függetlensége utolsó pillanatáig „visszaverte” a - gyakran a koalícióból is érkező - antiszemita támadásokat, és meg tudta tartania köztársaság demokratikus jogi kereteit.

E hosszú és mégis vázlatos bevezetést az tette szükségessé, hogy a két világháború között Csehszlovákiában működő pártok levéltárához máig nem férhet hozzá a kutató 5 Így a kassai politikai életben jelentős szerepet játszó pártokról sincsenek elsődleges forrásaink, kivéve a választási eredményeket és a fellelhető helyi lapokban elvéve megjelent ilyen témájú cikkeket. (A hivatkozott szerzők is csak a nyilvánosságra került, azaz elsősorban a sajtóban napvilágot látott dokumentumokat dolgozták fel.) Ezért a vizsgálat szempontjából fontos párttaglétszámoknak, a pártok szociális összetételének rekonstruálásáról le kellett mondanom. A helyi választási eredményekből hozzávetőleg pontos képet kapunk arról, hogy a kassai izraelita népesség mennyire támogatta szavazataival is azt a Zsidó Párt által meghirdetett politikai programot, amely a zsidóságot mint nemzeti entitást tételezte.

A csehszlovákiai választásokat már a kortárs magyar történészek, statisztikusok és politikusok is elemezték, éppen azzal a céllal, hogy a népszámlálások nemzetiségi arányait ily módon is ellenőrizzék. Úgy véljük, hogy erre az elemzésre ez a forrás csak meghatározott feltételek mellett ad lehetőséget.

A népszámlálásokkal való összehasonlítás mellett szól, hogy a választások általánosak és titkosak voltak - szemben a népszámlálásokkal, ahol a népszámlálóbiztos személye nyíltá tette a nemzetiségi hovatartozás bevallását. A választásokon viszont csak a felnőtt lakosság vett részt - ez a felekezetek és a nemzetiségek eltérő korfája miatt torzíthatja az arányokat.

Az összevetés mellett szól az a körülmény is, hogy a csehszlovákiai népszámlálások nemzetiségi adatai politikai jelentést kaptak a nyelvtörvénnyel, az összeírásokat a nemzeti alapon szerveződő pártok részéről valóságos politikai kampány előzte meg.

A közvetlen összehasonlításnak azonban éppen itt van a leggyengébb pontja: a községi, járási, tartományi és parlamenti választásokkal szemben a népszámlálásoknál - akárhogy hajtották is azokat végre - mégiscsak a nemzetiségre és nem egy politikai pártra vagy ideológiára kellett „szavazni”. A választásoknál szélesebb volt a „kínálat”, hiszen a csehszlovák politikai közéletben a nemzeti alapon szervezett pártokon kívül nagy súllyal voltak jelen a „nemzetfeletti” (baloldali), a köztársaságpárti („csehszlovák”) és a hivatásrendi pártok. Így az adott nemzeti kisebbség politikai rétegzettségének mértéke és ennek saját

pártokban való megnyilvánulása is meghatározta a nemzeti alapon szerveződött pártokra leadott szavazatok arányát.

A német nemzetiség esetében viszonylag egyszerű lenne a választási eredményeknek a népszámlálásokkal való összevetése, hiszen a kommunistákat leszámítva szinte valamennyi, az első köztársaságban létező politikai irányzat külön német pártban is artikulálódott. Esetükben kérdésemnek éppen a fordítottját tehetnénk fel: hány német szavazott a kommunistákra?

A magyar kisebbség esetében már jóval bonyolultabb a helyzet, a Magyar Szociáldemokrata Pártnak a CSSZDP-be való 1920-as beolvadásával lényegében csak a keresztényszocialista és a kiscgazda-parasztpárti irányzatok maradtak meg, a választási eredmények és a népszámlálások összevetésénél tehát hiányozniuk kellene azoknak a baloldali érzelmű magyaroknak, akik a szociáldemokrata és a kommunista pártra adták le szavazatukat (ahogy az „asszimilánsoknak” is). Ebben az esetben az összehasonlításakor - a demográfiai tényezők esetleges torzító hatásainak kiszűrése után - azt a hipotézist fogalmazhatnánk meg, hogy legalább annyi magyar nemzetiségűnek kell lennie, ahányan a magyar pártokra szavaztak.

Hasonló hipotézist állíthatnánk fel a zsidó nemzetiségűek és a Zsidó Pártra szavazók közötti arányra vonatkozóan is. Bár a cionizmusnak bal-, sőt szélsőbaloldali pártjai is voltak, ezek nem voltak megfeleltethetőek a „klasszikus” szociáldemokrata és kommunista pártokkal - mások voltak azok, akik a Zsidó Pártra leadott voksukkal a Ha'Poel Hatza'irra vagy a Po'ale Zionra szavaztak, mint azok, akik a CSSZDP-re.⁶

A kassai választási eredmények elemzésekor tehát a következő két kérdésre keresek választ:

1. A választójoggal rendelkező kassai izraelita népesség milyen arányban támogatta szavazataival a Zsidó Pártot, illetve ezen kívül mely más pártokra szavazhatott még?

2. Mi a magyarázata a kassai zsidó nemzetiségűek és a zsidó pártra szavazók aránya közötti eltérésnek?

Lássuk először a kassai választási eredményeket (1. táblázat)!

A politikai attitűdök egyik fontos mutatója a választásokon való részvétel aránya. Ezekről pontos adatok a kassai parlamenti választásokra és az 1928-as tartománygyűlési választásra nézve állnak rendelkezésre. A részvételi arányok a helyi társadalom nagyfokú átpolitizáltságát mutatják: a választásokon való részvétel az első köztársaságban 90 százalék körül mozgott, és folyamatosan nőtt (1. sz. táblázat). Kiugró eltérést csak az 1920-as első parlamenti választások mutatnak: ekkor a választásra jogosult népességnek mindössze 61,0 (képviselőházi), illetve 67,3 (szénátusi választások) százaléka ment el szavazni. Az alacsony részvételi arány elsősorban a választások rendkívüli körülményeire vezethető vissza.

1920-ban katonai diktatúra és statárium volt Szlovákiában. A Propagačná Kancelária (az ún. „propagandairoda”, amely valójában a titkosrendőrség szerepét látta el) feljelentései alapján több ezer embert internáltak Theresienstadtba vagy fogtak politikai perbe, melyben a hadosztálybíróság halálos ítéletet is hozhatott (és hozott). A magyar településekre katonai egységeket vezényeltek ki a választások idejére, a képviselőjelölteket névtelen feljelentések alapján letartóztatták, a politikai gyűléseket betiltották, és a cenzúra intézménye is működött.

Másrészt a háború elvesztéséből és a terület elcsatolásából fakadó sokkos állapot, a vesztett forradalmak következtében fellépő kiábrándultság, valamint a polgári és katonai hatóságok részéről megnyilvánuló erőszak miatt megfélemlítettség jellemezte a politikai közhangulatot - ez az alacsony részvételi arányokban is tükröződött.

Harmadrészt a választások idejére még nem történt meg a trianoni békeszerződések aláírása, és egyes helyi magyar politikusok úgy vélték, hogy a választásokon való részvétellel is legitimmé tennék az akkor még „illegitim” új csehszlovák államot - ezért a választások bojkottja mellett döntöttek.⁷ Ez nemcsak a részvételi arányokban, hanem a választási

eredményekben is érezte hatását: a Magyar Nemzeti Párt a propagandaeszközök teljes hiányában és a bojkott-álláspontkései feladása miatt csak 390 szavazatot kapott.

Végül az alacsony részvétet arányhoz vezethetett az a technikai körülmény is, hogy a választói névjegyzékben lényegesen többen szerepeltek, mint amekkora népesség a választások idején ténylegesen Kassán tartózkodott. Az 1920-as névjegyzékben 40415 választásit jogosult szerepelt, ehhez képest 1919-ben a népszámlálás csak 46826 lelket, 1921-ben pedig 52898-at számlált össze Kassán. Az 1921-es népszámlálás adatai szerint a választókorú népesség (a 21. életévüket betöltötték) az összlakosságnak mindössze 60,1 százalékát tette ki, ezzel szemben a választást megelőző és követő évben Kassán talált népességhez képest az 1920-ban választásit jogosultak aránya 86,3, illetve 76,4 százalék volt. Az a hipotézisem, hogy a választójegyzék halmozottan tartalmazza a felnőtt lakosság számát: a választások előtt odavezényelt katonákon kívül benne szerepelnek a Kassa elhagyására kényszerült hivatalnokok (akik időközben Magyarországra menekültek),⁸ az 1920-ban ott állomásozó antant-parancsnokságú legionáriusok (akik szintén elhagyták már a várost), valamint a frissen betelepülő cseh közalkalmazottak. A katonaság magas arányára enged következtetni az is, hogy amíg a képviselőházi jelöltekre 40415-en szavazhattak, a szenátusi helyekre már csak 23651-en (1. sz. táblázat). A szenátus megválasztására ugyanis csak a 26. életévüket betöltötték voltak jogosultak - márpedig a katonaság éppen a 21-26 év közötti korosztályt gyarapíthatta jelentősen.

A részvételi aránnyal kapcsolatban még egy jelenségre kell felhívni a figyelmet. A választásra jogosult népességre vonatkozó adatokból úgy tűnhet, mintha a két világháború közötti időszakban alig nőtt volna Kassa lakossága; ezzel szemben tudjuk, hogy az 1921-es 52898 főről 1930-ra 70117 főre emelkedett. A paradox helyzet feloldása az állampolgárság megszerzésével járó procedúrában rejlik.

A népszámlálások és a hozzájuk időben közel eső parlamenti választások megfelelő adatainak összevetéséből azt látjuk, hogy a választókorú népességnek csak 88,1, illetve 72,3 százaléka volt választójogosult Kassán (2. sz. táblázat).

A választásokból kizorultak azok a „külföldiek”, akik még nem tudták beszerezni a csehszlovák állampolgárságot; ezek többsége az állampolgárságáért „sorban álló”, 1920-ig magyar állampolgárságú helybeliekből és a Tanácsköztársaságban részt vett emigránsokból, valamint a Szovjet-Országból és Lengyelországból menekültekből állt. Nem volt választójoguk a három évnél „fiatalabb” csehszlovák állampolgársággal rendelkezőknek sem. Ők becsléseim szerint a választókorú népességnek 1928-ban 7,8 százalékát, 1930-ban - a Lex-Dérier bevezetése után négy évvel - 18,9 százalékát tették ki.

A szavazati joggal nem rendelkező választókorú népesség elsősorban a magyar pártok politikai erejét csökkentette.

Kassa az első Csehszlovák Köztársaságban a választási eredményeket tekintve egy masszívan ellenzéki város képét mutatta: a legerősebbek a magyar pártok, a szociáldemokrata párt (amelynek szavazóbázisa - az országos tendenciákkal szemben - állandóan nőtt) és a kommunisták voltak (akik itt már a húszas években is jelentős politikai erőt képviseltek). Rajtuk kívül a kassai politikai életben a cseh pártok közül a Beneš-féle nemzeti szocialisták, a szlovákok közül Hlinka Néppártja (amely itt jóval kevésbé tudta növelni szavazóbázisát, mint országosan), valamint a zsidó pártok és az Iparospárt játszottak még szerepet (3. sz. táblázat).

Stabil és konszolidált politikai arculat jellemezte mind a parlamenti, mind a községi választásokat: sem az éppen hatalmon levő kormánykoalíció, sem az éppen aktuális politikai mozgások nem hagytak nyomot a választási eredményeken.

A zsidó pártok Kassán a szavazatok 4-10 százalékát szerezték meg a helyhatósági választásokon, így 2-3 képviselőt delegálhattak az általában 50 fős létszámú vőborba. A harmincas évekre szavazótáboruk folyamatosan apadt, csik a tartománygyűlési választásokon sikerült megőrizniük pozícióikat. Ahogy a parlamentben, úgy a helyi önkormányzatokban

sem váltak jelentős politikai tényezővé. A kassai zsidó pártok - mint az országos szervezetek is - elsősorban a diaszpóra-politikára fektették a hangsúlyt. Céljuk a régi-új kollektív zsidó identitás megteremtése volt,⁹ ami elsősorban a cionista és a hagyományos kulturális intézményrendszer kiépítésében és fejlesztésében öltött testet (sportegyesületek, ifjúsági szervezetek alapítása, nőmozgalom, iskolarendszer fejlesztése).

A kassai zsidó pártoknak az izraelita felekezetű és a zsidó nemzetiségű népességen belüli támogatottságát a 4. sz. táblázat foglalja össze.

A zsidó pártok által meghirdetett politika a kassai izraelita, sőt a zsidó nemzetiségű népesség részéről sem kapott teljes körű támogatást: becsléseim szerint az izraelita választásra jogosultaknak csak 42,1, illetve 27,6 százaléka, és a zsidó nemzetiségűeknek is csak 65,9, illetve 53,3 százaléka szavazott ezekre a pártokra. A zsidó pártok kudarca több okra is visszavezethető.

Egyrészt a helyi szervezetben állandó belviszályok dúltak, amelyek ártottak a párt presztízsének.

Másrészt a hitközség részéről komoly ellenállás mutatkozott a cionizmussal szemben: különösen a neológia utasította el a hitközség autonómiájába való beavatkozásra törekvő, a felekezeti élet általuk károsnak tartott politizálására irányuló és a zsidó nacionalizmust hirdető cionista programot.¹⁰ A helyi ortodoxiának a fellelt források szerint nem volt kialakult álláspontja a cionizmusról.¹¹

Harmadrészt - bár a népszámlálásokkor zsidó nemzetiségűnek vallották magukat, illetve írták be őket - igen nagy számmal voltak olyanok, akik politikai meggyőződésből vezérelten más pártokat támogattak a szavazataikkal (az izraelita válaszosra jogosultak 60-70 százaléka, ebből a zsidó nemzetiségűek 40-50 százaléka).

A zsidó pártok hiányzó szavazatai feltételezésem szerint elsősorban a *baloldali pártoknál* találhatók - a szavazatok becslésére azonban nincs mód.¹²

Jelentős számú zsidó szavazatot kaphattak a *magyar pártok* is, elsősorban a Magyar Nemzeti Párt. A kassai zsidóságnak volt egy olyan csoportja, amely magyar identitását az első köztársaságban is vállalta (szándékosan nem azt írom, hogy megőrizte; az utóbbiak a kassai zsidóság jóval szélesebb rétegét alkotok). Ez a csoport a magyar politikai pártok közül a Magyar Nemzeti Párt köré tömörült, mert ez volt az egyetlen olyan magyar párt, amely nem felekezeti, illetve réteg-specifikus programmal jött létre. A magyar pártok közül az 1921 és 1924 között működő Polgári Párt számíthatott még zsidó szavazatokra (1. sz. táblázat), ezt ugyanis a jobbmódú magyar identitású zsidó középrétegek alapították.¹³

A másik magyar párt, az Országos Keresztényszocialista Párt a felekezeti elkülönültség mellett a kezdetben megnyilvánuló antiszemita kilengések miatt nem vált népszerűvé a kassai zsidóság körében.

Ezzel szemben a Magyar Nemzeti Párt kassai szervezetének két vezető egyénisége, Halmi Béla (aki egyben a párt alelnöke is volt) és Ungár Joób köztisztviselőként álló kassai zsidó ügyvéd volt. A nemzeti párti zsidó álláspont szerint a zsidóság épp olyan vallási felekezet, mint a többi, a szlovenszkói „öshonos” zsidóság a magyarsághoz asszimilálódott, a magyar kisebbség sorsában kell osztoznia.¹⁴ A magyar-zsidó nemzeti (nacionalista) felfogás szerint a magyar kultúra és a közösen megélt és formált magyar történelem a sorsközösség alapja a csehszlovák demokráciában - ebben a sorsközösségben burkoltan ugyan, de a békés területi revízió kívánalma is benne foglaltatott.

A Zsidó Párt és a Magyar Nemzeti Párt zsidó vezetői között a húszas években vita bontakozott ki arról, hogy felekezet vagy nemzeti kisebbség-e (az akkori szóhasználattal faj-e) a szlovenszkói magyar anyanyelvű zsidóság. A húszas évek végére a vita a politikai életbe is begyűrűzött és elmergesedett, a résztvevők egymás denunciálásától sem riadtak vissza. (A Zsidó Párt azzal vádolta a Magyar Nemzeti Párt zsidó vezetőit, hogy „vállveregetésért” adták oda magukat az MNP-nek, a nemzeti pártiak pedig azt híresztelték a Zsidó Pártról, hogy „le

van fizetve”, s az állam támogatásából él.) A vitába Reisz Gyula parlamenti képviselő, a Zsidó Párt akkori elnöke ú bekapcsolódott, és azt az álláspontot képviselte, hogy a magyar kultúra megtartása és a zsidó nemzeti politika vállalása nem zárja ki egymást.¹⁵ A választási eredmények azt mutatják, hogy a magyar érzelmű zsidóságban ez a felfogás végül is nem talált támogatásra.

A magyar pártok magyar nemzetiségű szavazóbázisát az 5. sz. táblázat adataival szemléltetem.

Becsléseim szerint a magyar pártokra nemcsak azok szavaztak, akik a népszámlálásokon magyar nemzetiségűnek vallották magukat (vagy akiket annak írtak be): a magyar pártokra első szavazatok 1925-ben 32,1, 1935-ben pedig már 108,2 százalékkal magasabbak, mint a választójogú magyar kisebbség száma!

A tényleges arány ennél a becsült aránynál is magasabb lehetett, hiszen a kassai magyarok közül nem mindenki szavazott a magyar polgári pártokra: a városban működött a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt és a Kommunisták Csehszlovákiai Pártjának magyar központja, 1927-ig itt adták ki a szociáldemokraták, később a kommunisták magyar nyelvű központi lapját, a ; Kassai Munkást, a kassai magyar kommunistáknak köszönhetően a cseh kommunisták nyilatkozatban deklarálták a magyar elvtársakkal való szolidaritást és a magyar kisebbségi politika támogatását.¹⁶

Mindezekből két dolog is következik.

Egyrészt a kassai zsidóság egy nem elhanyagolható része - a baloldali pártok mellett - a magyar nemzeti politikát támogatta, vélhetően jóval; többen, mint amennyien a népszámlálásokon magyar anyanyelvűnek vallották magukat. (Elvileg más nemzetiségek is szavazhattak volna a magyar pártok közül az Országos Keresztényszocialista Pártra, amely programjában az „öslakosok” pártjaként különösen a rutén népesség körében igyekezett szavazóbázisát kiterjeszteni. Kassa rutén lakossága azonban nem volt jelentős: 1921-ben 410, 1930-ban pedig 925 fő.)

Másrészt a választási eredmények alátámasztják azt a hipotézist, hogy a népszámlálások elsősorban politikai aktusként értelmezhetőek, nemzetiségi adataik az identitás vizsgálatához csak igen korlátozott mértékben és közvetve használhatóak: az állam iránti lojalitás ménéke mutatkozik meg bennük. általános és titkos választásokon - amelyeket a húszas évek közepén már nem kísérték atrocitások - jóval kevésbé voltak lojálisak a magyarok (és köztük a magyar identitású zsidók): a magyar nemzeti pártra szavaztak.

Az eddigieket a *csehszlovák pártok* választási eredményeivel ellenőrizhetjük (6. sz. táblázat).

A táblázatból első pillantásra úgy tűnik, hogy a „csehszlovák” pártokra valamivel -1925-ben 1,7, 1935-ben pedig 15,7 százalékkal - többen szavaztak, mint a választójogosult „csehszlovák” nemzetiségű népesség. Valószínű azonban, hogy amíg a polgári pártokra szinte kizárólag csehek és szlovákok szavaztak, az országos munkáspártokra más nemzetiségűek is, szavazatukat adták.

Tegyük fel (amit más források is megerősítenek ezt¹⁷), hogy a különböző nemzetiségek azonos mértékben támogatták a szociáldemokrata és a kommunista pártot: ekkor a baloldali pártok szavazataiból a pártok választási eredményei alapján részesednek az egyes nemzetiségek. Eszerint 1925-ben a 6651 szavazatból legfeljebb 1782 (26,8 százalék) illeti meg a „csehszlovák” nemzetiségűeket, 1935-ben pedig 3486 (32,5 százalék - 3/b. sz. táblázat). Az így korrigált adatok szerint a „csehszlovák” nemzetiségűeknek 1925-ben csak 69,3 százaléka (10436 fő), 1935-ben pedig már valamivel több, 82,1 százaléka szavazott a csehszlovák polgári és munkáspártokra - tehát nem a teljes „csehszlovák” népesség.

A „csehszlovák” nemzetiségűeknek a csehszlovák pártokra leadott szavazati arányainak 1935-ös megemelkedése két tényezőtől adódik: egyrészt - a nemzeti hovatartozástól is függően, hiszen ennél a parlamenti választásnál indultak egy listán a szociáldemokraták a

Zsidó Párttal - a baloldali pártok megerősödéséből, másrészt pedig a csehszlovák polgári pártok népszerűségének tényleges megnövekedéséből. A harmincas évek közepére Kassán jelentős pozícióra tett szert a hivatásrendi Iparospárt, és felerősödtek a Csehszlovák Köztársaság fenntartását óhajtó politikai törekvések. Az utóbbit jól mutatja, hogy több szavazatot kaptak a csehszlovák köztársasági pártok (a Nemzeti Szocialista Párt, a Nemzeti Demokrata Párt és a Cseh Köztársasági/Agrárpárt- 1. sz. táblázat), és hogy 1938. július 30-31-én Kassán már 20 ezer ember tüntetett az egységes Csehszlovákiáért.

*

Összességében a fentiekben megfogalmazott kérdésekre az alábbi válaszok adhatók:

1) Kassa lakossága a választások részvételi arányait tekintve *nagyfokú politikai aktivitást* mutat: a választójogosultaknak általában 90 százaléka szavazott. Ezen nem is lehet nagyon csodálkozni, hiszen a Csehszlovák Köztársaság volt az ott élők számára az első olyan politikai rendszer, amely a népesség ilyen széles csoportjának biztosította a választójogot. A demokratikus választójog - a hároméves állampolgárság kikötésével - így is hátrányosabb helyzetbe hozta a magyarokat és a zsidókat, mint a többi nemzetiséget, mert az állampolgárság megszerzése körüli nehézségek elsősorban őket érintették.

A zsidó pártok Kassán a szavazatoknak mindössze csak 4-10 százalékát tudták megszerezni, és ennek következtében mind a parlamentben, mind a helyi önkormányzatban jelentéktelen politikai tényezők maradtak. A választójoggal rendelkező kassai izraelita népességnek csak egy-két ötöde, ezen belül a zsidó nemzetiségűeknek is csak fele-kétharmada szavazott a Zsidó Pártra. A többi zsidó (izraelita) szavazat elsősorban a baloldali pártok és a magyarnemzeti párt mandátumait gyarapította

2) A választási eredmények elemzéséből az is kiderült, hogy általános és titkos „körülmények” között a zsidóság (és a magyar kisebbség) *jóval kevésbé lojális* a csehszlovák államhatalomhoz, mint a népszámlálások esetében: becsléseim szerint a magyar pártokra 1935-ben már kétszer annyian szavaztak, mint amennyi a választójogosult magyar nemzetiség összlétszáma volt.

A választások elemzése a *népszámlálások kritikájára* is módot nyújtott: bebizonyosodott, hogy a tényleges nemzetiségi arányok tekintetében a népszámlálási adatok félrevezetőek, a kisebbségek esetében elsősorban nem a nemzeti azonosságtudatot, hanem a csehszlovák államhoz való lojalitást és a megfélemlítettség mértékét mutatják.

Válogatott bibliográfia

- BIANCHI Leonard: *Die Tschechoslowakischen Republik als bürgerlich-demokratischer Staat (1918-1938)*. Frankfurt am Main-Berlin 1969.
- BOROVÍČKA, J.: *Zehn Jahre tschechoslowakischer Politik*. Prag 1929.
- BORSODY István: *Magyar-szlovák kiegyezés*. Budapest 1945.
- BORSODY István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918-1938*. Budapest 1938.
- BÜCHLER, Robert: *Kurze Übersicht der jüdischen Geschichte in dem Gebiet der Slowakei*. München 1982.
- COHEN, B. Garry: *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague 1861-1919* Princeton 1981.
- CSATÁR István - OLVEDI János: *A visszatért Felvidék adattára*. Budapest 1939.
- A csehszlovák állam törvényeinek és rendeleteinek gyűjteménye. 1918/19-1922*. Bratislava-Pozsony 1922.
- A csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga memorandumja a Népszövetséghez*. Budapest 1923.
- DOCUMENTA DANUBIANA (KEMÉNY G. GÁBOR): *A magyar nemzetiségi kérdés története*. Budapest 1946.
- DODEK Jenő: *A szlovenszkói politikai pártok programja*. Kassa 1923.
- DON, Jehuda - KARÁDY, Viktor (ed.): *A Social and Economic History of Central European Jewry*. New Brunswick-London 1990.
- Dr. ERDÉLYI Jenő: *1918-1928. A magyarság az utódállamokban és Magyarországon*. Pozsony 1928.
- ESTERHÁZY János: *A csehszlovákiai magyarság kulturális helyzete*. Különlenyomat a Prágai Magyar Hírlapból, Prága. 1937.

- Dr. FEJÉR Márton: *Zsidók és zsidóság*. Budapest, én.
- Dr. FRIEDMANN, Franz: Aus der Leben der tschechoslowakischen Judenheit. In: *Selbstwehr*. 1929. március 29.
- Die Ausländer- und Judenproblem an unseren Hochschulen. In: *Selbstwehr* 1929. december 23.
- Einige Zahlen über die tschechoslowakischen Juden (Ein Beitrag zur Soziologie der Judenheit). In: *Schriften zur Diskussion des Zionismus*. No. 9. Prag 1933.
- GAISBAUER, Adolf: *Davidstern und Doppeladler Zionismus und jüdischer Nationalismus in Österreich*. Wien-Köln-Graz 1988.
- GALÁNTAI József: Békekötés és kisebbségvédelem. In: *Világosság*, 1988/8-9., 571-581.
- GÖRÖG Artúr: *A kassai zsidóság története és galériája*. Bné Brák, 1991.
- GROSSCHMID Géza: *Kisebbségi sors Szlovenszón*. Kassa 1930. *Jogélet Szlovenszón*. Kassa 1934.
- GYÖNYÖR József: *Államalkotó nemzetiségek*. Bratislava 1989. *Mi lesz velünk magyarokkal?* Bratislava 1990.
- GYÜRE Lajos: *Kassai Napló 19/8-1929*. Bratislava 1986.
- HALAGA, D. R.: *Kassa jelentősége Kelet-Szlovákia történetében*. Kassa 1957.
- HALÁSZ Miklós: *Csehszlovákia (1918-1938)*. Budapest 1938.
- HASSINGER, H.: *Die Tschechoslowakei*. Wien-Leipzig-München 1925.
- Die Entwicklung des Nationalbewusstseins und die Gründung des heutigen Staates*. Kassel 1928.
- Hét évtized a hazai zsidóság történetében I.-II.* (szerk.: Lendvay L. Ferenc etc.) Budapest 1990.
- HOENSCH Jörg, K.: *Geschichte der Tschechoslowakischen Republik 1918-1938*. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1978.
- Dr. HODŽA Milan: *Válogatott írásai. Közép-Európa országútján*. Bratislava-Pozsony 1938.
- The hungarian Minorities in the Succession States*. Budapest 1927.
- Húsz év jogfejlődése Csehszlovákiában*. Bratislava-Pozsony 1938.
- Igazságot a felvidéki zsidóságnak!* Budapest 1939.
- JAKABFFY Elemér: *Adatmutató a nyelvi, faji és vallási kisebbségekről*. Budapest 1934.
- JANICS Kálmán: *A hontalanság évei*. München 1980.
- A szlovákiai magyar társadalom ötven éve. In: *Valóság*, 1971/6.
- JÁSZI Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest 1986. *Magyar kálvária, magyar feltámadás*. Budapest 1984.
- The Jews of Czechoslovakia I-III*. Philadelphia-New York 1970.
- KARÁDY Viktor: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá. In: *Századvég*, 1990/2.
- A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: *A zsidókérdésről*. Szombathely 1989.
- KATZBURG, Nathan: *Hungary and the Jews. Policy and legislation 1920-1943*. Ramat-Gut 1981.
- KIEVAL, Hillel J.: *The Making of Czech Jewry. National Conflict and Jewish Society in Bohemia 1870-1918*. Oxford 1988.
- KOMLÓS Aladár: *Az „asszimiláció kora” a magyar irodalom és a zsidók*. Különlenyomat az IMIT évkönyvéből. Budapest 1940.
- (Komlós Aladár=) KORAL Álmos: *Zsidók a válaszüton*. Eperjes 1921.
- KOVÁCS Alajos: *Egy helyett három nemzetiségi állam*. Budapest 1920.
- Az anyanyelvi statisztika megbízhatósága. In: *Magyar Statisztikai Szemle*, 1934/1.
- Köztársasági Magyarok Jubiláris Évkönyve*. Pozsony 1929.
- KUTSCHNEK, J.: *Die natürlichen und nationalen Grundlagen des tschechoslowakischen Staates*. Leipzig 1927.
- LÁNYI Menyhért - PROPPERNE Békefi Hermin: *A szlovenszói zsidó hitközségek története*. Kassa 1933.
- L. NAGY Iván: *A nemzetiségi statisztika jelentősége a kisebbségi jogvédelem számára*. Budapest 1928.
- MAHATSCHEK, F.: *Die Tschechoslowakei*. Berlin 1928.
- MASARYK, Tomáš, Garrigue: *Politikai gondolatok*. Bratislava 1935.
- Az antiszemitizmus*. Bratislava 1935.
- Das Problem der kleinen Völker in der europäischen Krisis*. Prague-Leipzig 1922.
- MAUKSOVÁ, Felicitas: Počiatky socialistickej literatúry na východnom Slovensku a Kassai Munkás. In: *Nové Obzory* 20, Košice 1978.
- Dr. MIHOKOVA, Maria (szerk.): *Politický život v Košiciach v rokoch 1901-1918. I-III. Tematická bibliografia*. Košice 1979.
- MOLNÁR Imre: Esterházy János életútja. In: *Regio*, 1990/2. 102-123.
- Dr. MRAZ, Jozef: *O predbežném sčítaní lidu na Slovensku roku 1919. I-II*. In: *Československý štatistický věstník* 1920. december; 1921. február.
- OLIVOVA, Vera: *The Doomed Democracy*. London 1970.

- Parteien und Strömungen im Zionismus in Selbstdarstellungen. In: *Schriften zur Diskussion des Zionismus*, No. 5. Prag 1931.
- POPÉLY Gyula: Az 1930. évi csehszlovák népszámlálás végrehajtása. In: *Magyarságkutatás*. Budapest 1988.
- A kisebbségi magyar pártpolitika megújulása a harmincas évek első felében. In: *Regio*, 1990/3.
- A nemzetközi kisebbségvédelem és a csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés. In: *Regio*, 1990/1.
- A felvidéki sorsforduló. In: *Regio*, 1990/1.
- A magyar pártok 1936. évi fúziója Csehszlovákiában. In: *Regio* 1990/4. *Népfogyatkozás*. Budapest 1991.
- Hungaro-Bohemico-Slovaca 4.
- RÉVAY ISTVAN: *Die Belvedere gesogene ungarisch-slowakische Grenze*. Budapest 1943.
- RÉVÉSZ László: *A trianoni béke és a magyar kisebbség*. Zürich 1980.
- Minderheitenschicksal in den Nachfolgestaaten der Donaumonarchie*. Wien 1990.
- SALACZ Gábor: *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt*. München 1975.
- SINKÓ Ferenc: A felvidéki ifjúsági mozgalmak kezdetei Trianon után. In: *Regio*, 1990/2.
- Slovakia 1918-1938: *Educations and the Making of Nation*. New York 1985.
- SOBOTA, I. E.: *Das tschechoslowakische Nationalitätenrecht*. Prag 1931.
- SZABÓ Miklós: *Politika Magyarországon 1896-1986*. Budapest 1989. Történelmi nemzet - etnikus tudat. In: *Világosság*, 1988/8-9.
- SZANA, A.: *Die Geschichte der Slowakei*. Bratislava 1930.
- SZÁNTÓ László: *Az 1930. évi cseh népszámlálás*. Budapest 1933.
- SZARKA László: A méltányos nemzeti elhatárolódás lehetősége 1918 végén. In: *Regio*, 1990/1.
- Dr. SZIKLAY Ferenc (szerk.): *Kassa*. Kassa 1938.
- TARJÁN Ödön: *A magyar kisebbség osztályrésze a csehszlovák demokráciából*. Prága 1930. *Magyarok, szlovákok és ruthének a Danavölgyében*. Budapest 1938.
- Dr. UNGÁR Joób: *Ahogy én láttam őket*. Kassa 1934.
- URR György: *Kisebbségi sorsunk húsz esztendejéből (1918-1938)*. Kassa 1939.
- A szlovenszkói magyar politika tíz esztendeje (1919-1929)*. Košice-Kassa 1930.
- Dr. VÁRADY Aladár - SURÁNYI Géza: *A csehszlovákiai kisebbség tíz éve*. Pozsony 1929.
- A magyar múlt és jelen*. Pozsony 1928.
- World and Czechoslovakia 1919-1939*. London 1986.
- ZSEDÉNYI Béla: *A csehszlovák köztársaság alkotmánya*.

Statisztikai források

- Az 1910. évi népszámlálás*. Magyar Statisztikai Közlemények (MSTK), 64. kötet. Budapest 1913.
- Az 1938-AS felvidéki népösszeírás*. MSTK 108. Budapest 1938.
- Az 1941. évi népszámlálás anyanyelvi, nemzetiségi, nemre, családi állapotra és vallásra vonatkozó adatai*. Budapest 1942.
- Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként. Országhatáron kívüli terület*. KSH-Kézirat. Budapest 1984.
- BENISCH Artúr: *A csehek 1919. évi népszámlálása az elszakított magyar Felvidéken*. Budapest 1923
- Bevölkerungsbewegung in der Tschechoslovakischen Republik 1919-1937*. Prag 1929-1941.
- BOHÁČ, Anton: *Stúdie o populaci v Československé Republice*. Praha 1927.
- Ergebnisse der statistischen Erhebung über die Fortsverhältnisse in der Tschechoslowakischen Republik nach dem Stande vom Jahre 1920*. Prag 1925.

MAGYAR STATISZTIKAI SZEMLE:

- Dr. SAILE Tivadar: *Magyarország Csehszlovákiához csatolt régi felvidékének népmozgalmi, 1927/1. Az elcsatolt Felvidék kivándorlási mozgalmi*. 1927/5-6.
- Dr. FÖLDES Béla: *A kisebbségek és a nemzetiségi statisztika*. 1931/3.
- Csehszlovákia népessége*. 1931/4.
- Dr. RADOS K. Béla: *Cseh-Szlovákia pénzüzetetei az 1913., 1920. és 1930. években, különös tekintettel a magyar kisebbségekre*. 1932/8.
- Nemzetiségi nyelvek ismerete a magyaroknál a felekezet alapján 1910-ben*. 1934/10.
- Kassa*. 1939/11-12.
- MOLNÁR, Andreas: *Das Ergebnis der Volkszählung von 1930 in der Slowakei und Karpatoruthenien*. Sonderausdruck aus „Nation und Staat“ VII/1934. Heft 7.
- Statistisches Handbuch 1-5*. Prag 1934-1938.
- Statistisches Jahrbuch 1-4*. Prag 1920-1932.
- THIRRING Lajos: *Az 1941. évi népszámlálás előzetes eredményei*. Budapest 1941.

Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 3.sz.

Volkszählung in der Czechoslowakischen Republik von 15. Februar 1921. Prag 1924-25.

Ua., 1. Dezember 1930. Prag 1934.

Die Wahlen für die Nationalversammlung im april 1920 und allgemeine wahlen für die Gemeindevertretungen in Böhmen, Mahren und Schlesien im Juni 1919. Prag 1922.

Die Wahlen in das Abgeordnetenhaus im November 1925. Prag 1926.

Die Wahlen in die landesvertretungen im Jahre 1928. Prag 1929.

Die Wahlen in das Abgeordnetenhaus im Oktober 1929. Prag 1930.

Die Wahlen in das Abgeordnetenhaus im Mai 1935. Prag 1936.

1. táblázat:

Választási eredmények Kassán (1920-1937) I.

VÁLASZTÁSOK	1920		1923	1925	
	képviselő házi	szenátusi	helyhatósági	képviselőházi	szenátusi
Magyar pártok					
Keresztényszoc. Párt	7471	6040	6052	5340	4854
Magyar Nemzeti Párt	390	-	-	2149	1588
Kisgazdapárt	-	-	137	-	-
Országos Parasztpárt	390	-	-	17	13
Egyesült Polgári Párt	-	-	800	-	-
Zsidó pártok					
Zsidó Párt	}1646	}1556	929	782	}1258
Zsidó Gazdasági Párt			707	1193	
Országos polgári párok					
Nemzeti Szocialista Párt	3802	900	2002	2717	2010
Nemzeti Demokrata Párt	-	-	-	640	651
Nemzeti Munkapárt	-	-	-	1075	789
Szlovák Néppárt	-	94	2246	2836	2107
Szlovák Nemzeti Párt	}1161	707	-	306	202
Agrárpárt		-	1789	451	308
Cseh Néppárt		-	-	212	123
Országos munkáspártok					
Magyar Szoc. dem. Párt	}11412	-	}553	-	-
Német Szoc. dem. Párt		6479		235	107
Csehszl. Szoc. dem. Párt	-	-	1229	1366	1059
Csehszl. Komm. Párt	-	-	5129	5050	3788
Baloldali Komm. Párt	-	-	-	-	-
Hivatásrendi és egyéb pártok					
Iparos Párt	-	-	518	417	388
Legionisták és Katonák Pártja	-	-	1245	-	-
ÖSSZESEN	25882	15913	23218	24786	19245
SZAVAZÁSRA JOGOSULTAK	40415	23651	?	28011	?

} : közös lista

1. táblázat folytatása:

Választási eredmények Kassán (1920-1937) II.

VÁLASZTÁSOK	1927	1928	1929		1932
	helyhatósági	tartományi	képviselőházi	szenátusi	helyhatósági
Magyar pártok					
Keresztényszoc. Párt	5019	4282	-	-	4677
		-	7034	6501	2947
Magyar Nemzeti Párt	-	99	-	-	-
Kisgazdapárt	-	-	137	-	-
Zsidó pártok					
Zsidó Párt	}1345	}1691	1286	#	}1050
Zsidó Gazdasági Párt				#	
Országos polgári párok					
Nemzeti Szocialista Párt	2135	2631	3108	2864	2298

Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 3.sz.

Nemzeti Demokrata Párt	833	532	631	-	789
Nemzeti Munkapárt	1168	-	-	-	571
Szlovák Néppárt	1148	968	2105	1708	1239
Szlovák Nemzeti Párt	-	210	-	-	165
Agrárpárt	472	425	615	629	758
Cseh Néppárt	-	341	484	409	-
Országos munkáspártok					
Magyar Szoc. dem. Párt	-	-	-	-	964
Német Szoc. dem. Párt	} 1612	1949	86	81	362
Csehszl. Szoc. dem. Párt			2648	2393	2298
Csehszl. Komm. Párt	4244	3760	3221	2842	4863
Baloldali Komm. Párt	-	-	-	-	48
Hivatásrendi és egyéb pártok					
Iparos Párt	984	412	1180	1560	1876
Városi Párt	-	-	-	-	522
Egyéb	-	-	359	-	599
ÖSSZESEN	22622	20284	22757	18987	26026
SZAVAZÁSRA JOGOSULTAK	?	22739	24843	?	?

} : közös lista.

: választási koalíció a Lengyel Középosztály Párttal és a Lengyel Szociáldemokrata Párttal.

1. táblázat folytatása:

Választási eredmények Kassán (1920-1937) III.

VÁLASZTÁSOK	1935			1937	
	tartományi	képviselő házi	szenátusi	járasi	helyhatósági
Magyar pártok					
Keresztényszoc. Párt	}9735	9186	7979	10628	9035
Magyar Nemzeti Párt					962
Zsidó pártok					
Zsidó Párt	}2265*	#	#	#	561
Zsidó Gazdasági Párt		#	#	#	860
Országos polgári pártok					
Nemzeti Szocialista Párt	2615	2998	2685	-	2876
Nemzeti Demokrata Párt	799	982	870	218	607
Nemzeti Munkapárt	611	537	-	-	529
Szlovák Néppárt	2363	2979	2392	7017	1673
Szlovák Nemzeti Párt	299	-	-	460	154
Agrárpárt	-	988	926	1848	1166
Cseh Néppárt	446	-	-	556	-
Országos munkáspártok					
Magyar Szoc. dem. Párt	-	-	-	-	532
Német Szoc. dem. Párt	61	59	-	-	-
Csehszl. Szoc. dem. Párt	2673	3870	3397	2090	2661
Csehszl. Komm. Párt	5002	5673	48712	1310	5998
Hivatásrendi és egyéb pártok					
Iparos Párt	815	2128	1936	-	1492
Városi Párt	-	-	-	-	675
Maxon Párt	-	-	-	-	1118
Egyéb	18	776	683	-	1887
ÖSSZESEN	27030	30252	26335	25109	31824
SZAVAZÁSRA JOGOSULTAK	32664	?	?		?

} : közös lista.

: választási koalíció a Csehszlovák Szociáldemokrata Párttal.

2. sz. táblázat:

A választókorú népesség összetétele

ÉV	1921/25	1930/35
Össznépesség	52898	70117
Választókorú népesség	31803	45159
Választójogú népesség	28011	32664
Külföldi	2240	6150
Külföldi választókorú	1347	3961
Hiányzó választókorú népesség	2475	8534
	(7,8%)	(18,9%)

3/a. sz. táblázat:

Összevont választási eredmények Kassán (1920-1937)

VÁLASZTÁSOK		magyar polgári pártok	magyar szoc.d. párt	zsidó pártok	csehszl. polgári pártok	csehszl. munkás pártok	Összesen
1920	képv.h.	7861	11412	1646	4963	-	25882
	szen.	6177	6479	1566	801	900	15913
1923	helyh.	6852	553	1636	7820	6358	23218
1925	képv.h.	7506	-	1975	8654	6651	24786
	szen.	6455	-	1258	6578	4954	19245
1927	helyh.	8721	-	1345	6740	5856	22662
1928	tart.	7365	-	1691	5519	5709	20284
1929	képv.h.	7034	-	1286*	8475	5955	22757
	szen.	6501	-	#	7170	5316	18987
1932	helyh.	7624	964	1050	8817	7571	26026
1935	tart.	9735	-	2265	7355	7675	27030
	képv.h.	9186	-	##	11462	9604	30252
	szen.	7979	-	##	10029	8327	26335
	járási	11590	-	##	11119	3400	25109
1937	helyh.	9035	532	1421	12177	8659	31824

lengyel-zsidó hárompárti választási koalíció.

közös lista a csehszlovák szociáldemokratákkal.

3/b. sz. táblázat:

Összevont választási eredmények Kassán százalékban (1920-1937)

VÁLASZTÁSOK		magyar polgári pártok	magyar szoc.d. párt	zsidó pártok	csehszl. polgári pártok	csehszl. munkás pártok	Összesen
1920	képv.h.	30,4	44,1	6,4	19,1	-	100,0
	szen.	38,8	40,7	9,8	5,0	5,7	100,0
1923	helyh.	29,5	2,4	7,0	33,7	27,7	100,0
1925	képv.h.	30,3	-	8,0	34,9	26,8	100,0
	szen.	33,5	-	6,5	34,3	25,7	100,0
1927	helyh.	38,6	-	5,9	29,7	25,8	100,0
1928	tart.	36,3	-	8,3	27,2	28,2	100,0
1929	képv.h.	30,9	-	5,6	37,7	26,2	100,0
	szen.	34,2	-	#	37,8	28,0	100,0
1932	helyh.	29,3	3,7	4,0	33,9	29,1	100,0
1935	tart.	36,0	-	8,4	27,2	28,4	100,0
	képv.h.	30,4	-	##	37,9	31,7	100,0
	szen.	30,3	-	##	38,1	131,6	100,0
	járási	46,2	-	##	40,3	13,5	100,0

Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 3.sz.

1937	Helyh.	28,4	1,7	4,5	38,3	27,2	100,0
------	--------	------	-----	-----	------	------	-------

lengyel-zsidó hárompárti választási koalíció.

közös lista a csehszlovák szociáldemokratákkal.

4/a. sz. táblázat:

A zsidó párt támogatottsága az izraelita népességben

Év	1921 /25	1930/35
Össznépesség	8792	11195
Választókorú népesség	5284	7254
Választójogú népesség	4412	4107
Külföldi	547	2758
Külföldi választókorú	5329	1776
Hiányzó népesség	543	1371
Részt vett	3905	3803
A zsidó pártokra szavazott	1646	1050
	(42,1%)	(27,6%)

4/b. sz. táblázat:

A zsidó párt támogatottsága a zsidó népességben*

Év	1921/25	1930/35
Össznépesség	5625	5733
Választókorú népesség	3381	3692
Választójogú népesség	2823	2127
Külföldi	350	1346
Külföldi választókorú	210	867
Hiányzó népesség	248	698
Részt vett	2498	1970
A zsidó pártokra szavazott	1646	1050
	(65,9%)	(53,3%)

*A táblázat elkészítésekor abból a feltételezésből indultam ki, hogy zsidópártokra nem-zsidók (illetve nem-izraeliták) nem szavaztak.

5. sz. táblázat:

A magyar pártok támogatottsága a magyar nemzetiségűek körében*

Év	1921/25	1930/35
Össznépesség	12.019	11.504
Választókorú népesség	7.223	7.409
Választójogú népesség	6.332	4.455
Külföldi	813	2.413
Külföldi választókorú	489	1.554
Hiányzó választókorú népesség	402	1.400
Részt vett	5.604	4.125
A magyar pártokra szavazott	7.305	8.588
	(132,1%)	(208,2%)

*A táblázat elkészítésekor abból a feltételezésből indultam ki, hogy a magyar pártokra csak magyar nemzetiségűek szavaztak.

6. sz. táblázat:

A Csehszlovák pártok támogatottsága a Csehszlovák nemzetiségűek körében*

ÉV	1921/25	1930/35
Össznépesség	32.146	42.245

Választókorú népesség	9.320	27.206
Választójogú népesség	7.002	19.670
Külföldi	574	1.527
Külföldi választókorú	345	983
Hiányzó népesség	1.973	7.053
Részt vett	15.047	18.214
Csehszlovák polgári pártokra leadott szavazatok	8.654	11.462
Csehszlovák munkáspártokra leadott szavazatok	6.651	9.604
Csehszlovák pártokra leadott összes szavazat	15.305	21.066
	(101,7%)	(115,7%)

*A táblázat elkészítésekor abból a feltételezésből indultam ki, hogy a "csehszlovák" pártokra csak "csehszlovák" nemzetiségűek szavaztak.

Jegyzetek

- 1 Ez a tanulmány *A kassai magyar zsidóság identitása a két világháború között* című kandidátusi értekezés IV. fejezetének átdolgozott változata. Köszönetet mondok mindazoknak, akik dolgozatom megírásában a segítségemre voltak: a kassai és a pozsonyi levéltárosoknak, Salamon Pálnak, Ranos Istvánnak, Josef Kirsnek, Michal Potemranak és Varga Sándornak, akik nélkül a levéltári dokumentumokhoz talán hozzá sem férhettem volna; Püspöki Nagy Péter pozsonyi történésznek, aki kutatási tapasztalatait megosztotta velem; Szabó Miklósnak, Kovács Andrásnak és Melegh Attilának, akikhez kutatási problémáimmal mindig fordulhattam; végül, de nem utolsó sorban az azóta elhunyt Juhász Gyula professzornak, akinek személyes és intézeti támogatása nélkül a dolgozat nem születhetett volna meg.
- 2 A képviselőházi választásokon választásra jogosult volt a minden 21. életévét betöltött személy, aki legalább három éve csehszlovák állampolgár, választható pedig mindenki, aki betöltötte a 30. életévét. A szenátusba történő választásokon ez a korhatár 26, illetve 45 év volt. A választás általános és titkos volt. Az országot 23 választási körzetre osztották, csak pártlajstromra lehetett szavazni.
- 3 A Kolonialbank első sorban a Palesztinába vándorlás pénzügyi feltételeinek megteremtésével foglalkozott. 1919 és 1938 között az összes nagyobb zsidó lakosságú városban voltak fiókszervezetei.
- 4 Ahogy a cionista hetilapban, a Selbstwehren olvashatjuk: „Die politische Legitimation des Staatsbürgers ist die Parteilegitimation geworden. Früher gab es andere Legitimationen, vor allem die 'Beziehungen'. Ein Teil der Juden 'glaubt' noch an diese Methode und merkt nicht, dass die Zeiten sich geändert haben. (...) Es gibt wohl noch immer das Mittel der 'Beziehungen', aber beherrschend ist doch nur der Weg über die Partei geworden.” In: Selbstwehr 1929. október 25., 1. o. „Warum soll der Jude jüdisch wählen?”
- 5 A csehszlovákiai levéltárosok szerint ezeket egy zárt „belügyes” archívumban őrzik.
- 6 A Szociáldemokrata Párt kassai szervezete határozatban rögzítette, hogy szakszervezeteiben nem tűr meg cionistákat, és velük szemben szolidaritást nem vállal.
- 7 „A (magyar) polgári rétegek (politikai) passzivitása azon a hiten alapult, hogy a változás múló természetű s az újjáéledt magyar nacionalizmus kardja vagy egy mindent újból a helyére lökő nagy világesemény felszabadítja őket az idegen közösségből.” In: Halász Miklós: *Csehszlovákia 1918-1938*. Budapest, 1938. 74-75.
- 8 Lásd Kovács Éva: A hontalanság ötödik éve: 1922, Kassa In: *Medvetánc*, 1988/4-1989/1.
- 9 A kassai cionizmus vezéralakja, Lövy József szerint: „A haladó zsidóság maradjon csak szépen a helyén: maradjon faj, amelynek tagadhatatlan kiválóságai által jogos szerep jut az államszervezetek belső életében, amelyhez azonban feltétlenül és minden elütő és szembeötlő különcködések lecsiszolása által alkalmazkodnia és abban felszívódnia kell. Vallásában pedig a hatezer éves tradíciókkal és egy más éghajlattal megrögzötten összefüggő formaságoktól igyekezzék megszabadulni.” (Kiemelés tőlem.) „A cion állam és egyéb zsidókérdések” In: *Kassai Napló*, 1920/április 9., 2.
- 10 „Zsidó és nemzsidó két év óta csömörig tele van amaz újságcikkekkel, felolvasásokkal, koncertekkel, szónoklatokkal, melyek a kassai cionista szervezet hangos életjeladása célját szolgálnák. A be nem avatottak azt hiszik, hogy az összzsidóság egy klerikális uralmi nacionalizmust vall életfelfogásának. (...) Felekezetünk nagy többsége az évezredek hagyományok alapján a hitközségben a felekezeti és kultúrgócpontra látja s szereti, mely körül már a szervezeti alapelveknél fogva sem klerikális sem nemzeti tülekedésnek helye nincs.” (kiemelések tőlem). *Kassai Újság*, 1921. január 1., 3.
- 11 Az ortodox hitközségek esetében vélhetően nagy szerepe volt ebben az Ortodox Izraelita Hitközségek Pozsonyi Központi Kancelláriájának. Erre utal egy a kassai Gemilas Chesedből küldött - levél is : „Tisztelt Schwarz Úr! A közelgő képviselőházi választások következtében több oldalról érdeklődnek nálam a hivatalos ortodoxia állásfoglalása iránt, de nekem sajnos fogalmam sincsen, hogy az iroda (t.i. az OIHKK) milyen álláspontra helyezkedett e kérdésben és természetesen mindenkinek kitérő választ adok.” Forrás: SUASSR,

Ústredná kancelária židovských Náboženských Obcí 1919-1945, rendezetlen fond, 32. doboz 506. irat. Kelt: 1935. április. 1.

12 Hipotézisemet az alábbiakra alapoztam:

1. A kassai választásokon a legjelentősebb politikai tényezők közé tartozott a kommunista és a szociáldemokrata párt, együttesen a szavazatoknak majdnem harmadát kapták.
2. A csehszlovákiai munkásmozgalomban - ahogy a magyarországiiban is - felülreprezentáltak voltak a zsidók. (Lásd Botka Ferenc: *A Kassai Munkás 1917-1937*. Budapest, 1969.)
3. Az 1935-ös választásokon a Zsidó Párt - mint a hozzá legközelebb álló párttal - a Szociáldemokrata Párttal lépett választási koalícióba. A Zsidó Párt képviselőit ezt megelőzően is a szociáldemokrata parlamenti klub "fogadta be".

13 Az Egyesült Polgári Párt 1921-1924 között működött, vezető személyiségei Elkán Miksa, Adorján Marcell, Sámsony János, Dr. Herz Ignác, Keller Imre, Pintér János és Herboly Ferenc, Kassa híres közéleti személyiségei voltak. „Politikánknak a demokrácia a legsarkalatosabb tétele. Olyan helyet akarunk a polgárságnak a politikai küzdőtéren kiverekedni, amilyen államfenntartó jellegénél fogva megilleti” - nyilatkoztak a megalakuláskor. -Biztosan sokan lesznek, akik a szemünkre fogják vetni, hogy itt sokan vagyunk zsidók. Én ezeknek azzal vágok vissza: igen, itt sokan vannak zsidók, de ezek mind becsületes és érdemes polgáremberek. Lásd: *Kassai Munkás*, 1921. október 4., 4.

14 Ungár Joób szerint: „A politikában a nacionalizmus két variációban jöhet szóba: mint kisebbségi és mint többségi nacionalizmus. Ha a nemzeti önrendelkezésjoga a valóságban erőviszonylati, gazdasági, stratégiai és egyéb okok következtében meg nem valósítható, egészen természetesnek kell találnunk, hogy az a nemzeti kisebbség, amelyet sorsa ily okokból más nemzeti államhoz kötött, zárt sorokban igyekszik az államélet küzdőporondján a maga nyelvéért, a maga kultúrájáért és a maga egyforma gazdasági és életlehetőségeiért síkra szállni. (...) Kormányzati rendszernek azonban a nacionalizmus nem válhatik be. A többségi nacionalizmus feltartóztatathatlan szertelenségben robban ki. (...) És ha valamikor még meg tudnám érni azt a csábos utópia, amikor ledőlnek az országhatárok és a szellemiek egyként, amikor nem lesz nemzetgyalázás egy kormányzati rendszer jogos kritikája, amikor nem lesz többé irredentizmus egy nemzet régi dicsőségébe való fájdalmas visszamerengés, amikor a közlekedés diadalmas forradalmával eggyé kovácsolt emberiség Páneurópa formájában vagy akármilyen más emberi egységben fog gazdaságilag és öngazgatásilag összeformni, én mint ennek a boldog emberi egységnek boldog emberi porcikája akkor is Arany János zamatos nyelvén, Ady tragikus erejű lírájában, Kodály és Kacsóh Pongrác bűvös erejű muzsikájában, Munkácsy Siralomházának megrázó erejében és Izsó Búsuló Juhászának magyar mélységű naiv egyszerűségében fogom megtalálni a lelkem gyönyörűségét. Hölgyeim és Uraim, ez az én nacionalizmusom!” In: Ungár Joób: *Ahogy én láttam őket*. In: *A nacionalizmus*. Kassa, 1934, 187-203. o.

15 „Ami azt illeti, én vagyok a legutolsó, aki megtagadja a magyar kultúrát. Én magyar kultúrán nevelkedtem, olvasmányaim legnagyobb része magyar, most is nyíltan beszélek magyarul, de a magyar kultúrát a magyar politikával összekeverni nem egyéb, mint dilettantizmus” - mondta Reisz Gyula az Egyesült Zsidó Párt kassai választói nagygyűlésén. In: *Kassai Napló*, 1928/november 27., 3.

16 „Mi cseh kommunisták kötelezzük magunkat, hogy a magyarajkú lakosság nemzeti jogainak is őrzői leszünk. Tudjuk, hogy csak ha mi teljes mértékben teljesítjük ezt a kötelességet, akkor lesznek képesek a magyar elvtársak arra, hogy saját burzsoáziájuk nacionalista demagógiájával és sovinizmusával sikeresen dacoljanak.” In: *Kassai Munkás*, 1921. június 14., 2.

17 A korabeli baloldali sajtó ismeretében becsülésünk a szlovák nemzetiségűek javára torzít valamelyest: a kassai munkásmozgalomban a zsidók és a magyarok voltak „felülreprezentáltak”.

ÉVA KOVÁCS

VOTING BEHAVIOUR AS FACTOR OF NATIONAL IDENTITY IN KASSA/KOŠICE IN THE INTERWAR YEARS

The political parties which functioned at the outset of the Czechoslovak Republic can be classified into four types: left-wing parties, the civil bloc organized on republican foundations, nationalist parties drawing on nationalities' bases and "professional" organizations. The national parties' names themselves reflect the fact that the various ethnic groups entered the political sphere separately even when the same ideology was already represented by a Czecho-Slovak party. The first republic was a civil democracy, with both general and secret elections, and a bicameral parliament.

We can include the Jewish National and the Jewish Economic Party in the list of parties organized on a nationality basis. Here I examine what the election results show from the standpoint of Jewish national self-identity: to what extent were the Jews of Czechoslovakia (more precisely, of Kassa) capable of political articulation of an individual and national basis, and how great was their need for this?

Using local election results we gain a fairly exact picture of what extent did the Jewish community of Kassa cast its votes to support a political program which purported Jewishness as a national entity.

In the analysis of the election results of Kassa, then, I am seeking answers to the following two questions:

1. In what ratio did the eligible voting Jewish community of Kassa cast its votes for the Jewish Party, and what other parties could it vote for?

2. What is the explanation for the discrepancy between the number of Jewish nationals in Kassa, and the number of votes cast for the Jewish party?

Following the analysis of the election results, the following answers may be produced with respect to the above:

1. The population of Kassa shows a high degree of political activity in consideration of the participation percentage in elections: in general, 90 percent of those eligible to vote did so. The Jewish parties in Kassa succeeded in getting merely 4-10 percent of the votes, and as a consequence they remained insignificant political factors both in the parliament and in the local self-governing bodies. Of the Kassa Israelite community with voting rights, merely one to two fifths, and within this, only a half to two thirds of ethnic Jews cast their votes for the Jewish party. The rest of the Jewish (Israelite) votes contributed to the mandates of the left-wing parties, and the Hungarian national party.

2. By analyzing the election results I also found that in general and secret "circumstances" the Jews (and the Hungarian minority) were a lot less loyal to the Czechoslovak state apparatus than during the census-taking process: according to my estimates, in 1935 two times as many votes were cast for the Hungarian parties as there were total ethnic Hungarian eligible voters.

The analysis of the elections also gave an opportunity to critique the census-taking process: it became clear that in light of the nationalities' actual proportions, the census figures are misleading, and in the case of minorities they show no picture of national self-identity, but rather of loyalty towards the Czechoslovak state, and of a high level of intimidation.

EUGEN PRINZ

Az 1945. évi Beneš-dekrétumok nemzetközi jogi szempontból

I. Az előtörténet

Nem sokkal a müncheni egyezmény és Csehország 1939. március 15-ei német megszállása után már felvetődött a kérdés, hogyan lehetne az újra megalakuló Csehszlovákiát stabilizálni.¹ A korabeli cseh politikusok nem a nemzetközi megoldásban, az államok közötti határoknak a kollektív biztonság rendszerén alapuló szavatolásában, hanem a nemzetállam következetes megvalósításában bíztak. A párizsi cseh emigránsok körében már 1939 őszén felmerült a gondolat, hogy a szövetségesek által megnyert háború után kitelepítik a szudétanémeteket.

Ezzel fordultak szembe a Párizsban élő szudétanémet emigránsok Walter Kolarc, Leopold Goldschmidt és Johann Wolfgang Brügel - a francia nyelven megjelent *Le problème du transfer de populations* című írásban.² Maga Beneš az 1947. május 19-én Karlsbadban, a megyei és helyi bizottságok előtt megtartott beszédében így foglalt állást a problémát illetően: „Az első kérdés, amelyet már 1940-ben feltettem külföldi szervezetünknek, a németek országunkból való kitoloncolásának kérdése volt. Közvetlenül és teljes egészében tettem fel a kérdést, melyet nyíltan megbeszéltem először az angolokkal, majd az amerikaiakkal, végül az oroszokkal... Amikor kormányunk külföldön megalakult és hivatalosan is elismerték, egyértelműen megmondtam, milyen következtetéseket kell és kellene levonni ebben az értelemben a Müncheni egyezményből.”³

A győztes hatalmak kezdetben tartózkodóan reagáltak; még a Szovjetunió is szabadon akart hagyni minden utat csaknem a háború végéig.⁴ A csehszlovák kormány megpróbálta szövetségesei előtt jámbor köntösbe bújtatni a kitelepítés kérdését: Eszerint csak a „bűnössé vált náci németek”-nek kellett volna elhagyniuk az országot. Az USA, Nagy-Britannia, Franciaország és a Szovjetunió kormányaihoz 1944. november 23-án elküldött titkos memorandum még mindig csalt 1,6 millió ember kitelepítését tervezte; a szállítást eszerint a lehető legjobban meg kívánták szervezni, és lassan, hosszabb idő alatt akarták volna lebonyolítani. Nyolcszáz ezer szudétanémet Csehszlovákiában maradhatott volna, magántulajdonukat pedig nem kívánták elkobozni.⁵ A csehszlovák kormány valódi célját ugyanebben az időben Beneš személyi titkára, Prokop Drtina tette világossá a csehszlovák ellenálló csapatokhoz intézett egyik parancsában: „Ami ennek a kérdésnek a megoldását illeti, még sok függ a háború végső fázisának lefolyásától... A kérdésre, hogy mi legyen a németeinkkel, egyre inkább kedvező választ ad a világ közvéleménye, mégpedig úgy, ahogy az népeinknek is megfelel. Számolunk tehát azzal a lehetőséggel, hogy német lakosságunk elszállítását megvalósíthatjuk, azonban nem jelenthetjük ki határozottan, hogy a hárommillió németünk mindegyikét el lehet szállítani. Ily módon talán lehetővé válik, hogy megszabaduljunk egy részüktől, maximum talán kétfélmilliótól, viszont nem bízhatunk egy nemzetközi megoldásban és nem is várakozhatunk rá. Szükség lesz rá, hogy a felszabadulás utáni első napokban saját magunk intézzünk el sok mindent... Gondoljanak mindig arra, hogy az egész nemzetnek fel kell erre készülnie. Ezért a német kérdés megoldását nálunk meg kell előznie a lehető leggyorsabban végrehajtott foglalatásoknak és tisztogatásoknak. Az elnök hivatalos közleményeinek csakúgy, mint az itteni londoni kormánynak, mindig rendkívül tartózkodóknak kell lenniük ebben a kérdésben, továbbá az is fontos, hogy nálunk is ennek megfelelően ítéljék meg ezt a kérdést.”⁶

Ez a terrorra és tömeggyilkosságokra nem is oly burkoltan buzdító felszólítás 1945 nyarán a féktelen üldözések során vált valósággá.⁷

II. A Beneš-vita és a hatályos csehszlovák jog

A kitelepítés problematikája rányomta bélyegét a felszabadult Csehszlovákia kormányprogramjára, az 1945. május S-én kelte-nett ügynevezett kassai kormányprogramra, mely különbséget tett „bűnös németek” és „lojális németek” között, és meghatározta a következőt:

„Minden német és magyar egyén, akit a köztársaság, illetve a cseh vagy a szlovák nép ellen elkövetett bűn miatt vád alá helyeztek és elítéltek, elveszti a csehszlovák állampolgárságát, és halálos ítélet esete kivételével a köztársaság területéről örökre kitiltatik.”⁸

a) Az 1945. évi ügynevezett Beneš-dekrétumok azonban a kassai kormányprogramnál jóval tovább mennek. Részletesen a következő dokumentumokról van szó:

(1) a köztársaság elnökének 1945. május 19-én kelt rendelete egyes, a megszállás ideje alatt végrehajtott tulajdonjogi ügyletek érvénytelenségéről

és a németek, a magyarok, az való és kollaboránsok, valamint egyes szervezetek és intézmények vagyonának nemzeti kezeléséről;

(2) a köztársaság elnökének 1945. június 19-én kelt 16. számú rendelete a náci bűnösök, az árulók és bűntárok megbüntetéséről, továbbá a rendkívüli népbíróságokról;

(3) a köztársasági elnöknek 1945. június 21-én kelt rendelete a németek, a magyarok, valamint az árulók, a cseh és a szlovák nép ellenségeinek mezőgazdasági vagyonának elkobzásáról és gyorsított ütemű felosztásáról;

(4) a köztársasági elnöknek 1945. július 20-án kelt rendelete a németek, a magyarok és egyéb államellenségek mezőgazdasági ingatlanainak cseh, szlovák és egyéb szláv gazdák tulajdonába adásáról;

(5) a köztársasági elnöknek 1945. október 25-én kelt rendelete az ellenséges vagyon elkobzásáról és a Nemzeti Megújulás Alapjáról.⁹

A német lakosság vagyonának kisajátítását egész sor további törvény és rendelet egészítette ki:

(6) a köztársasági elnöknek 1945. augusztus 2-án kelt alkotmányrendelete a német és magyar nemzetiségű személyek csehszlovák állampolgárságának szabályozásáról;

(7) a köztársasági elnöknek 1945. október 18-án kelt rendelete a Prágai Német Egyetem feloszlásáról;

(8) a köztársasági elnöknek 1945. október 27-én kelt alkotmányrendelete az állam részéről a forradalom ideje alatt megbízhatatlannak ítélt személyek őrizetbe vételéről;

(9) a köztársasági elnöknek 1945. október 27-én kelt rendelete a kényszermunka-alakulatokról;

(10) a belügyminisztérium 1945. december 2-án kelt hirdetménye a köztársaság elnökének a csehszlovák állampolgárságukat elvesztett személyek munkakötelezettségéről szóló rendelet végrehajtásáról;

(11) az 1946. április 11-én kelt törvény a németek, a magyarok, az árulók és bűntársaik munka- (tanuló-) viszonyáról;

(12) az 1946. május 8-án kelt törvény a csehek és a szlovákok szabadságának visszanyeréséért folytatott harccal összefüggésben elkövetett tettek jogszerűségéről;

(13) az 1946. május 16-án kelt törvény egyes, a megszállás ideje alatt végrehajtott tulajdonjogi ügyletek érvénytelenségéről, továbbá ennek az érvénytelenségnek és egyéb vagyoni beavatkozásoknak következményeiről.

*

Az 1945 májusa és októbere között keletkezett kormányrendeletek alapján a csehszlovák jog teljes körű vagyoneklobzásról rendelkezett. Az 1945. május 19-i rendelet alapján az

„állam számára megbízhatatlan személyek” (német vagy magyar nemzetiségű lakosok) vagyonát nemzeti gondnokság alá helyezték; ez valójában azonban kisajátítást jelentett. A rendelet 20. paragrafusa szerint a nemzeti gondnokság alá helyezendő vagyon tulajdonosainak minden jogi aktusa érvénytelenné válik, amennyiben azok a vagyon lényegét érintik. Az 1945. június 21-i határozat alapján a földreform keretében elrendelték a német és magyar nemzetiségű személyek mezőgazdasági vagyonának kártalanítás nélküli elkobzását, tekintet nélkül ezen emberek állampolgárságára. A 2. 1. bekezdés szerint az számított német nemzetiségűnek, aki 1929 óta bármelyik népszámláláson a német népcsoporthoz vagy más nemzeti csoporthoz, formációhoz tartozónak vallotta magát, vagy pedig német nemzetiségű személyekből álló politikai pártnak volt tagja. Az elkobzás alól az 1. 2. bekezdés alapján azok mentesültek, akik aktívan részt vettek Csehszlovákia felszabadításában. Ezzel egyidejűleg a rendelet előírta, hogy az elkobzott vagyon felett a szláv nemzetiségű községek, szövetkezetek és személyek tulajdonosi jogokat gyakorolhatnak (7. paragrafus). Ehhez a rendelethez kapcsolódik a pénzügyminisztérium 1945. június 22-i hirdetménye a németek befektetési, valamint bankszámlán és bankletétben lévő vagyonának zárolásáról. Az 1945. október 25-i rendelettel minden egyéb, addig el nem kobzott ingó és ingatlan „ellenséges vagyon”-t (a Német Birodalom, az NSDAP vagy más, a rezsimmal szövetséges intézmény, továbbá a német nemzetiségű személyek vagyonát) kártalanítás nélkül elvették. Az így elkobzott vagyont a Nemzeti Megújulás Alapjába helyezték, aztán térítés ellenében a „jogosult pályázók” tulajdonába adták. Ezáltal az egész szudétánémet vagyon - eltekintve a legszükségesebb személyi szükségletektől, amely az 1945. október 25-i rendelet 2. paragrafusa alapján kivételt képezett - az elkobzás hatálya alá került. Az egész német népvagyon likvidálásának gondolatát a hatalom új kommunista birtokosai szinte egy az egyben átültették a szocialista elosztási politikába az 1948. évi februári puccs után. Moszkva lett Beneš víziójának, egy nemzeti és egy szociális forradalom csehszlovákiai összekapcsolásának végrehajtója.

Csehszlovákia mindvégig elutasította a kitelepítés keretében az országot elhagyni kényszerült vagy később az NSZK-ba áttelepített szudétánémetek elkobzott vagyonának visszaadását vagy annak megfelelő bármiféle kártérítést. Másfajta koncepciót követett azonban Csehszlovákia az országban maradt szudétánémetek tekintetében. A gazdasági és jogi reformok keretében Csehszlovákia új földtörvényt fogadott el 1991 júniusában, amely a mezőér erdőgazdasági földterületek, továbbá a hozzájuk tartozó épületek visszaadását irányozza elő. Ezt azok a tartósan Csehszlovákiában élő, természetes személyek kérvényezhetik, akik vagyonukat bizonyos meghatározott okok miatt (például kényszerkollektivizálás, a köztársaságból történt kitelepítés vagy elmenekülés utáni kisajátítás stb.) 1948. február 25.¹⁰ és 1990. január 1. között veszítették el.¹¹ A visszaadható földterületnek a német és magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgárok számára eleinte megállapított 250 hektáros felső határt 1992 februárjában eltörölték. Az 1991 júniusában elfogadott földtörvény csak korlátozottan kedvez a Csehszlovákiában élő szudétánémeteknek, mert Edvard Beneš elnöki dekrétumai alapján a szudétánémetek ellen végrehajtott elkobzások 1945 végére már lezajlottak; a földtörvény azonban csak az 1948. évi kommunista hatalomátvétel utáni kisajátításokat érinti.

A törvény 1992. februári újrafogalmazásával a csehszlovák nemzetgyűlés első alkalommal hatalmazta fel a két tagköztársaság parlamentjeit, hogy a német és magyar népcsoportok ellen közvetlenül a háború után elkövetett jogtalanságokat jóvátegye.¹² Ezen felhatalmazás alapján a Cseh Nemzeti Tanács 1992. április 17-én egy tulajdon-visszajuttatási törvényt fogadott el,¹³ mely szerint a Csehszlovákiában élő, csehszlovák állampolgárságú német vagy magyar nemzetiségű lakosok,¹⁴ illetve örököseik kérvényezhetik az 1945. május 19-i és június 21-i határozatok alapján elkobzott szántó- és erdőterületeik, valamint mezőgazdasági hasznosítású épületeik visszaadását.¹⁵ A csehszlovák nemzetgyűlés

felhatalmazása azonban csak a földterületekre és a mezőgazdasági ingatlanokra vonatkozik, városi ingatlanok és ipari létesítmények nem tartoznak a restitúció hatálya alá. Az elüldözött, illetve elmenekült szudétánémeteknek a törvény nem teszi lehetővé, hogy tulajdonuk visszaadását kérvényezzék.

A csehszlovák jog alapján a szudétánémetek elvesztették az elkobzott vagyontárgyakban megtestesülő tulajdonukat. A csehszlovák jogi helyzet, azaz 3 polgári törvénykönyv 288. paragrafusa szerint elvileg tehermentesen lehet tulajdonhoz jutni az államtól. A szudétánémetek vagyonát a csehszlovák állam akár újra elidegenítette, akár - a legutóbbi időkben - elárverezte, az új tulajdonos az állam törvényei alapján a tulajdont úgy kapta meg, hogy azzal kapcsolatban harmadik személynek nem lehetett követelése. A csehszlovák jog alapján a szudétánémetek - legkésőbb ezzel az elidegenítéssel - elvesztették vagyonukat.

III. A nemzetközi jogi szempontok

1. A szudétánémet vagyon elkobzásával kapcsolatos jóvátételi igényeket illetően Csehszlovákia a potsdami egyezményre hivatkozik,¹⁶ amely szerinte rendelkezik erről a kérdéssel. A potsdami egyezmény XIII. cikkelye említi a kitelepítést, a lakosság elszállításának tulajdonjogi következményeiről azonban nem rendelkezik. A Németország által nyújtandó jóvátételről szóló IV. cikkely, és a potsdami egyezmény egyéb rendelkezései sem ejtenek szót erről a kérdéssel.¹⁷

2. A szudétánémet vagyon elkobzását a német származású lakosságnak a csehszlovák állammal szembeni hűtlen magatartásáért kirótt kollektív büntetésével igazolták.¹⁸ Ilyen mértékű büntetés az adott tényállás mellett nem tekinthető megengedettnek.

Tegyük fel, hogy a szudétánémet területek a kisajátítási intézkedések időszakában még Németországhoz tartoztak - ami egyébként vitatott ebben az esetben, minthogy elfoglalt területekről lett volna szó, a Hágt Szárazföldi Háborús Rendszabályok (HSZHR) harmadik fejezete rendelkezéseinek is érvényeseknek kellett volna tenniük. A HSZHR 50. cikkelye szerint „egy egész népet egyesek cselekedetei miatt, akiknek a felelősségében a nép nem tekinthető részesnek, semmilyen pénzbeli vagy egyéb büntetésben nem szabad részesíteni”.¹⁹

A kollektív büntetés tilalmának gondolata semmi esetre sem korlátozható a háborús jogra. Ha a szudétánémet területen nem a HSZHR érvényességéből indulunk ki, az általános emberi jogok akkor is tiltanak egy ilyenfajta, meghallgatás nélküli, az egyéni bűnösséget figyelmen kívül hagyó és súlyos következményekkel járó kollektív büntetést.

3. Az intézkedések a jogi megtorlás szempontjából sem igazolhatók. Jogi megtorláson a nemzetközi jogaiban sértett állam beavatkozását értjük a sérelmet elkövető állam vagy állampolgárainak jogi eszközeibe, azzal a céllal, hogy az adott államot a nemzetközi joggal ellentétes cselekedetének megváltoztatására, illetve jóvátétel nyújtására bírja.²⁰ Az 1945. május 7-8-ai kapituláció után Németországtól semmilyen további nemzetközi jogsértés sem volt várható.

4. Csehszlovákia arra sem hivatkozhatott, hogy jóvátételi kötelezettsége az NSZK által fizetett kárpótlás miatt megszűnt volna. Ezek az NSZK-n belüli, szociális okokkal motivált kifizetések nem befolyásolják a szudétánémetek tulajdonjogait és nem szüntetik meg Csehszlovákiának a jóvátételre vonatkozó kötelezettségeit.

5. A szudétánémetek esetében az idegenek jogainak minimális szintjét kellene alkalmazni, tehát őket mint Csehszlovákiában élő külföldi egyéneket kellene kezelni. A „Német Birodalom és a Csehszlovák Köztársaság között 1938. november 20-án kelt szerződés egyes, állampolgársággal kapcsolatos kérdésekről” alapján a szudétánémetek általában megkapták a német állampolgárságot.²¹ Mivel minden állam csak a saját állampolgársága felől rendelkezhet,²² a szóban forgó lakosok csehszlovák állampolgársága egyelőre érintetlen maradt. Az 1945. augusztus 2-i elnöki dekrétum azonban a

szudétanémetek csehszlovák állampolgárságát - a német állampolgárság „egy idegen hódító hatalom előírásai alapján” történt megszerzésének napjáig visszamenőlegesen, az egyedi kivételeket figyelembe nem véve - kollektíven megvonta. Bármennyire is hontalanként kezelte Csehszlovákia a szudétanémeteket, a nemzetközi jog szerint azok német állampolgárok, tehát Csehszlovákia számára külföldiek voltak.

Az 1945. május 19-én kelt dekrétum és az 1945. június 21-én kelt földreformtörvény meghozatalakor a kitelepítés tervét még nem hozták nyilvánosságra. Elgondolkodtató - különösképpen amiért a földtörvény is a nemzetiséget vette alapul, „tekintet nélkül az állampolgárságra” -, hogy ezek a határozatok egy kizárólag az állam belügyeibe tartozó, csak a belföldieket érintő kisajátítás lehetőségét mondták ki.²³

Csehszlovákia saját szavahihetőségét kérdőjelezte meg, és jogsértést követett el azzal, hogy egyrészt mindkét dekrétumban a csehszlovák állampolgárságra hivatkozott, és belföldiekkel szembeni kisajátítást emlegetett, másrészt az érintettek csehszlovák állampolgárságát visszamenőleges hatállyal megvonva, azokat belföldön visszamenőlegesen jogfosztottá nyilvánította.²⁴ A csehszlovák állampolgárság visszamenőleges megvonása után az érintetteket a két dekrétum kapcsán is németnek, tehát idegenrendészeti szempontból idegennek kellett volna tekinteni. Az elkobzott vagyon ilyen értelemben külföldi vagyon volt.

A kisajátítások ellenkeztek a nemzetközi joggal, mert megsértették a diszkrimináció tilalmát: az 1945. június 21-én kelt földreformtörvény nem a mezőgazdasági földek tulajdonviszonyainak általános reformjára törekedett, az intézkedések csak a német és magyar nemzetiségűeket, valamint a köztársaság külön meghatározott „árulóit” és „ellenségeit” érintették. A német és a magyar lakosságot egyformán kezelték, de tényszerűen nem indokolt okokból mindkét népcsoportot szándékosan hátrányos helyzetbe hozták a belföldiekkel és a többi külföldivel szemben. A pénzügyminisztérium 1945. június 22-i hirdetménye csak a német vagyont és az 1945. október 25-i dekrétum is hasonlóképpen csak a német és a magyar vagyont érintette. Mint ahogy az Odera-Neisse-menti területeken a lengyel kisajátítás, az elkobzás itt is - a csehszlovák nemzetállamhoz vezető út részeként - a németek elűzését készítette elő.²⁵ A vagyoneklobzás etnikai alapon diszkriminálta a szudétanémeteket.²⁶

Mivel a kisajátítási intézkedéseket semmiféle kártalanítás nem követte, kisajátítással kapcsolatos, a nemzetközi jogból eredő kártérítési kötelezettségek megsértése forog fenn; a kötelezettségek korlátozását a nemzetközi jog csak megengedett államosítások esetén teszi lehetővé.²⁷

A végrehajtott kisajátításokra nem tekinthetünk úgy, mint megengedett államosításra. Államosítási intézkedések nem diszkriminálhatják a külföldiek bizonyos csoportját a belföldiekkel vagy más külföldiekkel szemben; mivel az elkobzások elsősorban a német és a magyar népcsoportok tagjai ellen irányultak, belföldieket és egyéb külföldieket csak bizonyos cselekedetek elkövetése esetén érintettek, ezért diszkrimináló hatásúak voltak. Ebből következően ha nem is teljes, de legalábbis minimális kárpótlást kellett volna nyújtani.

Az 1945. február 25-i csehszlovákiai kommunista hatalomátvétel és a társadalomnak az ezzel együtt járó kommunista államrendszerre történt átalakulása után, az államosítások különbségtétel nélkül a belföldiek vagyonát is érintették. Ezen intézkedések kezdetekor a szudétanémet vagyon elkobzása azonban már megtörtént.²⁸

A diszkrimináció tilalma és a kártalanítási kötelezettség megsértése miatt a csehszlovák kisajátítási intézkedések megsértették az idegenek jogainak minimális szintjét, és ellentétesek a nemzetközi joggal.

6. Csehszlovákiában a kisajátításokkal jelentős mértékben megsértették az emberi jogokat. A kisajátítási intézkedésekkel nemcsak az állam tulajdonát növelték, hanem a homogén csehszlovák állam létrehozása érdekében diszkriminálták és elűzték az országból a német lakosságot.²⁹

Mivel az elkobzásoknak büntető jellegük volt, nagymértékben különböztek a klasszikus kisajátítástól. A kisajátításoknak csupán a vagyonszerzés a célja, és általában nem sértik meg az emberi jogokat, amint azonban büntetésre és száműzésre kerül sor, az emberi jogok is megsérülnek.³⁰ Az érintetteket éppen német származásuk miatt sújtották vagyoneklobzással és büntették kitelepítéssel. Az elkobzások elsősorban tehát nem egyéneket, hanem egy csoportot érintettek,³¹ a németeknek az emberi jogokkal ellentétes, nemzeti hovatartozásuk miatti diszkriminációját jelentették.

7. A Beneš-dekrétumok és végrehajtásuk a nürnbergi nemzetközi hadbíróság joggyakorlata szerint kimerítik az emberiség elleni büntett tényállását. Jóllehet ott csak németeket ítélték el háborús és emberiség elleni bűncselekmények miatt, a Nürnbergben megfogalmazott alapelvek, az itt nem említett béke elleni büntettet leszámítva, általános érvényességet nyertek,³² így a kitelepítéssel kapcsolatos cselekedeteket is azok alapján kellene megítélni.³³

A nemzetközi hadbíróság szabályzatának 6. (b) cikkelye alapján a „civil lakossághoz tartozók meggyilkolása, megkínzása, az elfoglalt területekre vagy területekről rabszolgamunkára vagy más célból történő deportálása” háborús bűncselekménynek számít. A 6. (c) cikkely szerint „valamely civil lakoságnak a háború előtt vagy alatt történt meggyilkolása, lemészárlása, rabszolgává tétele, deportálása vagy egyéb, emberhez nem méltó kezelése” „*emberiség elleni bűncselekmény*”-nek minősül. Bár a kitelepítés tilalmának formális nemzetközi jogi kodifikálása csak a németek kitelepítésének megkezdése után, a népiirtásról szóló 1948. évi konvencióval és a háborús időkben a civil lakosságot védő 1949. évi genfi konvencióval történt meg, nem szabad megfeledkezni arról, hogy a kisajátítás időszakában már léteztek „nemzetközi szokásjogon nyugvó alapszabályok”, amelyek megtiltották a kitelepítést és a deportálást, mint az emberiség ellen elkövetett büntettet.³⁴

8. Felix Ermacora, osztrák nemzetközi jogász 1991. május 22-én készült, szudétanémet kérdéssről szóló, többször idézett jogi szakvéleményében kifejti, hogy a kitelepítés népiirtást jelentett.

A népiirtásról szóló nemzetközi konvenció szerint olyan cselekedetek, amelyek egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport teljes vagy részbeni elpusztításának szándékával követtek el - mint például a csoport tagjainak meggyilkolása (II. cikk. a. bek.), súlyos testi vagy lelki sértés okozása (II. cikk. b. bek.), valamint a tagok teljes vagy részbeni fizikai pusztulását eredményező életkörülmények szándékos kialakítása -, kimerítik a népiirtás tényállását.

A csehszlovák kitelepítési intézkedések a német lakosság elpusztítására törekedtek az érintett területeken. A lakosság elszállítása egy nemzeti és etnikai csoportra terjedt ki, azzal a szándékkal, hogy szülőföldjéről szinte teljesen eltávolítsák. Számtalan dokumentum szerint a kitelepítési intézkedések következményeként gyilkosságok, valamint testi és lelki sértések történtek.³⁵ A kitelepítéssel megteremtett életkörülmények, az elhurcolások és a gyilkosságok, továbbá az elkobzások a szudétanémet területeken élő német lakosság alapvető életfeltételeinek megvonására irányultak.³⁶

Ha viszont a kitelepítések a népiirtás egy fajtáját testesítették meg, akkor a kitelepítéssel szoros összefüggésben végrehajtott elkobzásokat sem szabad önmagukban megítélni, hanem a történetek egészébe kell beilleszteni, és egy komplex stratégia elemeként a többi elemhez hasonlóan kell értékelni.³⁷ A vagyoneklobzások az emberi jogok súlyos megsértésének részét jelentették, és a fent meghatározott körülmények között önmagukban is népiirtó jelleggel bírtak.³⁸

A Német Szövetségi Köztársaság és Csehszlovákia által megkötött szerződések (Prágai Szerződés, barátsági szerződés) ellenére a szudétanémet vagyoni kérdése a mai napig „nyitott” maradt, mint ahogy azt a barátsági szerződéssel kapcsolatos német - csehszlovák levélváltás is világosan mutatja. A Beneš-dekrétumok és számos, tulajdonát érintő kérdés széles körű

átdolgozása nélkül a német és a cseh politika közös célja - a Csehország belépése az Európai Közösségbe - is veszélyeztetve látszik. A tulajdonviszonyokkal kapcsolatos kérdések rendezetlensége mindaddig nem bírt jelentőséggel egyik nemzetgazdaság számára sem, amíg a vasfüggöny a két országot elválasztotta, és a tulajdon - legalábbis az egyik országban - nem tartozott a gazdaság meghatározó tényezői közé.

Csehszlovákia beillesztése az emberi jogok és a szociális piacgazdaság Európájába még nem fejeződött be; Csehország és Szlovákia jövőjének kérdése ráveti árnyékát a német - csehszlovák szerződésrendszerre. Csehszlovákia mint állam megszűnt. Ezzel együtt módosításra vár a Német Szövetségi Köztársasággal kötött barátsági szerződés is. Egyes sajtójelentések szerint Szlovákia önállóvá válása után Vladimír Mečiar szlovák kormányfő újra kívánja tárgyalni a barátsági szerződést.³⁹ A szlovák álláspont szerint ezzel a szerződéssel a kárpáti németeknek a Szlovák Köztársaság által nyújtott kárpótlását is szabályoznák.⁴⁰

Fordította: Salamon Csaba

Jegyzetek

- 1 Elisabeth Wiskemann, aki a Royal Institute of International Affairs megbízásából a német-csehszlovák vonatkozású problémákat kutatta, kifejti, hogy Hubert Ripka, Beneš közvetlen munkatársa a londoni emigrációban és a későbbi külügyminiszter, levélben közölte vele, hogy Beneš és ő (Ripka) először 1938 decemberében tárgyaltak komolyan annak a gyakorlati lehetőségéről, hogy a szudétánémeteket az eljövendő háború után kitelepítsék. *Germany's Eastern Neighbours*, 1956. 62.
- 2 Vü. Jaksch, Wenzel: *Europas Weg nach Potsdam* (1967) 440.
- 3 Edvard Beneš beszédét közli: *Lidová Demokracie* Praha, (3) 118. 1947. május 21. Német fordítás: Hilf, Rudolf: *Deutsche und Tschechen* (1986) 91.
- 4 Vö. Johann Wolfgang Brügel: Die Aussiedlung der Deutschen aus der Tschechoslowakei, in: *Vierteljahreshefte des Instituts für Zeitgeschichte* 8. (1960) 162.; a „táviratokkal folytatott játszmá”-hoz, amely az amerikai oldal becsapására szolgált 1943-ban, s amellyel a szovjetek már kifejezték a véleményüket a németek tömeges elszállításával kapcsolatban és fordítva, vö. Jaksch i. m. 385., továbbá vö. Luza, R.: *The Transfer of the Sudeten Germans - A Study of Czech-German Relations 1932-1962*. (1964) 264.
- 5 Vö. *Acta Occupationis Bohemiae et Moraviae* (1966), 538.
- 6 Prečan, V.: Z korespondence Slovensko-Londyn v roce 1944 do vypuknutí Slovenského národného povstání, in: *Príspevky k dejinám KSČ* (6) 4., 927. Hilf: i. m. 92. Ehhez és a következőkhöz lásd még Prinz, Friedrich: *Geschichte Böhmens* (1988) 460.
- 7 Vö. a Vöröskereszt nemzetközi bizottságának jelestései. *JCIR, Report on its Activities during the Second World War 2*. kötet, és lásd a nagy-britanniai és USA-beli parlamenti vitákat Alfred de Zayas elemzésében *Die Anglo-Amerikaner und die Vertreibung der Deutschen-Vorgeschichte, Verlauf Folgen 2*. kiadás (1981). Lásd még: *Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei*, IV/1. kötet (DTV Reprint 1984), 134.
- 8 *Die Vertreibung i. m.* IV/1. kötet, 184.
- 9 A vagyon felértékelését követte később az 1947. február 14-én kelt törvény alapján az ellenséges vagyon felosztása, amelyet a köztársaság elnökének 1945. október 25-én kelt, az ellenséges vagyon elkobzásáról és a Nemzeti Megújulás Alapjáról szóló dekrétuma alapján kisajátítottak.
- 10 1948. február 25-én vették át a hatalmat a kommunisták Csehszlovákiában.
- 11 *ROW* 1991. 274.
- 12 Karl-Peter Schwarz: *Die Welt*, 1992. április 18., 6.
- 13 A német kisebbséghez tartozó képviselőtől, Walter Piverkától származó törvényjavaslatot 104 szavazattal 25 ellenében, 10 tartózkodás mellett fogadta el a parlament. Lásd: *Die Welt*, 1992. április 18., 6.; *Süddeutsche Zeitung*, 1992. április 18-19-20.
- 14 A tulajdon visszaadására nem jogosultak azok a személyek, akiket mint kollaboránsokat elítéltek.
- 15 *Die Welt*, 1992. április 18., 6.
- 16 Mint például a prágai külügyminisztérium egyik képviseltje Bonnban, a Prágai Szerződés ratifikálása alkalmából tartott sajtókonferencián. Idézi: Herman Raschhofer: Die deutsche Reparationsregelung und die Reparation in der Tschechoslowakei, in: *Um Recht und Freiheit* (1977) 496.
- 17 Uo. 498.

- 18 Seidl-Hohenveldern, Ignaz - Ipsen, Knut: *Entschädigungspflicht der Bundesrepublik für Reparationsentzogenes Auslandsvermögen* (1962) 132.
- 19 RGBI. 1910. 107.
- 20 Verdross, Alfred - Simma, Bruno: *Universelles Völkerrecht* 3. kiad. (1984) 1343.; Seidl-Hohenveldern, Ignaz: *Völkerrecht* 6. kiad. (1987) Rdnr. 1776.
- 21 RGBI. 1938. II., 895.
- 22 Vö. a Hágai Konvenció I. cikkelyének 1, bek. és 2. cikkelye állampolgársággal kapcsolatos konfliktusok bizonyos kérdéseiről, 1930. április 12.
- 23 Ermacora, Felix: *Die Sudetendeutschen Fragen*. Jogi szakvélemény a Német Szövetségi Köztársaság és a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság közötti, a jószomszédságról és baráti együttműködésről szóló törvény szövegével. München (1992), 181. pont: „Ez azt jelenti, hogy a csehszlovákiai szudétánémetek és németek mezőgazdasági vagyont nem mint „idegen” tulajdont, hanem mint német nemzetiségű csehszlovák állampolgárok tulajdonát vették el.”
- 24 Ermacora véleménye a földreform-határozatról: *i. m.* 181. pont.
- 25 Vö. Raschhofer, Hermann: *Die Vermögenskonfiskationen der Ostblockstaaten* (1956) 14.
- 26 Ermacora: *i. m.* 184. pont.
- 27 Ipsen, Knut: *Völkerrecht*, 3. kiad. (1990) 43.
- 28 Ermacora: *i. m.* 184. pont.
- 29 Raschhofer: *i. m.* 14.
- 30 Lásd Walter Leisner: NJW 1991. 1572.
- 31 Lásd még Otto Kimminich: *Die Eigentumsgarantie im Prozeß der Wiedervereinigung* (1990) 72., amely az NDK-beli földreform diszkriminatív mivoltát vizsgálja.
- 32 Ehhez és ezen elveknek általános érvényre juttatásához lásd Rabl, Kurt: Zur Frage des Verbots von Massenzwangssiedlungen nach gelten dem Völkerrecht, in: Uő. (szerk.): *Das Recht auf die Heimat* (1965) 152. Az Egyesült Nemzetek közgyűlésének 1946. december 11-én hozott, 95 (1) sz. határozatában is kinyilvánították a nürnbergi joggyakorlat általános érvényességét. Nyomtatásban: Djonovich, Dusan J.: *United Nations Resolutions I. sorozat I. rész 1946-1948*, 175.
- 33 Ermacora: *i. m.* 106. pont; de Zayas, Alfred: Die Vertreibung in völkerrechtlichen Sicht, in: Blumenwitz, Dieter (szerk.): *Flucht und Vertreibung* (1987) 246.
- 34 Ermacora: *i. m.* 111. pont; Kimminich, Otto: *Aus Politik und Zeitgeschichte*. B 33/90, 43. A 41. oldalon Kimminich kifejti, hogy a kitelepítés tilalma a klasszikus nemzetközi jogban azért nincsen külön rögzítve, mert a nemzetközi jog fennállása óta abból indul ki, hogy az emberek egy adott helyen vannak letelepedve. A kitelepítés tilalma tehát egész egyszerűen immanens a nemzetközi jogban.
- 35 Vö. például: a Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen kiadásában megjelent *Vertreibung und Vertreibungsverbrechen 1945-1948* (1989) című munkával.
- 36 Ermacora: *i. m.* 105. pont.
- 37 Ermacora: *i. m.* 186. pont. Ehhez lásd még: Raschhofer: *i. m.* 14., amely rávilágít: „Az elkobzások nem önálló jogi aktusok, hanem a kitoloncolások és a kitelepítések következményeként elrendelt intézkedések”
- 38 Ermacora: *i. m.* 187. pont. Lásd még: Christian Tomuschat bírálatát Ermacora idézett művéről a *Frankfurter Allgemeine Zeitungban*, 1992. május 5., 11.
- 39 Mečiarnek a Dunamenti Államok Munkaközösségének találkozáján, Nürnbergben tett kijelentéseire Vö. *Süddeutsche Zeitung*, 1992. szeptember 26-27.
- 40 A második világháború előtt mintegy 150 000 kárpáti német élt Szlovákiában, akik 1945 után a szudétánémetek sorsában osztoztak. Szlovákiában ma körülbelül 5 000 ember vallja magát német nemzetiségűnek.

EUGEN PRINZ

THE BENEŠ DECREES OF 1945 IN THE PERSPECTIVE OF INTERNATIONAL LAW

By discussing the international legal reaction to the Czechoslovakian presidential decrees which were levelled at the more than three million Germans, as well as the Hungarians of Slovakia who in many respects were treated similarly with the former, the author uses the Czechoslovakian and the international legal system as his basis. He determines that the resolutions which stripped the two minorities of rights and of property were instances of severe discrimination from every viewpoint, because even after stripping individuals of their citizenship, the Czechoslovak authorities should have handled them at least as foreigners, and accordingly, the minorities should've been treated in accordance with international legal procedure.

The author leans towards accepting professor Ermacora's standpoint, who states that the resettlement of the Germans of Czechoslovakia should be classified a type of genocide. The author considers the property

Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 3.sz.

compensation of the ethnic-based masses struck by the Beneš decrees one of the particularly important tasks of the Czech and Slovak Republics' joining of the European integration processes.

VADKERTY KATALIN

A csehszlovák-magyar lakosságcsere hivatalos szlovák értékelése

Az 1945-ben újjáalakult Csehszlovák Köztársaság bel- és külpolitikájának központi kérdése a szláv nemzetállam megteremtése volt, melynek megvalósulását azonban Csehországban a német, Szlovákiában pedig a magyar nemzetiség megléte akadályozta. Ennek megfelelően a cseh politikai életet a németellenesség, a szlovákiaiakat a magyarellenesség uralt. Míg azonban a köztársaság német lakosságának kitoloncolása a győztes hatalmak egyhangú engedélyével megvalósulhatott, a kollektív bűnösség vádjával megbélyegzett dél-szlovákiai őshonos magyarok kitoloncolásának tervét a nyugati nagyhatalmak - a Szovjetunió pártfogása ellenére is - elvetették és a kérdés államközi megoldására tettek javaslatot.

A korabeli szlovák politikai életben a szlovákiai magyar nemzetiség felszámolására kidolgozott javaslatok, tervek és rendeletek „a szlovákiai magyar kérdés végleges rendezése” címszó alatt szerepeltek. Ebbe a „csomagba” sorolták a szlovákiai magyarok egyes csoportjainak kitoloncolását, az egyezményes lakosságcserét, a reszlovakizációt, a csehországi kötelező munkaszolgálatot, a deponálót, valamint a magyarok kis közösségekben - egy-két családonként - való széttelepítését a krónikus munkaerőhiánnyal küszködő Csehországban, továbbá a hontalannak nyilvánított szlovákiai magyarok elkobzott ingó és ingatlan vagyonának kiutalását a kolonizációra jelentkező, kizárólag „szláv” nemzetiségű kérelmezők között. Ezen kívül a déli határ mentén felmerült egy 15-20 km mélységű „magyartalanított” övezet létesítésének a kérdése is, amit csak a ki- és betelepítések elhúzódnása és az 1948-as hatalomváltás akadályozott meg.

A szlovákiai magyar kérdés megoldására vonatkozó kormánytervek iratanyaga 1989 őszéig csak az engedéllyel kutatható, bizalmasan kezelt dokumentumok csoportjába tartozott. Részben ezzel is magyarázható a témát körülvevő némaság. De az már figyelemreméltó, hogy ezt a némaságot lényegében nem törte meg az 1989-es politikai változás sem. Napjaink szlovák történetírása ugyani, ha szól is ezekről az eseményekről, akkor is igen visszafogottan teszi, s a tényeket most is a saját nemzeti történelmi értékrendje szerint taglalja és értékeli. A szlovák történetírás változatlanul jogosnak tartja az 1945 utáni nemzetállam megteremtésére irányuló törekvéseket, amivel tovább élte azt az 1918 után megfogalmazott, történetinek aligha nevezhető elméletet, amely szerint a Duna vonalától, illetve az 1918-as határoktól északra élő, magukat magyaroknak valló tömegek - kis kivétellel - nem „etnikai magyarok”, hanem elmagyarosított szlávok (szlovákok). Ennek értelmében az 1945 utáni „magyartalanítási” politika csupán olyan történelmi igazságtételnek tekinthető, melynek következményeképpen az „eltévelyedettek” visszatérhetnek őseik: nemzetébe.

A magyarkérdés 1945 utáni rendezésében kiemelt hely illeti meg az egyezményes lakosságcserét. A szlovák történetírás is szól az egyezményről, ismerteti - a szlovák nemzet szempontjából jelentősnek minősített eredményeit, ám részleteivel eddig nem foglalkozott. A Csehszlovák Köztársaság és Magyarország között 1946. február 27-én aláírt egyezmény értelmében Szlovákiából annyi - a szlovák hivatalok által kiválasztott - személy költözött át kötelezően Magyarországra, ahány a történelmi Magyarország északi vármegyéiből zömmel a 18. század folyamán a Nagyalföldre telepedett, s ott szlovák nemzettudatát megőrzött magyar állampolgárságú személy kérte a repatriálását Szlovákiába.

A csehszlovák kormány a lakosságcsere megszervezésével és lebonyolításával a Szlovák Telepítési Hivatalt bízta meg. A hivatal a feladat befejezése (1948. december 22.) utáni évben, felszámolása előtt zárójelentést készített a Szlovák Nemzeti Tanács Elnöksége számára. A zárójelentés a lakosságcsere és a szlovákiai magyarok Magyarországra való kitelepítésének, illetve a magyarországi szlovákok betelepítésének összefoglaló értékelése. A jelentés első része ismerteti az egyezmény aláírásának és megvalósításának körülményeit, s

szól azokról a nehézségekről, amelyeket a magyar fél „halogató” és feltételeket szabó magatartása jelentett a hivatal számára. Ennek keretében a jelentés kiemeli, hogy a magyar fél például a dél-szlovákiai magyarok kötelező csehszlovák munkaszolgálatára hivatkozva egyoldalúan leállította a lakosságcsere, s folytatását a deportálások beszüntetéséhez kötötte. A jelentés szerzői szerint a magyar fél hibája az is, hogy ellenőriztette a Szlovákiából kitelepített magyar személyek tulajdonviszonyát, s kérte az egyezményben meghatározott ún. kvóta betartását. Visszautasították, hogy az egyezmény aláírása előtt Magyarországról egyoldalúan Szlovákiába telepített személyeket is bevonják az egyezményes lakosságcserebe, s ezzel növeljék a Szlovákiából Magyarországra telepíthető magyarok számát.

A Szlovák Telepítési Hivatal illetékesei szerint érthetetlen a magyar fél „taktikázása”, hisz a lakosságcsere-egyezményt a magyar kormány önként írta alá, s azt a lakosságcsere tudatos fékezésével vádolják.

A jelentés egyik izgalmas része a repatriált magyarországi szlovákok anyagi és erkölcsi támogatásával foglalkozó, a folyamat anyagi költségeit részletező elszámolás. A hatalmas kiadások indoklása egyszerű. Szlovákia ingyen megszabadult közel 90.000 magyartól, akik itthagytak földtulajdonát (s egyéb vagyona) a hazatért szlovákok Magyarországon hagyott tulajdonának többszöröse. A szegény, más típusú földműveléshez - s leginkább mezőgazdasági cselédmunkához - szokott új gazdáknak biztosítani kellett a beilleszkedést és a boldogulás feltételeit, az új környezetben, hisz - népes családjukkal - ők játsszák majd a főszerepet a déli határvidék elszlovákosításában.

A hivatal sokoldalúan védi az új gazdákat, s az esetleges termelési kudarcaikért - már előre - a magyar gazdákra hárítja a felelősséget. A jelentés szerint a kitelepítésre kijelölt magyar gazdák nem művelték meg földjeiket. A Földművelésügyi Megbízotti Hivatal levéltárában található felügyelői jelentésekből megtudhatjuk, hogy a magyar gazdák - kevés kivétellel - gondosan művelték földjeiket. A mezőgazdasági felügyelők szerint az áttelepült magyarországi szlovák földművesek, valamint az északi vidékekről Dél-Szlovákiába telepített, hegyi gazdálkodáshoz szokott szlovák kolonisták aránylag nehezen illeszkedtek be a déli síkságon általános, fejlettebb gazdasági rendszerbe. Sokan nem ismerték, s nem is tudták használni az itt alkalmazott mezőgazdasági gépeket, szerszámokat. A felügyelők szerint a mezőgazdasági termelés folyamatosságát, a közellátást nem az új gazdák, hanem a magyar földművesek biztosították, akiktől - papíron ugyan - elkobozták a földbirtokukat, de a termelés érdekében tovább kezelhették volt tulajdonukat.

Feltáratlan a Budapesten székelő Csehszlovák Áttelepítési Különbizottság tevékenysége is. A zárójelentés egy-két mondatából megtudjuk, hogy működhetett a csehszlovák kormánynak ez a nem olcsó intézménye. Mindenkit mozgósítottak, mindenkit áttelepítettek: jöhetett idős, elhagyatott, beteg, nyomorék, árva, özvegy, a Szlovák Telepítési Hivatal megszervezte „szegényházi” (sic!) elhelyezésüket, az árvák részére külön gyermekotthonokat létesített. A közreadott dokumentum jelzi a magyar történettudomány e témakörbe tartozó adosságait is: például a két állam közötti gazdasági elszámolásának feldolgozatlanágát.

A SZLOVÁK TELEPÍTÉSI HIVATAL ZÁRÓJELENTÉSE*

I.

A Csehszlovákia és Magyarország közötti egyezményes lakosságcsere az 1946. február 17-én aláírt egyezmény alapján valósult meg. A csehszlovák kormány a lakosságcsere előkészítésével és végrehajtásával a feladat érdekében átszervezett Szlovák Telepítési Hivatalt bízta meg, amelynek keretében megszervezték az ún. Területi Telepítési Hivatalokat. A felkészülés jegyében a Szlovák Statisztikai Hivatal segítségével összeállították a szlovákiai magyar nemzetiségű személyek névsorát, majd kidolgozták a kitelepítések pontos tervét. Az

egyezmény IV. cikkelye alapján Magyarországon megszervezték az áttelepülésre jelentkező magyarországi szlovákok nyilvántartását végző különbizottságot. A jelentkezési határidő - három hónap - rövideje miatt, a munka minél gyorsabb megkezdése érdekében a Csehszlovák Áttelepítési Különbizottságot csak fokozatosan építették ki, s így ennek első csoportja már 1940. március 4-én elkezdhetette a toborzást. A toborzási idő rövideje miatt a propagációba besegítettek a bizottság tagjai is, s ennek köszönhetően az akciót minden nagyobb nehézség nélkül időben befejezhették.

Közben - a magyar fél hibájából - egyre késték az egyezmény végrehajtására vonatkozó rendelkezések. Tehették ezt, mert a szankcionálás lehetőségének hiányában a magyar fél úgy húzta az időt, ahogyan akarta.

A vegyesbizottság csehszlovák részlege a lakosságcsere lebonyolításának technikai részleteit már 1946 nyarán kidolgozta, de a telepítések csak az 1947-es prágai, majd pozsonyi tárgyalásokat követően, a csehszlovák fél jelentős engedményei után kezdődtek meg. Ezeken a tárgyalásokon a két fél képviselői meghatározták az ingó és ingatlan vagyon fogalmát, véglegesítették a szállítási feltételeket (pl. a szükséges szénmennyiség és vasúti kocsik kérdését), az áttelepülők készpénzvagyonának kiviteli formáját stb.

A megegyezés szerint a lakosságcsere 1947. április 8-án kezdtek el, s ennek érdekében a csehszlovák kormány még 1947. március 5-én átadta a magyar megbízottnak az első 3000 család nevét tartalmazó jegyzéket, de a telepítés megindítása újból elhalasztódott. A magyar kormány nem gondoskodott elegendő számú végrehajtó személyzetről (a kitelepítendőek vagyontárgyait összeíró biztosokról, rakodómunkásokról, vasúti teherkocsikról). A vegyesbizottság 30. számú határozata értelmében a kitelepítendőek ingóságait a befogadó ország saját járműveivel, vasúti teherkocsikkal, illetve teherautókon - szállítja a régi lakóhelyről az újra.

Mivel a magyar fél április 8-ára nem küldött elegendő vasúti teherkocsit, a csehszlovák hatóságok egyoldalúan intézkedtek, s a Lévai és a Galántai járásokban saját vagonjaikból állították össze az első szerelvényeket. A kitelepítés - eltekintve az 1940 őszen Magyarországról Csehszlovákiába irányuló egyoldalú transzportoktól - hivatalosan 1947. április 11-én kezdődött. A magyar felet terheli a felelősség azért is, hogy pozsonyi irodájuk személyi állományát csak az első transzportok elindítása után növelték.

A tervek szerint a lakosságcsere első szakaszában naponta 64 családot kellett volna elszállítani, ami napi két transzport indítását, illetve fogadását jelentette volna. A tervet rövid időn belül napi 48, majd 32, illetve 16 családra kellett csökkenteni, mert a magyar fél az eredeti mennyiség technikai kivitelezését nem vállalta. Sok olyan szlovákiai magyar család volt, amely egyedül hét, illetve még több teherkocsit igényel, így a 32 család elszállítására tervezett 70 vagon kevésnek bizonyult, további két-három ilyen szerelvényre volt szükségük.

A telepítés 1947 nyarán, majd 1948 telén többször is szünetelt, mert a magyar kormány egyoldalúan felmondta a fogadást.

A csehszlovák fél a telepítések szállítási tervét általában egy hónapra előre elkészítette. A vegyesbizottsági tárgyalásokon aállítás technikai problémáival párhuzamosan olyan alapvető kérdéseket is megvitattak, mint a kitelepítendőek vagyoni és szociális helyzete, a nemzeti gondnokoknak kiutalt tulajdonok kérdése, így természetes, hogy a két bizottság sok kérdésben nem értett egyet. A tárgyalások alapja a két bizottság által 1947. május 30-án aláírt *Pöstyényi jegyzőkönyv* lett volna. Ezt a lakosságcsere alapszabálynak nevezhető egyezményt a csehszlovák kormány ratifikálta, a magyar kormány viszont elutasította, s csupán a kitelepítendő magyarok érdekeit biztosító pontjait ismerte el. Így pl. következetesen ellenőrizte az egy gazdasági egységre (egy földművesre) eső maximális földtulajdon betartását, amit a jegyzőkönyv a magyar nemzetiségű kitelepülőknél 2,37 kataszteri holdban állapított meg. A magyar fél 1948 május végén megállapította, hogy a Magyarországra áttelepítettek Csehszlovákiában hagyott földtulajdona meghaladja ezt az értéket, s a vagyoni

struktúra felülvizsgálatát követelte, amire a csehszlovák kormány az „egy emberért egy embert” elvével válaszolt. A csehszlovák fél - mivel 1948 májusáig 13.000-rel több szlovák települt át Magyarországról Csehszlovákiába, mint fordítva - a személyi elszámolás elvét követelte, s bebizonyította, hogy ezek beszámításával a magyar fél által május végén kimutatott 1,70 kat. holdas átlag 2,37 kat. holdra csökken. A magyar fél visszautasította ezt a csehszlovák fél számára előnyös megoldást, s a kitelepítettek közé sorolta a lakosságcsere-egyezmény V. cikkelye szerint Szlovákiából Magyarországra telepített személyeket; s ezzel kiegyenlítettnek tekintette a számbeli különbséget. Ezt a megoldást viszont a csehszlovák fél utasította el, mire a magyar fél 1948. június 12-én leállította a lakosságcserét.

A következő szakasz 1948. szeptember 3-án vette kezdetét, ami már a két kormány 1948. augusztus 9-i tárgyalásán elfogadott új szemléletet tükrözte. Ezen a politikai jellegű tanácskozáson úgy döntöttek, hogy a telepítéseket legkésőbb december 31-ére befejezik, s addig maximálisan 10.000 személyt cserélnek ki. Az ezután áttelepülő földművesek földvagyonára nem haladhatja meg a személyenkénti 1,5 kat. holdas átlagot. Ezen felül áttelepülhet még 1.500 magyar nemzetiségű háborús bűnös, családtagjaikkal együtt maximálisan 5.000 személy. A 10.000-es kereten belül olyan személyek is áttelepülhetnek, akik előzőleg kitelepítésre nem jelentkeztek, akiket a csehszlovák hatóságok nem notifikáltak, s így nem szerepelnek a kitelepítendő névjegyzékében.

A kitelepítési akció 1948. december 22-én a következő eredménnyel zárult:

I. Az áttelepülésre jelentkezett szlovákok száma:	95.421
II. Az áttelepült szlovákok száma:	
1) cseretranszportokkal	37.961
2) egyirányú transzportokkal	21.149
3) Rezsimista transzportokkal	664
4) az egyezmény érvényesítése előtt	9.449
5) az egyezmény után	4.000
Összesen	73.273

Az 1. sz. táblázat Magyarország egyes körzeteiből az egyezmény alapján Csehszlovákiába érkezett szlovákok pontos számát közli, de nem foglalkozik azokkal a személyekkel, akik szervezett transzportokon kívül az egyezmény előtt, illetve után érkeztek az országba.

A 2. sz. táblázat a betelepülőket szállító eszközöket részletezi:

A transzportok száma	613
Ebből a lakosságcserét lebonyolító	363
vasúti szerelvények száma	
a 339 vasúti szerelvényben	19.254 vagon
teherkocsi-transzport	46
benne teherkocsi	1.748
rezsimista	6
vasonok száma	243
egyirányú vasúti transzportok	13.780 vagon
egyirányú teherkocsi-transzportok	185
teherautók száma	7.178
összesen 20.288 vasúti teherkocsi és 8.926 teherautó.	

A mellékelt 3. sz. táblázat szerint a betelepülő magyarországi szlovákok az alábbi élő és holt leltárral érkeztek:

Állatállományuk: 2.585 ló, 8.981 szarvasmarha, 40.354 sertés, 1.922 kecske, 3.469 juh, 277.290 szárnyas, 3.076 nyúl, 1.271 méhcsalád.

Gazdasági felszerelésük: 43 cséplőgép, 26 traktor, 586 vetőgép, 62 lókasza, 275 lógereblye, 2.882 eke, 1.841 borona, 61 henger, 17 motor, 211 daráló, 806 szecskavágó, 2.912 szekér, 7 kocsi, 7 szánkó, 5 autó, 606 szövőszék, 140 rosta, 145 cirokkötőgép, 34 triőr.

A 4. sz. táblázat szerint az áttelepült magyarországi szlovákok földvagyonára 38.372 kat. hold és a földreform keretében kapott 376 kat. hold, a következő megoszlásban:

szántó	31.308 kat. hold
rét, legelő	2.951 kat. hold
erdő, szőlő	1.959 kat. hold
más jellegű	2.152 kat. hold.

A lakóházakkal beépített telkek nagysága 798.373 m², a gazdasági épületeké 319.674 m².

Az áttelepült szlovákok zöme mintegy 44.500 személy a mezőgazdaságból élt, a más foglalkozásúak száma 15.274. Ezek munkások, iparosok, közalkalmazottak, szabadfoglalkozású értelmiségiek stb. A földműveseket az ún. betelepítési körzetbe irányították, vagyis a Pozsony-vidéki, Somorjai, Dunaszerdahelyi, Komáromi, Vágsellyei, Galántai, Érsekújvári, Párkányi, Lévai, Ipolysági, Rimaszombati és a Kassai járásokba. A más foglalkozásúak csoportjából kb. 7.000-en Csehországban találtak munkát, csupán 7.274-en maradtak Szlovákiában. Az egyezmény megkötése előtt és után áttelepedettek zöme Szlovákiában, általában a rokonainál telepedett le, s csupán 10%-uk ment Csehországba. Az áttelepülésre jelentkezettek egy része még hadifogságban van, másik részük áttelepedése tárgytalanná vált (elhalálozás, vegyes házasság stb.)

III. A lakosságcsere keretében notifikált magyar nemzetiségű személyek száma:

- a) az egyezmény V. cikkelye szerint 105.047 személy (27.718 kat. hold)
- b) az egyezmény VIII. cikkelye szerint 65.200 személy (23.552 kat. hold)

IV. A kitelepített magyar nemzetiségűek száma:

1) lakosságcsere (V. cikk.)	45.475
2) háborús bűnösök	2.905
3) rezsimista transzportokkal	1.034
4) az egyezmény aláírása előtt	11.837
a felszabadulás és a csehszlovák közigazgatás bevezetése előtt	10.196
1946. február 27-e után	11.057
5) az egyezmény életbe léptetése után	1.038
6) a pozsonyi hídfő községeiből	73
7) önként távozott	kb. 6.000
Összesen:	89.660 fő

A lakosságcsere-egyezményben megállapított kvóta (földtulajdon-átlag) csak a lakosságcsere keretében szervezett transzportokkal távozott személyekre vonatkozik (ezek száma 40.161), a többi áttelepültnél (rendszerhűek, nem notifikált személyek, önként távozottak) a csehszlovák fél a kvótát visszautasította. Az egyezmény aláírása előtt kitelepített személyek esetében a kvóta még nem rendezett, s azoknál sem, akik az egyezmény V. cikkelye szerint notifikáltak, de az egyezmény megszűnése után saját akaratukból költöztek át. Ezek közül csak 11.837 személy tartozik abba a csoportba, amelynél el lehet ismerni a kvóta jogosságát, de ezt is csak abban az esetben, ha az egyezmény más feltételeinek is megfelelnek. Mivel a kimutatottak közül 10.196 és 11.057 ténylegesen eltávozott személy távozásának időpontja nem egyezik az egyezményben hivatalosan megjelölt időponttal, ezeket a kvótába beszámítani nem lehet.

A magyarokat 527 transzporttal, ezen belül 827 vasúti szerelvénnel szállították Csehszlovákiából Magyarországra. A vasúti kocsik száma 49.571. Ezen belül a lakosságcsere keretében kitelepülőket 419, a háborús bűnösöket 87, a rendszerhűeket 21 szerelvényt

szállította. A szerelvények több mind 80%-a Párkány-Szob, a többiek Sátoros-Somoskőújfalu, Lénártfalva-Bánréve, Kenyhec-Hidasnémeti, Szlovákúj hely-Sátoraljaúj hely között lépték át a határt. A magyar fél teherautókkal nem telepített.

A Szlovákiából kitelepített magyarok élő és holt leltára (benne foglaltatik az átutalásra szánt készpénz összege is) szerint az állatok száma a következő: 7.938 ló, 22.382 szarvasmarha, 19.962 sertés, 404 kecske, 2.665 juh, 282.141 szárnyas, 1.772 nyúl, 1.527 méhcsalád. A gazdasági felszerelés a következő volt: 389 cséplőgép, 170 traktor, 404 vetőgép, 294 kaszálógép, 578 lókap, 8.910 eke, 6.458 borona, 1.967 henger, 861 motor, 1.152 daráló, 5.439 szecskavágó, 9.495 szekér, 272 kocs, 750 rosta, 808 szánkó, 89 elevátor, 2 szelektor, 85 autó, 154 motorbicikli, 26 villanyfűrés, 1 gátor, 1 mozi, 1 malom.

A kitelepített magyarok - a közös erdők, legelők, rétek, az urbáriális és komposzteszorátusi közös birtokokon kívül - a következő földvagyon t hagy ták Szlovákiában:

a) egyezményes csoport	100.000 kat. hold
b) háborús bűnösök	8.237 kat. hold
c) rendszerhűek	882 kat. hold
d) a pozsonyi hídfő falvaiban	234 kat. hold
Összesen	109.294 kat. hold

Feltételezhető, hogy a birtokok felmérése után a végösszeg még magasabb lesz. A telepítés befejezésekor már nem volt üresen álló lakóház, illetve gazdasági épület. A Magyarországra kitelepítettek birtokaiba 11.600 családot telepítettek.

A kitelepítettek készpénzvagyonának átutalását az egyezmény erre vonatkozó szakasza értelmében Pozsonyban a Magyar Nemzeti Bank kamatmentes számlájára helyezték el a következő értékben:

a) lakosságcsere	277.533.740	korona
b) rendszerhűek	12.225.755	korona
c) háborús bűnösök	31.447.430	korona
Összesen	321.206.925	korona*

II.

Az áttelepültek szociális segélyezése, ennek kivitelezése a szlovákiai szervek központi feladata volt. A segélyezés lebonyolításával a Nép jöléti Minisztérium és a Nép jöléti Megbízotti Hivatal 1947. június 30-án tartott értekezletének határozata szerint a Szlovák Telepítési Hivatal t bízták meg. A két főhivatal a szociális kiadások fedezésére jelentős összeget utalt át saját költségvetéséből a Szlovák Telepítési Hivatal számlájára; mert ez a hivatal gondoskodott a Magyarországról áttelepült szlovákokról, míg a más országokból repatriáltak szociális támogatása továbbra is a minisztérium, illetve a megbízotti hivatal közvetlen feladata maradt.

A szociális gondoskodás keretében a magyarországi betelepülők a határ átlépése után frissítőket, személyenként 300 korona zsebpénzt, ruházati cikkeket és élelmiszert kaptak, letelepedésük után bútorokat és más használati tárgyakat. Az egészségügyi szolgálat tagjai megvizsgálták az öregeket, rokkantakat, árvákat, munkaképteleneket, alultápláltakat, s ideiglenes szállást biztosítottak nekik. A kiosztásra szánt ruhákat és élelmiszereket a pozsonyi központi raktárban tárolták, de ideiglenes állomásokat szerveztek Komáromban, Párkányban, Ipolyságon, Füleken és Kassán. Az állomásokon főtt étel és ideiglenes szállás várta az érkezőket. Az állomások általában 500 személy fogadására készültek, de a pozsonyi (Myslenice), az ipolysági és a füleki állomások csak 300-300 személyt tudtak fogadni. Az állomások tevékenységét az alább táblázat ismerteti.

Állomás	meleg	hideg
	ételadag	
Pozsony (Myslenice)	62.126	35.914
Komárom	9.998	12.204
Párkány	29.894	78.172
Fülek	3.523	9.219
Kassa	2.077	4.461
	107.598	139.970

A forgalom az ipolysági állomáson igen csekély volt, a legnagyobb forgalmat a pozsonyi állomás bonyolította le.

A Magyarországról áttelepedetteknek az UNRRA-készletből osztottak ruhákat, s más államokból repatriáltakat egyéb forrásokból látták el megfelelő munkaruhákkal. Ruharaktárak működtek Pozsonyban, Komáromban és Kassán. A férfiak általában egy öltönyt, 1 pár bakancsot, 1 pár zoknit és egy sapkát vételezhettek, s ugyanezt kapták a 15 évnél fiatalabb gyermekek is, a csecsemők még inget is kaptak. A férfiak és a 6-15 év közötti fiatalok általában új ruhákat és cipőt vételeztek, a fiatalabbakat az UNRRA-tartalékból látták el. Különös figyelemmel állították össze a 15 évnél idősebb diákok ruhatárát. A Magyarországról áttelepültek közül 61.539 személynek juttattak ruhasegélyt, de az „akció” a jelentés kidolgozásakor még nem zárult le.

Mivel a Magyarországra kitelepített családok általában elvitték konyhai tűzhelyeiket, ezért a magyarországi szlovákok között 8000 darab tűzhelyet osztottak szét. A rászorulókat a piaci árnál olcsóbban vásárolhattak a konfiskált bútorokból, háztartási felszerelésekből.

Különös figyelemmel gondoskodtak a betegekről, rokkantakról, özvegyekről. Rendkívüli segélyt kaptak, s ha kérték, szociális otthonba, „szegényházba” (sic!) helyezték el őket. A hivatal dolgozói megsürgették s elintézték az áttelepült nyugdíjasok nyugdíjának folyósítását. A szociális ellátásra fordított összeg meghaladta a 100.000.000 koronát, amit a Szlovák Telepítési Hivatal saját költségvetéséből fedezett.

Az áttelepültek gazdasági támogatása

A Magyarországról áttelepült szlovákok gazdasági gépek, szerszámok, háziállatok nélkül, illetve minimális számú korszerű gazdasági felszereléssel, élő és holt leltárral érkeztek, s nem volt pénzük a mezőgazdasági munka beindításához.

A Csehszlovák Köztársaság önellátást biztosító, közepesen nagy gazdaságokat utalt ki nekik. A föld haladéktalan megmunkálásához gazdasági felszerelésre volt szükségük. A kérdés sürgőssége és a nagy aszály következtében a gépeket fokozatosan osztották szét, hogy biztosítani tudják a lakosság élelmiszerellátását. A legtermékenyebb mezőgazdasági területről volt szó, ahol azonban a háború alatt a munkáshiány, a háború után a konszolidálatlan politika viszonyok következtében a földek eléggé elhanyagoltak voltak. A Szlovák Telepítési Hivatal munkájának eredménye, hogy a gyorsan kiutalt állatokkal és szerszámokkal az áttelepítettek haladéktalanul megkezdhatták a munkát, s megakadályozták a gazdasági válság kiterjedését.

Az áttelepültek szinte egyetlen fillér nélkül érkeztek. Az új élet megkezdéséhez állami támogatást kaptak. Ennek egyik formája a gazdasági felszerelés és a háziállatok vásárlására adott állami támogatás, valamint az alacsony kamatú, államilag szavatolt hitel volt. Az állami kedvezmény az eladási ár 40-50%-a között mozgott. A dotációs eladásokat összesíti az alábbi táblázat:

1554 ló	20.343.760,70 korona
40%-os dotáció	8.897.404,28 korona

902 tehén	11.208.341 korona
50%-os dotáció	5.604.175,50 korona
3.174 szekér	36.564.000 korona
50%-os dotáció	18.282.000 korona
Kisebb gazdasági szerszámok és gépek:*	3.172.294 korona
40%-os dotáció	1.268.919,20 korona
500 db. lószerszám bőrből	1.136.500 korona
20%-os dotáció	227.300 korona
1.000 db. bőrből készült UNRRA	600.000 korona
2.000 db. gurtis UNRRA	400.000 korona
állami dotáció	530.000 korona
54 db. „Trusty” kézi traktor	1.404.000 korona
50%-os dotáció	702.000 korona
430 db. kombinált ól	000 korona
100%-os dotáció	5.805.000 korona
6.000 db. vegyes facsemete	244.000 korona
50%-os dotáció	122.000 korona
25.000 q takarmány	6.250.000 korona
50%-os dotáció	3.125.000 korona

* 1.641 eke, 844 borona, 82 vetőgép, 10 répaszeletek, 5 pár henger, 22 lóhereaprító

Traktorállomások

A Szlovák Telepítési Hivatal a repatriáltak részére 83 ilyen állomást létesített úgy, hogy saját költségvetéséből minden állomásnak 22.000 korona segélyt folyósított, ami összesen 1.826.000 korona. A traktorvezetői tanfolyamokon 28 személyt képeztek ki: 163.563 korona, a betelepülők finanszírozása a fenti tételekben összesen 91.121.1462,70 korona, ebből állami szubvenció 38.728.796,89 korona, a repatriáltak visszatérítenek 5.222.392.665,72 koronát.

Mivel az ólak növelik a birtok értékét, befektetéseknek tekinthetők, ezért értéküket, az 5.805.000 koronát, mint befektetést le kell vonni a visszatérítendő összegből, így a repatriáltak csupán 47.587.665,72 koronát térítenek vissza.

A repatriáltak tartozásának egy részét az állam átvállalta, azért a részleteket nem a szállító cégek, hanem az állam szedte be. A szekerek esetében a vásárlók a cégnek tartoznak, neki fizetnek. Az állam magára vállalta a szövetkezeti tagsággal járó tagsági díjak kifizetését is.

A traktorállomások nagyobb gépeinek üzemeltetési költségeit is az állam térítette meg, mert így akarta pótolni a hiányzó állatállományt, s biztosítani a talaj időben való megművelését. A bankok csak állami garanciára folyósítottak hiteleket. Az áttelepült földművesek, kézművesek esetében a Szlovák Telepítési Hivatal vállalt garanciát. A következő összegekért kezekedett:

188 iparos esetében 12.757.000 korona

3.212 földműves esetében 72.747.000 korona

A jelentés napjáig a hitelek jelentős részét már visszafizették. A széleskörűen értelmezett segélyezési programot az 1947-es nagy aszályon kívül a lakosság zökkenőmentes élelmiszerellátásának biztosításával és különböző politika érdekekkel lehet indokolni.

Kulturális gondoskodás

A kulturális gondoskodás célja az áttelepültek beolvasztása a szlovák nemzetbe. A feladatok megfogalmazói, irányítói és végrehajtói az Iskolaügyi Megbízotti Hivatal, a Szlovák Liga és a Szlovák Matica voltak. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy közösen dolgozták ki a legjelentősebb programokat, mint például az 1947 telén megtartott honismereti

tanfolyamok tervét. A programok elkészítésében és a végrehajtásban - kiemelten a szlovák nyelvtanfolyamok szervezésében - része volt a Szlovák Telepítési Hivatalnak is.

A kulturális gondoskodás keretében a Szlovák Telepítési Hivatal helyezte el az áttelepült pedagógusokat, lakást szerzett nekik és segítette beilleszkedésüket az új környezetbe.

A Szlovák Telepítési Hivatal szervezte meg a 61 áttelepült szlovák középiskolás és 291 egyetemista továbbtanulását és kollégiumi elhelyezését, amit a szülők repatriálása után is megtarthattak.

A Szlovák Telepítési Hivatal az áttelepítés propagálásának is részese volt, amelynek egyik legfontosabb eszköze, a *Sloboda* (Szabadság) című hetilap nagymértékben elősegítette a toborzás sikerét.

A Szlovák Telepítési Hivatal a földművesek szakmai továbbképzését az Iskolaügyi és a Mezőgazdasági Megbízotti Hivatalokkal közösen végezte. 1947-ben 50 szaktanfolyamot szerveztek (gyümölcsészet, szőlészet, a növények tápanyagszükséglete, a gabona, a kapásnövények, a zöldségfélék termesztése, szarvasmarhatenyésztés és más témákban), azzal a céllal, hogy a hallgatók megismerkedjenek a korszerű növénytermesztéssel és állattarással. A tanfolyamokon 5.600 fő vett részt.

A traktorállomások dolgozói számára Dunaszerdahelyen, Galántán, Alsószeliben és Tornalján rendeztek gépészeti tanfolyamokat. A vezetők részére szervezett könyvelési tanfolyamon 45-en vettek részt, kereskedelmi jellegű oktatásban 43-an részesültek. 1948 júniusában Érsekújvár és Léva körzetében szőlészeti tanfolyamokat szerveztek. Az áttelepültek mezőgazdasági ismereteit bővítette az az 1948. május 21-23-a közötti prágai tanulmányi kirándulás, amelynek keretében 1.250 áttelepült és 70 Magyarországon élő szlovák tekintette meg a Szlovák Mezőgazdasági Kiállítást, akiknek a költségét a Szlovák Telepítési Hivatal fedezte. A jobbágyság megszüntetésének 1948. áprilisában tartott nyitrai centenáriumi ünnepségein, továbbá a május elsejei felvonulásokon, valamint az 1948. május 10-én Léván tartott áttelepült kongresszuson közel 5.000 áttelepült vett részt.

1948-ban a Népjóléti Megbízotti Hivatal költségvetési támogatásával 360 magyarországi szlovák gyermek nyaralt Csehszlovákiában, 200-at szlovákiai rokonaiknál helyeztek el. Az Iskolaügyi Megbízotti Hivatal és a Szlovák Telepítési Hivatal a déli határövezetben több gyermekotthont létesített.

A hivatal a külföldi államokat is megismertette az áttelepültek helyzetével. 1948. április 2-án a Megbízottak Testületének meghívására svájci újságírók látogattak el Dél-Szlovákiába, hogy közvetlen élmények alapján alkossanak képet a kialakult helyzetről.

A Szlovák Telepítési Hivatal szervezésében 869 fiatal vett részt az Ifjúsági Vasútvonal építésében.

Az áttelepültek átnevelését segítette a cseh és a szlovák kiadók által a községi könyvtáraknak adományozott 19 500 kötetnyi könyv.

Az áttelepültek szociális összetételének figyelembevételével a beilleszkedésüket segítő mezőgazdasági szaktanácsadó csoport alakult a Szlovák Telepítési Hivatal mellett. A Szlovák Telepítési Hivatal egészségügyi szolgálata gyógyszerekkel, egészségügyi tanácsokkal látta el a rászorulókat, s az egyes településeken megszervezte az ún. háziorvosi-hálózatot.

Az áttelepülés eredményeit a repatriáltak sorsát mutatja be az a film, amelyet *Az első kenyér* címmel a Szlovák Filmvállalat forgatott. A jelentés leadása idejére a filmnek csupán az első része készült el, a következőt a tervek szerint a telepítés befejezése után forgatják.

A Szlovák Telepítési Hivatal az áttelepülésről fotodokumentációt készített. Ezeket a felvételeket az Áttelepültek és Telepesek Pozsonyi Szervezete által tervezett Áttelepülési Almanachban publikálják.

A kulturális-nevelői tevékenység költségeit a Szlovák Telepítési Hivatal saját költségvetéséből, illetve a feladatok teljesítésében részt vállaló központi hivatalok hozzájárulásával fedezte.

A telepítésekkel kapcsolatos kiadások három csoportba oszthatók. Ezek:

- A. az adminisztráció,
- B. a szociális és gazdasági gondoskodás,
- C. a szállítás és a biztosítás költségei.

A. Az adminisztráció költségei

A Szlovák Telepítési Hivatal lakosságcserét lebonyolító osztálya 1946-ban 13 munkatárssal kezdte a munkát. A munkatársak száma a következő években már 124, illetve 140 volt. A kerületi Telepítési Hivataloknak 1946-ban 446, 1947-ben 372, 1948-ban 230 munkatársa volt, akiknek zöme a lakosságcsere lebonyolításával foglalkozott.

Az adminisztrációs kiadások három részre oszlottak, úgy mint

- 1) személyi,
- 2) adminisztrációs - tárgyi,
- 3) adminisztrációs - beruházási kiadásokra

Az adminisztráció személyi kiadásait az alábbi táblázat foglalja össze (összeállította a közreadó):

Év	központi	kerületi	Áttelepítési állomások	Összesen koronában
	munkatársak			
1946	14.501.000,-	6.115.426,-	-	20.616.426,-
1947	39.733.000,-	6.594.000,-	46.000,-	46.373.000,-
1948	43.102.000,-	1.882.452,-	1.873.000,-	46.821.752,-
Összesen	97.336.000,-	14.591.878,-	1.883.000,-	114.810.878,-

Mivel a munkatársaknak csak egy része foglalkozott a lakosságcserevel, személyi kiadások címén a lakosságcsere számláját csupán 56.905.439 koronával kellett megterhelni.

2) Az adminisztráció tárgyi kiadásai

1945-ben	12.927.012 korona
1947-ben	37.587.295 korona,
1948-ban	36.237.519 korona,
összesen	86.731.826 korona.

Ezen a számlán vezették a munkatársak útiköltségeit, a költözködéssel és más, szolgálattal kapcsolatos kiadásaikat, a telefonbeszélgetések és a rádióban sugárzott propaganda-adások költségeit, a hivatali helyiségek bérét, a szakvéleményeket és más jellegű tiszteletdíjakat, a különélési pótlékot, a hivatalok és a szolgálati gépkocsik személyi, üzemeltetési költségeit stb.

A lakosságcsere számlájára ebben az esetben is a kiadásoknak csak egy hányadát kell átvinni, ami 43.381.228 koronát tesz ki.

3) Az adminisztrációs-beruházási kiadások

1946-ban	61.814.850 korona	
ebből a gépkocsik ára		56.405.337 korona
1947-ben	10.380.444 korona	

	ebből a gépkocsik ára	6.816.477 korona
1948-ban	12.494.644 korona	
	ebből a gépkocsik ára	10.905.000 korona
Összesen	84.694.935 korona	74.127.514 korona
	a berendezési tárgyak értéke	567.421 korona

Ebből az értékből le kell vonni a gépkocsik és a berendezés értékét, mert ez az eladással megtérül. Így a csoport kiadása 25.410.751 korona volt.

B. A szociális és gazdasági gondoskodás költségei

1) A szociális kiadások: A szociális

Ebbe a csoportba tartozik az ételmezés, az elszállások, a ruházati cikkek értéke, továbbá a zsebpénz és más rendkívüli segélyek, a tűzhelyek, valamint az egészségügyi gondoskodás költségei. Az áttelepültekre fordított szociális kiadások összege 107.767.627 korona. Ebből le kell vonni 15.000.000 koronát, ugyanis körülbelül ennyi az állomásokon megmaradt élelmiszerek és az állomások berendezésének értéke, amit a hivatal átadott a Népjóléti Megbízotti Hivatalnak. Így a végösszeg 93.767.627 korona.

2) A gazdasági kiadások

A részletes kimutatás végösszege 47.587.665 korona.

C. A közlekedés költségei

A közlekedési kiadásokba soroljuk a vasúti és a közúti (autóbusz) szállítást, az áttelepültek csomagjainak ki- és berakását. A bevagonírozott vasúti teherkocsik és gépkocsik pontos adatait fentebb már ismertettük. Az áttelepítést 477 teherautó, 4 autóbusz és 433 kétkerekű pótkocsi végezte.

A lefutott km-ek száma

1946-ban 1.555.277
1947-ben 4.831.427
1948-ban 5.305.998

az üzemanyag szükséglet

1946-ban 707.022 liter
1947-ben 2.342.330 liter
1948-ban 2.115.122 liter

A szállítási költségek fedezésére a Szlovák Telepítési Hivatal saját költségvetéséből 390 763 8868 koronát utalt át a Közlekedési Megbízotti Hivatal számlájára. Ezen belül 25 783 274 korona a vegyesbizottság 30. számú határozata értelmében a MÁV részére biztosított 25 285 50 tonna szénre folyósított előleg, amit a MÁV hiánytalanul megtérít. A Közlekedésügyi Megbízotti Hivatal számlájára szállítási költségek címén 364.980.594 korona lett átutalva, amit feltételezhetően meghaladja a teljes költséget. Az A, B, C. pontok összege 632.027.898 korona*, de ez az összeg csak hozzávetőleges, s a kiadásoknak csupán 85-90%-a lehet.

Ha a lakosságcsere keretében kereken 60.000 áttelepített szlovákkal számolunk, vagyis nem vesszük figyelembe az egyezmény előtt érkezetteket, akkor egy személy fogadása és elhelyezése 10.537 koronánkba** került. Ehhez még hozzá kell számítani a Magyarországon tevékenykedő Csehszlovák Áttelepítési Különbizottság kiadásainak összköltségét,

155.000.000 koronát. Ezzel az egy főre eső áttelepítési költség 2.583 koronával emelkedik. Egy személy áttelepítési költsége Magyarországról Szlovákiába a szociális, gazdasági, kulturális gondoskodással, ingóságainak ki- és berakásával, egészen a munkabábelépésig 13.121 korona***.

Ezek a pontos adatok megcáfolják azokat a híreszteléseket, melyek szerint a telepítés költségei nagyon nagyok s hogy az egy áttelepült személyre eső költségek a valóságban az általunk feltüntetettnek a tízszeresét képezik. De rá kell mutatni arra is, hogy közel 90.000 magyar kitelepítése Csehszlovákiából Magyarországra egyetlen koronánkba sem került.

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy a kitelepítés belpolitikai és nemzetközi vonatkozásaiban is rendkívül igényes feladat volt. Megvalósítását mindkét fél, de kiemelten a magyar fél fékezte. Ez megnehezítette a munka végrehajtását, politikai és jogi konfliktusokat szült, fékezte a szállítás technikai és adminisztrációs munkálatait, s magát a kitelepítést is. A két fél által menetközben jóváhagyott változások végrehajtása a hivatalt gyakran felkészületlenül érte (a transzportok összeállítása stb.) A gyakori változtatások következtében a végrehajtó szemek nemegyszer teljesen új vizsgálatokba kezdtek. A magyar fél hozzáállása a kitelepítéshez az egész idő alatt negatív volt, kihasználta minden lehelőseget az egyezményes csere megnehezítésére, még olyan esetekben is, amikor mindkét fél képviselői egyetértettek.

Meg kell állapítani, hogy Dél-Szlovákiában az egyezményes lakosságcsere végrehajtó apparátus sem a hivatalokban, sem más intézményekben nem kapta meg azt a támogatást, amit ez az akció megérdemelt volna. A magyar reakció és támogatói ugyanis náluk is fékeztek a kitelepítést, tudták, hogy az akció megvalósítása után már nem lesz Csehszlovákia és Magyarország között súrlódási felület. Továbbá a magyar reakció látta, hogy a kitelepítettek osztályszerkezete következtében Dél-Szlovákia elveszti papságát és gazdag parasztságát, a magyar politika támaszait, ami a magyar reakciós politika csődjét jelenti. A magyar reakció szlovákiai támogatói között volt a Demokrata Párt és a magyar nemzetiségű papság, akik a szlovák püspököket is bekapcsolták az ellenállásba, s ennek volt köszönhető a püspökök lakosságcsere elítélő memoranduma és egy sor további ellenvélemény.

Az áttelepítési akció célja az volt, hogy a Magyarországon élő haladó szlovák elemek visszatérjenek etnikai közösségükbe, hogy a szocializmust nem támogató gazdag magyar földművesek eltávozzanak. A haladó erőt képviselő szlovák áttelepülteknél minden feltétel adott, hogy a reszlovakizált lakossággal és a Dél-Szlovákiában maradt magyar lakossággal közösen megteremtsék a politikai kristályosodás feltételeit, befolyásolják Csehszlovákia és a haladó Magyarország belpolitikáját és a kapcsolatok sokoldalú konszolidálását.

Ezért a lakosságcsere az állami-politikai konszolidáció eszköze Dél-Szlovákiában, erősíti a dél-szlovákiai elmagyarosodott szlovák elemeket. Olyan esemény, amelynek következtében megszűnt Csehszlovákia és Magyarország között a kölcsönös félreértések legveszedelmesebb forrása. Osztályszemléletével segítette a dél-szlovákiai haladó szellemű, a szocialista építést és átépítést megalapozó konszolidációt, s már február előtt is, de főleg a februári választások után, lehetővé tette a földművesek szocialista jellegű politikai aktivizálódását.

Az elért eredményeket politikai tanfolyamokon kell megszilárdítani és elmélyíteni. Kiemelten vonatkozik ez a szocialista szellemű kulturális, népnevelő, gazdasági és szervezeti feladatokra, mert öntudatot kell adni a múltban nemzetileg elnyomott és szociálisan kizsákmányolt lakoságnak, hogy megtalálja a szocialista rendszerben őt megillető helyét.

A magyarországi szlovákok közül áttelepítésre jelentkezettek

Sorszám	Terület	Jelentkezettek száma	Áttelepültek száma			Összesen
			1946	1947	1948	
1	Budapest	9.350	1.486	2.142	747	4.375

Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 3.sz.

2	Pilis	2.980	240	1.647	14	1.901
3	Aszód	5.283	283	912	1.435	2.630
4	Kiskőrös	2.641	40	1.401	86	1.617
5	Esztergom	7.386	935	1.605	1.061	3.601
6	Bánhida	6.502	1.003	1.370	1.148	3.521
7	Felsőpetén	2.212	130	388	822	1.340
8	Balassagyarmat	1460	113	122	548	783
9	Salgótarján	2181	318	170	493	981
10	Miskolc	6.100	862	1.237	436	2.535
11	Forró	612	60	59	12	131
12	Sátoraljaújhely	2.470	149	670	1.025	1.844
13	Nyíregyháza	6.065	576	3.417	515	4.508
14	Szarvas	5.691	842	2.823	564	4.229
15	Békéscsaba	17.266	518	7.340	3.785	11.743
16	Tótkomlós	12.956	446	9.940	446	10.832
17	Gyöngyös	3.308	297	1.905	203	2.405
18	Pécs	958	214	441	95	750
	Egyéb	-	-	-	48	48
		95.421	8.612	37.697	13.483	59.774

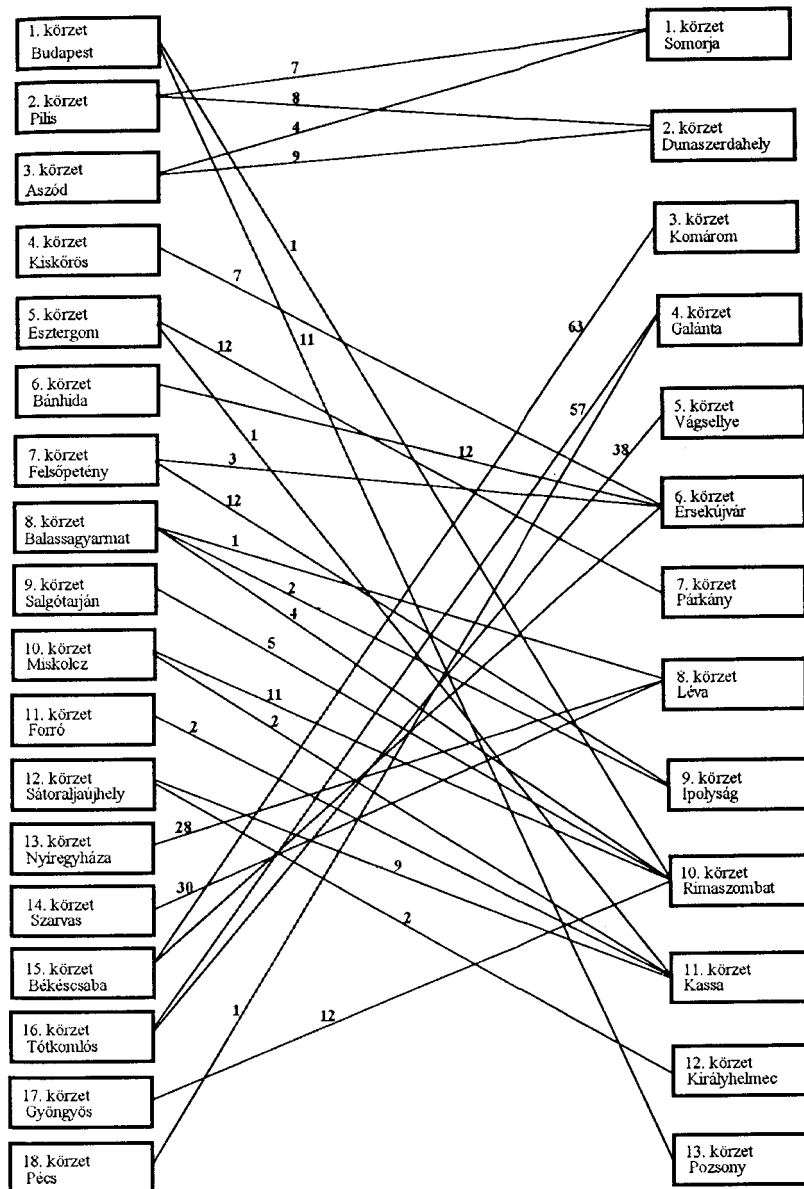
* Slovenský národný archív Bratislava Poverenictvo financii, FNO, 435/1960.

* Ezt az összeget a szövegben, minden indoklás nélkül kézzel 357.449.227,50 koronára javították. A csehszlovák hatóság ebből az összegből - minden indoklás nélkül – 2.983.330 koronát zárolt, a többit átvezette a Magyar Nemzeti bank számlájára. (V. K.)

* A gépelt szövegben eredetileg 748.130.722 korona szerepel, ezt javították kézzel a fenti összegre - V. K.

** A gépelt szövegben 12.469 korona szerepel, ez van kézzel javítva a fenti összege. -V. K.)

*** A gépelt szövegben eredetileg 15.000 korona szerepel, ezt kézzel javították - V. K.

KATALIN VADKERTY

THE OFFICIAL SLOVAK CONTEMPORARY ASSESSMENT OF THE CZECHOSLOVAK-HUNGARIAN POPULATION EXCHANGE

In 1949 the Slovak Settlement Office prepared a closing report on the population exchange which took place between 1946 and 1949, on the basis of the Hungarian-Czechoslovak population exchange agreement of 1946. The author is publishing a Hungarian translation of this report for the first time, and includes a short introductory study as well. The population exchange, which was forced by the Czechoslovak state, resettled a total of approximately equal number of voluntary Hungarian Slovak participants. The contemporary document reflects on the organizational and technical issues of carrying out the procedure, the political opposition which slowed the procedure, and how the coordinating Slovak office viewed the property and asset discrepancies that accompanied the population exchange.

STARK TAMÁS

A magyar zsidóság a vészkorszakban és a második világháború után

Statisztikai áttekintés

Nincs olyan, a vészkorszakról (Holocaust) szóló tudományos munka, mely ne közölne adatokat a magyar zsidóság veszteségeiről. Úgy tűnik, a témáról újat már nem lehet és nem is érdemes mondani. Átfutva a megjelent számokon azonban gyorsan kiderül, hogy az adatgazdagság bizonytalanságot tükröz. A könyvekben, tanulmányokban szereplő végeredmények - melyek szélső értékei Magyarország jelenlegi területére vonatkozóan 123 ezer, illetve 294 ezer - egymásnak ellentmondó sokasága elemzésre és további kutatásra ösztönöz.¹

A vészkorszakot túlélő zsidóság sorsa, vándormozgalma ma is fehér foltja történetírásunknak. A történész számára ez esetben a feltáratlanság és az adathiány jelenti a kihívást.

A publikált - veszteségre vonatkozó - végeredmények közti különbségek hátterében nemegyszer a magyar zsidóság 1941-es létszámának eltérő megállapítása áll. Az 1941-es népszámlálás alapján, a Központi Statisztikai Hivatal legújabb elemzéseit figyelembe véve, a kikeresztelkedettekkel együtt az üldözöttek teljes száma 800 ezerre tehető. A jelenlegi területen 480 ezer, Kárpátalján, Észak-Erdélyben, Felvidéken és Délvidéken összesen 320 ezer.²

Első veszteségét a Magyarországon élő zsidóság 1941-ben szenvedte el. Ekkor már a gettósítások, pogromok Kelet-Európában mindennapos eseménynek számítottak. A zsidóság elleni atrocitásokban élen járt a szomszédos Románia és Szlovákia. Magyarországon ekkor már több tízezer, túlnyomóan lengyel származású menekült, illetve hontalan zsidó tartózkodott. 1941 nyarán azonban az egyre erősödő német nyomás bizonytalanná tette sorsukat.

A liberális bánásmódot a Belügyminisztérium 192/1941. sz., július 12-én kiadott rendelete függesztette fel. A rendőrhatóságok utasítást kaptak, hogy a zsidó származású külföldi embereket szállítsák a kárpátaljai Körösmezőre, és ott adják át a katonai hatóságoknak. Így került sor körülbelül 18 ezer fő Kelet-Galíciába történő deportálására. Az adat az „áttelepítés megszervezését irányító” Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság tisztviselőitől származik. Német források ugyanakkor 11 ezerre teszik az elhurcoltak számát.

A magyar állampolgársággal nem rendelkező deportáltak Galícia különböző községeiben szóródtak szét, de a legtöbben Kamenec Podolskba kerültek. Augusztus második felében az ukrán rendőrség azzal az indokkal, hogy a terület zsidómentes lesz, összeterte az elhurcoltakat. Az ezt követő tömeggyilkosságot feltehetően az Einsatzgruppe C hajtotta végre.

A halálos áldozatok száma maximum 15-16 ezer fő lehetett, mivel legalább kétezer elhurcolt később visszaszökött³ Magyarországra, ahol 1941 őszétől ismét liberális bánásmódban részesültek.

Elszigetelt esemény volt az újvidéki vérengzés. 1942. január elején a vezérkar az V. szegedi hadtest parancsnokának, Feketehalmi-Czeydner altábornagynak azt az utasítást adta, hogy a Délvidéken tevékenykedő partizán erőket semmisítse meg. A Grassy József vezérőrnagy közvetlen irányítása alatt végrehajtott akció során 4 ezer partizángyanús személyt végeztek ki. Ezt a számot az ügy 1943. évi honvédségi kivizsgálása során állapították meg. A hazai és a nemzetközi szakirodalom elfogadja az adat hitelességét. Az áldozatok közül mintegy ezren zsidók voltak, akiket származásuk miatt sújtott az ellenséggel azonos elbánás.

Az 1938-ban, 1939-ben és 1941-ben hozott zsidótörvények révén elszenvedett jogfosztottság a honvédség (magyar haderő) soraiban nyers, brutális formát öltött. A katonai munkaszolgálatra vezényelt zsidóság harctéri veszteségei a rossz bánásmód következtében relatíve meghaladták a fegyverrel harcolók közül elesettek számát.

A Szovjetunió elleni hadjárat során 1943 végéig a munkaszolgálatosok összvesztesége mintegy 24 ezer fő volt (elestek 13 ezren, hadifogságba estek 11 ezren). Az 1943-ban a szerbiai Borba szállított kényszermunkások közül is 4 ezren veszítették életüket.⁴ Ha az áldozatok eddig számba vett összlétszámát (44 ezer) a jelenlegi terület, valamint az 1938-ban, 1939-ben, 1940-ben és 1941-ben visszakapott részek zsidó népességének arányában felbontjuk, az 1. sz. táblázatban szereplő számsort kapjuk.

A magyar zsidóság tragédiájának következő és egyben a legtöbb áldozatot követelő állomása a német megszállással megkezdődő gettósítás, majd deportálás volt.

1944. május 15-e és július 8-a között 435 ezer személyt szállítottak ki az országból.⁵ Ezt a szakirodalomban is gyakran szereplő adatot lényegében három, egymástól független korabeli forrás is tartalmazza. A legpontosabb a deportálások lebonyolításában részes Ferenczy László csendőr-alezredes jelentésében megadott szám: 434.351.⁶ A kassai pályaudvar parancsnokságának 401.439 fős adata is precíz, mivel mintegy 20-30 ezer személyt nem Kassán át vittek ki Magyarországról.⁷

Edmund Veessenmayer 1944. október 28-án a zsidóság akkori létszámhelyzetét röviden a következőképp mutatta be a német külügyminisztériumba küldött feljegyzésében: „Birodalmi területre már elszállítva 430 ezer. Honvédségi zsidó munkaszolgálatban jelenleg kereken 150 ezer. Budapest területén kereken 200 ezer.”⁸

Veessenmayernek a deportálást elkerülők számára vonatkozó feltételezése - számításaink szerint - nagyjából megfelelt a valóságnak. A budapestiek és a munkaszolgálatosok arányát azonban rosszul becsülte meg a birodalmi megbízott. A munkaszolgálatosok száma 150 ezernél kevesebb volt. De mennyivel? A vészkorszak szakirodalmá megkerüli e kérdést, melyre kétségtelen, pontos válasz nem is adható. A deportálástól ily módon elvont zsidókra vonatkozóan a korabeli dokumentumokban két szám szerepel: a 80 ezer és a 150 ezer. Az előbbi Endre László belügyi államtitkárnak a minisztertanács 1944. június 21-i ülésén elhangzott beszámolójában fordult elő. „A gettózás megkezdésekor a honvédelmi kormány 80.000 zsidót hívott be részben behívójeggyel, részben hirdetmények útján katonai munkaszolgálatra, akik jelenleg nem esnek bele a külföldre irányuló zsidó munkásszállítmányok csoportjába.”⁹

Thadden követségi tanácsosnak a Wilhelmstrassére küldött május 26-i feljegyzésében a 80 ezres szám - reálsan - nemcsak az újonnan behívottakat, hanem a munkaszolgálat minden tagját magában foglalja. „Mindössze 80 ezer zsidót tartanak vissza (tudniillik a magyar kormány - S. T.), akik a magyar hadsereg felügyelete mellett a magyar hadiüzemekbe kerülnek munkaszolgálatra.”¹⁰

A 150 ezres szám a fenti Veessenmayer-jelentésen kívül Randolph Braham kiváló művében, a *The Hungarian Labor Service System*ben is megtalálható.¹¹ Braham professzor kifejti, hogy a német és a magyar kormány között megegyezés jött létre arról, hogy az ipari és a mezőgazdasági termelés folyamatosságának megőrzésére 150.000 munkaképes zsidót itthon tartanak.

A munkaszolgálatra igénybe vett zsidók száma a valóságban ennél jóval kisebb volt. A Honvédelmi Minisztérium nyilvántartási osztályának táblázataiból szinte a kezdetektől 1944 márciusáig pontosan nyomon követhetjük ezt a számot.¹²

1943. május 31-én a 2. hadsereg maradványainak kivonása és visszatérése után a „kiszegítő szolgálatosok (zsidók)” száma 83.919 volt. Július 31-ére a kontingens 55.005-re csökkent, majd augusztusban és szeptemberben meghaladta a 78 ezret. 1943 telére ismét némi állománycsökkenés következett be, mert a december 31-i létszám 67.073 volt.

Nyilvánvaló, hogy az 1944-es feljegyzésekben található 80 ezres adat alapjául az 1943-as létszámadatok szolgáltak. Az 1944-es hadrendben összesen 331 századdal számoltak, de a valóságban több alakult meg.¹³ A felállított századok számát 225 főben állapították meg. 1944 nyarán a besorozott zsidók létszáma feltételezhetően elérte a 100 ezret.

A Honvédelmi Minisztérium veszteségi osztályának kimutatásai megbízhatóan közlik a fenti munkaszolgálatos állomány 1944-ben elszenvedett veszteségeit október 31-ig. Tehát lényegében a nyilas hatalomátvételig az 1., a 2. (erdélyi) és a 3. hadsereg harcaiban 1.656-an estek el, 571-en sebesültek meg. A hadifogságba kerültek száma 1.039, az eltűnteké 10.471.¹⁴ Az eltűntek felét halottnak véve az elesettek valódi száma megközelítheti a 7.000-t. De a harcokból adódó teljes zsidó népességhiány mintegy 13.000 fő volt, mely kontingens fele - tudniillik a fogságba esettek - elvben csak ideiglenesen volt távol.

A vézskorszakot betetőző Szálasi-uralom alatt újraindított deportálások során - mint arra a semleges követségek adatai és a szakirodalom is utal mintegy 50 ezer, nagyrészt budapesti zsidót és munkaszolgálatost adtak át a németeknek.¹⁵ A nyilas terrortámadások, valamint a háborús többlethalandóság következtében 15 ezren vesztették életüket.¹⁶ A Vörös Hadsereg fogságába is több ezer civil került. Viszont közel 10 ezer zsidónak sikerült 1944 folyamán kivándorolnia, illetve elmenekülnie.¹⁷ (L. a 3. sz. táblázatot)

A felszabadulás örömteli pillanatait a kétségbeesett várakozás hónapjai követték.

Vajon hányan jönnek vissza az elhurcoltak közül? - a hazai túlélők számára ez volt akkor a legfontosabb kérdés.

Az első sajtóhírek optimizmusa még fokozta is a várakozást. A Magyar Kommunista Párt kelet-magyarországi kerületének lapja, a Néplap 1945. április 1-jei közleménye például azzal biztatta az itthon életben maradottakat, hogy „a legújabb adatok szerint a Vörös Hadsereg körülbelül százezer magyar deportáltat szabadított fel, ami sokkal tekintélyesebb szám, mint amennyire az első jelentések beérkezése után számítani lehetett”.

A Magyarország jelenlegi területéről Németországba indított halálmenetekben mintegy 230 ezer főből (Budapest 50 ezer + 180 ezer) a túlélők első csoportjai már 1945 márciusában megérkeztek.¹⁸ A visszatérők fogadásával, gondozásával számos zsidó és nem zsidó karitatív szervezet és kormányhivatal foglalkozott (Zsidó Világkongresszus, a cionista Ezra, Pesti Izraelita Hitközség, Ortodox Hitközség, Borchow-kör, Nemzeti Segély, Nemzetközi Vöröskereszt). A központi vezetés és koordinálás hiányában azonban a visszatértek szociális ellátása hamarosan áttekinthetatlenné vált. Jól tükrözi a kaoszt a budapesti szocialista-cionista újság, a Háderech tudósítójának 1945. április 26-án megjelent írása. A szerző a visszatértek információs irodáját kereste.

„...Síp ucca 12 ... Kézzel írott tábla fogad: Vidéki ügyosztály elköltözött. Új munkahelye Bethlen tér 2.

Bethlen tér 2 ... A kapuban ácsorog 10-12 kopott, szenvedő arcú ember. (...) Hirtelen észreveszed a táblát: Nemzetközi Vöröskereszt. (...) Talán mégse? Egyszerre újabb tábla. Ezzel a Nemzetközi Vöröskereszt tábláját ragasztották keresztül. Debreceni Deportáltak. (...)

Benn. Irtózatos nyüzsgés. - Hol vannak a deportációból hazatértek? Itt mindenki az ... Végre egy iroda. Újabb tábla: American Joint. Hát ez meg micsoda? Alatta sokkal érthetőbb: Feleket itt nem fogadunk...”

A segélyezés hátterében lényegében egyetlen szervezet állt. Az American Joint Distribution Committee finanszírozta a Magyarországi-Zsidó Deportáltakat Gondozó Országos Bizottságot (DEGOB), valamint életre hívta a Nemzeti Segély és a Budapest Székesfőváros Polgármesterének Társadalompolitikai Ügyosztálya bevonásával a Fasiszták Által Elhurcoltakat Segítő Bizottságot.

Számos egyéb feladata mellett 1945 májusától a DEGOB vette nyilvántartásba a visszatért elhurcoltakat. Adataik szerint 1945 májusában és júniusában 47.500-an érkeztek. Júliusban 14.800, augusztusban 9.757, szeptemberben pedig 4.600 személyt regisztráltak,

azaz összesen 74.657-et.¹⁹ A lista itt megszakad, pedig ha kisebb számban is, de 1946-ban is folyt a túlélők visszavándorlása. A Népjóléti Minisztérium I/2 Menekültek, Deportáltak és Hadifoglyok Szociális Gondozási Osztályának hiányos statisztikái 1946-ra vonatkozóan mintegy 5 ezer visszatérőről tesznek említést.²⁰ (Az adathiány legfőbb oka az, hogy a minisztérium az említett ügykört csak 1946 júniusában vette át.)

Figyelembe véve az 1945 májusa, azaz a DEGOB megalakulása előtt nyilvántartásba vett 4.000 főt, és a Népjóléti Minisztérium által 1946-ban regisztrált 5.000 főt,²¹ az ország jelenlegi területére visszatértek teljes számát 80-85 ezerre tehetjük.

A szovjet fogságba esett zsidók a Honvédelmi Minisztérium veszteségi alosztályának jelentései alapján 20-30 ezerre (20 ezer munkaszolgálatos + több ezer civil) becsült összlétszámát több háború utáni zsidó forrás is megerősíti. Max Domonkos, a Pesti Izraelita Hitközség titkára a Magyar Zsidók Országos Társadalmi Szövetségének (MAZOT) 1946. október 28-i ülésén 25 ezer honfitársának hazahozatalát sürgette.²² Klár Zoltán, a MAZOT elnöke - menekülése után, 1953-ban, Párizsban - már 30 ezer kényszermunkásról beszélt.²³ Meggyőzőbb azonban az a 8.617 nevet tartalmazó lista, melyet a foglyok családtagjai állítottak össze és küldtek el Moszkvába az Antifasiszta Zsidók Szövetségének.²⁴ A hozzátartozókat keresők túlnyomó része budapesti volt. A „Mikor juthatott orosz fogságba?” kérdésre gyakran a következő volt a sztereotip válasz: „Felszabadulás után az oroszok elvitték” vagy „Németországban esett szovjet fogságba...”

A hosszú fogolylistának inkább történelmi, mint gyakorlati jelentősége lett. Szekfü Gyula moszkvai követ tárgyalta ugyan a kérdésről Ilja Ehrenburggal, de az 1947. január 14-én Budapestre küldött beszámolójában kénytelen volt megállapítani: „...Az Ehrenburgtól hallottak alapján ilyen nagyszabású akciónak egyelőre nem sok eredménye lenne, s akkor is talán más úton lehetne kerestetni az adatokkal bíró munkaszolgálatosokat, mint az Antifasiszta Zsidó Tanácson át, melynek Ehrenburg véleménye szerint itt nincs is lényegesebb befolyása.”²⁵

A szovjet fogságból visszatértek számbavétele olyan nehézkesen és rendszertelenül történt, mint a deportáltak esetében. Viszonylag pontos adataink csak az 1946 júniusa után érkezettekről vannak, mivel a hatósági regisztrálást és gondozást ekkor szervezte meg a Népjóléti Minisztérium. A Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság jegyzőkönyvei 1948 őszéig mintegy 2 ezer munkaszolgálatos adatait rögzítették. Feltehetően ugyanennyien érkeztek meg 1946 júniusa előtt, és még néhány száz visszatérővel számolhatunk az 1948 utáni szórványos hazaszállításokkal összefüggésben. Tehát mintegy 20 ezren a szovjet fogság áldozatai lettek.

A rendkívül magas szovjetunióbeli halandóság elsősorban az 1943 telén fogságba esett több mint 10 ezer munkaszolgálatost érintette. Közülük alig maradt túlélő, mert az őket befogadó marsanszki és davidovkai táborok 1943-ban a legelemibb életfeltételeket sem biztosították. Nagyobb esélyük volt a visszatérésre az 1945-ben elhurcoltaknak, mivel őket nagyrészt Ukrajnába, illetve a Duna-deltához szállították, ahonnan könnyebben hazakerültek, mint azok, akik a Szovjetunió távolabbi részeiben végeztek kényszermunkát, sokszor az egykori keretlegényekkel, rabtartóikkal együtt, velük azonos körülmények között és azonos elbírálás mellett.

A mintegy 85 ezer visszatért túlélővel a zsidóság száma jelenlegi területeinken - figyelembe véve a felszabadulás idejére becsült 185 ezres létszámot - 1946-47-re elvben elérte a 270 ezer főt. Mivel a visszatértek származási helyéről nincsenek adataink, a budapestiek és a vidékiek arányának meghatározását ezúttal meg sem kíséreljük. Az 1941-es népszámlálás alapján becsült 480 ezres, vészkorszak előtti létszámhoz képest a menekültekkel együtt 210 ezer a népességhiány.

A mártírok összlétszáma a részadatok határértékeinek középátlagával számolva: 205 ezer (1941-es deportáció: 8 ezer + a Szovjetunió területén elhunyt munkaszolgálatos és elhurcolt:

32 ezer + az 1944-es deportáció áldozatai: 150 ezer + a budapesti nyilas terrorcselekmények áldozatai és háborús többlethalandóság: 15 ezer = 25 ezer).

A Kárpátaljára, Észak-Erdélybe, Felvidékre és Délvidékre visszatérő deportáltak számáról csupán egy összesített adattal rendelkezünk. A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselőtézhez Joint-forrásból érkezett végösszeg: 56.500 fő. A zsidó népesség 1941-es területi elhelyezkedését alapul véve készült a következő táblázat. A háború után elvesztett területeken az 1941-es létszámhoz képest 224.500 a népességhiány. (1.500 visszatért hadifogoly esetén). A veszteség - a számítások alapján - 219.000 (1941-es deportáció: 8 ezer; munkaszolgálat: 13 ezer; deportálás: 198 ezer). Tehát a vészidőszak magyar zsidó áldozatainak becsült száma összesen 424 ezer. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

A végeredmények kapcsán ismételt hangsúlyozni kell, hogy pontatlan részadatok miatt a visszatértek száma hozzávetőleges. A valós számok az itt megadottakról akár 5-10 ezerrel is eltérhetnek.

A veszteségből következtetett, háború utáni létszámhelyzet próbája elvben a közvetlen számbavétel, vagyis a népszámlálás. A harcok elülte után a jelenlegi területeinken élő zsidóság összeírására három kísérlet is történt. Még a Dunántúlon folytak a harcok, amikor a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal 1945. március 25-i eszmei időponttal 86.910 izraelita túlélőt számlált meg.²⁶

A Központi Statisztikai Hivatal 1945. július elején készítette el statisztikai gyorsfelvételét a vidék közérdekű viszonyairól. A vármegyei és városi törvényhatóságok jelentései alapján összeállított mérleg - számításainkkal szinte teljesen megegyezően - 176.207 elhurcoltról ad számot. Az 1945 júliusáig visszatértek száma 39.729 volt.²⁷

1945-46. év fordulóján került sor a Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselőtéz Statisztikai Tudósító Osztályának (Jewish World Congress, Hungarian Section) felmérésére. A rendkívül gondos, szakszerű és ráadásul nagy apparátussal végzett) munka végeredménye 143.624 személyi lap, mely az izraeliták adatait tartalmazza.²⁸

Az újból elcsatolt területek közül csak Észak-Erdélyben és Délvidéken volt összeírás. A Zsidó Világkongresszus Román Osztálya (Jewish World Congress, Romanian Section) 1947-ben 44.706 izraelitát írt össze. Az eredményt megerősíti az 1948. évi román népszámlálás, valamint az Institute of Jewish Affairs (New York) egy 1948 decemberében készített felmérése.²⁹ A Délvidéken 3.532 túlélőt regisztráltak,³⁰ de „az életben maradottak száma ennél mindenesetre több” - nyilatkozta dr. Loránt Zoltán hitközségi elnök 1952-ben a Buenos Airesben megjelenő Hatikva című lapnak.³¹

Hogy az ország jelenlegi területén oly nagy a különbség (mintegy 100 ezer) az általunk becsült létszám és a ténylegesen megszámláltak között, annak több oka is van.

Az összeírók bizalmatlanságát kívánta eloszlatni számos korabeli kiadvány és feljegyzés, amikor a kérdőívek kitöltésére buzdított. Mégis, ösztönös önvédelemből, hogy egy újabb listára való felkerülést elkerüljön, még a meggyőződéses izraeliták egy része sem szolgáltatott adatot. Ezt figyelembe véve a Központi Statisztikai Hivatal a túlélők számát (izraeliták és kikeresztelkedettek) 220-260 ezerre becsülte.³²

A statisztikai kimutatások használhatóságát jelentősen korlátozza az a tény, hogy a népességről csak pillanatképet adnak egy olyan időszakban, amikor emberek százezrei vannak mozgásban a szélrózsa minden irányában.

Az ország 1944-es területét az ötvenes évek közepéig elhagyó zsidóság száma mintegy 80-100 ezer fő.

Közvetlenül a háború után az elvándorlók útja a németországi DP (hontalan) táborokba vezetett. Az International Refugee Organization kimutatásai csak mintegy 8.445 magyar zsidóról szólnak (1947. szeptember 30.), de a szakirodalom szerint (figyelembe véve az erdélyi, kárpátaljai menekülteket) a valóságos létszám legalább 30 ezer volt.³³ Tény az is, hogy a Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselőtéz Információs Osztálya a

szovjet fogságban lévőkkel együtt (mintegy 20 ezer fő) 51 230 magáról hírt adott távollévőt tartott nyilván 1946 októberében.³⁴

A DP-táborok magyar zsidósága elsősorban nyugatra igyekezett. Pontos adatunk csak a Kanadába vándoroltakról - azaz 1.836 főről³⁵ van. Ha az USA-ba vándorló magyar zsidóság aránya a zsidó bevándorlók összességéhez képest megegyezik a kanadai gyakorlattal, akkor oda mintegy 8-10 ezren érkeztek. Több ezren telepedtek le Latin-Amerikában, a 30 ezres magyar zsidó DP-népesség egyharmada pedig Izraelben talált hazára. Az alijázó magyar zsidóság összlétszáma az ötvenes évek derekáig az Izraelita Statisztikai Hivatal 1961-ben készített felmérése szerint 60 ezer. Közülük 6 ezren a Kárpátaljáról, 25 ezren Erdélyből, 29 ezren pedig a jelenlegi területről érkeztek.

A Magyarország 1944-es területén élő zsidóság gyors elvándorlását valamelyest a népszámlálást adatok is tükrözik, hisz az 1948-as magyarországi népszámlálás már csak 134 ezer izraelitát mutat ki. Az észak-erdélyi „zsidó nemzetiségűek száma” 1956-ban 23.000 volt, és az 1961-es szovjet népszámlálás szerint a Kárpátalján élő zsidóság is 10 ezer főre zsugorodott.

Bár az elvándorlók új otthonra és hazára leltek, a zsidó népesség nagy részének elvesztésével a Kárpát-medencében élő népek pótolhatatlan veszteséget szenvedtek.

Jegyzetek

- 1 *American Jewish Yearbook 1947-48*. Vol. 49. The Jewish Publication Society of America. Philadelphia, 740. - Proudfoot, Malcolm: *European Refugees 1931-52*. Northwestern University Press, Evanston, Illionis, 1956. 336-337. - Tartakower, Arie: The problem of European Jewry (1939-1945) In: *The Jews: Their History, Culture and Religion*. Szerk.: Finkelstein, Louis. New York 1949. 290.
- 2 *A magyarországi zsidóság statisztikája településenként*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1993. A kérdéssel kapcsolatban lásd még: Dolányi Kovács Alajos: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944. 4-5. 95-103.
- 3 Geyer Artur: Az első magyarországi deportálás. In: *Új Élet Naptár 1960-61*, Budapest 1960. 77.
- 4 Hadtörténeti Levéltár: HM VKf. 1944/eln 299. cs.
- 5 Braham, L. Randolph: *A magyar Holocaust*. Gondolat Kiadó, Budapest 1989. II. kötet, 21.
- 6 Vadász Ferenc: Nappalok és éjjelek egybefolytak. In: *Kritika*. 1988. január 5.
- 7 Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon. *Magyar Téka*. Budapest 1948. 260.
- 8 Ránki-Pamlényi-Tilkovszky-Juhász: *A Wilhelmstrasse és Magyarország*. Budapest 1968. 907.
- 9 Lévai: *i. m.* 216.
- 10 Ránki-Pamlényi-Tilkovszky-Juhász: *i. m.* 854.
- 11 NG (Nuremberg Government) - 2059 idézi: Randolph Braham: *The Hungarian Labor Service System*. New York 1977, 62.
- 12 Hadtörténeti Levéltár: HM 1944 eln. 1/ny 6768 cs.
- 13 Hadtörténeti Levéltár: HM Vkf. „Külön Melléklet”. Az 1944/45. évi M. hadrendek.
- 14 Hadtörténeti Levéltár: HM 1945. 47.675 eln.
- 15 Reitlinger, Gerald: *Die Endlösung*. Berlin 1961. 504-507. - Gilbert, Martin: *The Atlas of the Holocaust*. New York 1982. 211. - Macartney, C. A.: *October Fifteenth, History of Modern Hungary 1927-1945*. Edinburgh 1961. 450.
- 16 *Budapesti Statisztikai Évkönyv*, 1948. 32.
- 17 Varga László: A magyarországi zsidóság megsemmisítése 1944-45. *MIOK Évkönyv*, 1984. 400.
- 18 Gyöngyösi János külügyminiszter nyilatkozata. In: *Szabad Nép*, 1945. március 25.
- 19 *Világ*, 1945. szeptember 28.
- 20 Új Magyar Központi Levéltár (ÚMKL) XIX – C – 1 - n 8. doboz.
- 21 *Háderech*, 1945. április 26.
- 22 *Új Élet*, 1946. október 31.
- 23 *National Jewish Monthly*, 1953. February
- 24 Hadtörténeti Levéltár: KÜM Moszkvai Nagykövetség 39. doboz.
- 25 ÚMKL: XXXIII - 4.
- 26 Városi Szemle (Budapest), 1945. 140.
- 27 *Magyar Statisztikai Szemle*, 1946. 1-6. és 8-16.

28 ÚMKL: XXXIII - 3.

29 Central Zionist Archives, Jerusalem C2, 205.

30 Vajdasági Történeti Múzeum és Levéltár, Novi Sad, AK 23410.

31 *Hatikva* (Buenos Aires), 1952. augusztus 15.

32 Magyar Statisztikai Szemle, 1946. 1-6. 4., továbbá: ÚMKL XIX – 3 – 1 - c 26. doboz.

33 Ginesi, Robert: *La seconde guerre mondiale et les déplacements de populations*, Paris 1948. 68.

34 ÚMKL: XXXIII - 3.

35 Finkelstein, Louis: *The Jews*. New York 1960. 1582.

1. táblázat	A zsidók száma a német megszállás előtt (ezer főben)							
	Budapest	vidék	jelenlegi terület	Kárpátalj a	Észak-Erdély	Felvidék	Délvidék	háború alatti terület
A zsidók száma 1941-ben	240	240	480	110	150	45	15	800
Az 1941-es deportálás és a munkaszolgálat (elesett, eltűnt) áldozatai	13	13	26	6	7	4	1	44
A német megszállás előtt	227	227	454	104	143	4	14	756

2. táblázat	A zsidók száma 1944 nyarán (ezer főben)							
	Budapest	vidék	jelenlegi terület	Kárpátalj a	Észak-Erdély	Felvidék	Délvidék	háború alatti terület
A német megszállás előtt (1944 március)	227	227	454	104	143	41	14	756
1944 nyarán deportáltak	10	170	180	85	130	30	10	435
A magyar fennhatóság alatt maradtak	217	57	274	19	13	11	4	321

3. táblázat	A zsidóság feltételezett száma a felszabaduláskor (ezer főben)							
	Budapest	vidék	jelenlegi terület	Kárpátalj a	Észak-Erdély	Felvidék	Délvidék	háború alatti terület
A z 1944-es nyári deportálások után	217	57	274	19	13	11	4	321
A Szálasi-éra áldozatai (meggyilkoltak, deportáltak, munkaszolgálatosok)	67	22	89	2	2	3	1	97
A felszabaduláskor	150	35	185	17	11	8	3	224

4. táblázat	A zsidóság feltételezett száma 1945 végén (ezer főben)					
	jelenlegi terület	Kárpátalj a	Észak-Erdély	Felvidék	Délvidék	háború alatti terület
Felszabadultak	185	17	11	8	3	224
Visszatértek	85	18	30	7	1,5	141
Összesen	270	35	41	15	4,5	365

TAMÁS STARK

THE HUNGARIAN JEWRY DURING THE HOLOCAUST AND AFTER THE WORLD WAR II.

The essay presents the statistical consequences of the Holocaust. The writer studies all components of the post-war population movement of the Jews, who lived in the Carpathian Basin (in the actual territory of Hungary in 1944).

In the autumn of 1941, about 15 to 20.000 Jews of non-Hungarian nationality were deported to Galicia. The majority of them were killed in the environs of Kamenec Podolsk. The loss of pressed into the forced labour

battalions can be estimated at 20.000, according to information from the Ministry of Defence. In 1944 about 500.000 Jews were removed from the countryside and Budapest to German concentration camps.

The number of martyrs in the present day territory is about 200.000. The total estimated number of the Hungarian Jewish victims of the Holocaust is 420.000.

When the fighting was over the Hungarian Section of Jewish World Congress registered 143.624 Jews in the present day territory. The total number of survivors, however, was higher. In 1946 the central Bureau of Statistics estimated the number of Israelites and converts at 220 to 260 thousand.

Approximately 80 to 100 thousand Jews left the 1944-territory by the mid-fifties. 15 to 20 thousand Hungarian Jews settled in Canada and USA. Several thousand emigrated to Latin America. The total number of Hungarian Jews Who were involved in aliyah (immigration to Israel) was 60 thousand by the mid-fifties.

PUSKÁS JULIANNA:

Az Egyesült Államok bevándorlási politikája (1890-1990)

Magyarország 1989-től a kelet-nyugati irányú népmozgások újabb hullámának egyik fő tranzit állomása és a szomszédos országokból menekülők első menedékhelye. Ezzel összefüggésben a hazai lakosság körében egyre inkább megoszlanak a vélemények az idegenekről, a bevándoroltakról és a menekültekről, illetve a korszerű bevándorlási politika kritériumairól. Vannak, akik szélesebbre tárnák a kapukat, míg mások a szelektívebb bevándorlási politikát, a várható migrációs hullámok elleni hatékonyabb védekezést szorgalmazzák.

Tárgyilagosabban ítéltethető meg a magyar közvéleménynek a menekültekkel, bevándorlókcal és a korszerű bevándorlási politikával kapcsolatos megnyilvánulásai, ha megismerkedünk más országok ezirányú tapasztalataival, helyzetével is. Ehhez kíván hozzájárulni e tanulmány is, amely száz év időmetszetében tekinti át az Egyesült Államokba történő bevándorlás legfőbb áramlatait, valamint az ezekről alkotott változó nézetek kontextusában a bevándorlási politika alakulását.

Nyitott kapu - szabályozásokkal 1880-1917

Ideálok és körülmények egymást erősítették az Egyesült Államok történetének első száz évében. A „bevándoroltak nemzete” már az angol uralom lerázásakor megkülönböztető nemzeti karakterét állíthatta az amerikai nép heterogenitása alapján. „Nem Anglia, hanem Európa Amerika anyaországa” - írta Tom Paine 1776-ban. Utána még hazafias szónokok nemzedékei hirdették dicsőségét annak a népnek, amely nagyságát sokféle és változatos eredetének köszönheti. Ez utóbbiból következett aztán egyfelől Amerika küldetésének - Amerikának mint menedékhelynek, azilumnak - a megfogalmazása, ahol a szabadság vár minden embert, másfelől pedig az, amit elsőként Jefferson hirdetett, azaz, hogy az embernek természetes joga elhagyni az országot, ahol született, vagy ahová a sors vetette, és keresni helyette egy másikat, ahol boldogulását reméli.

Az USA 19. századi bevándorlási politikája a kapitalizmus nagy sikereként értelmezhető. A század első felében a szövetségi kormány nem tartott igényt a bevándorlás felügyeletére, vagy ellenőrzésére, de támogatni sem támogatta azt. A bevándorolni szándékozók számára szabad földek és az iparosítás valamint Amerika egyéb előnyei jelentették a vonzerőt. A bevándorlók toborzása valamint, az újonnan érkezők beilleszkedésének elősegítése a tagállamok, illetve a helyi hatóságok és a vállalkozók feladata volt. Ők azután a legkülönbözőbb propagandaeszközök felhasználásával ecsetelték a bevándorlókra váró korlátlan lehetőségek és az európai pangás közötti különbségeket.

A szövetségi kormányt végül is a polgárháború következtében fellépő munkaerőhiány készítette a laissezfaire politikájának feladására. A Republikánus Párt az 1864. évi programjában hirdette meg az aktív szövetségi bevándorlási politikáját, mondván: „Igazságos és liberális bevándorlási politikával kell elősegíteni a bevándorlást, amely már a múltban is oly sokkal járult hozzá annak a nemzetnek a gazdagításához, vagyonának és hatalmának növeléséhez, amely menedékhely minden nemzet elnyomottjai számára”.¹ Ennek érdekében a kormány lépéseket kezdeményezett a szerződésre épülő munkaerő-behozatal rendszerének megalapozására, amit ugyan – 1868-ban - hamarosan visszavont, de ettől kezdve az egyes kormányok tevőleges szerepet játszottak a gazdaságilag hasznos európai bevándorlók beáramlásának szabályozásában.

A bevándorlást szorgalmazók és azt korlátozni akarók között már a 19. század középső évtizedeitől előfordultak összeütközések. Először az 1850-es években éleződtek ki, olyannyira, hogy ugyanúgy hozzájárultak a polgárháborúba torkolló nemzeti válsághoz, mint a rabszolgaság körüli konfliktusok. Bár a bevándorlás kívánatos voltát illetően ugyan távolról sem alakult ki egyetértés, a kapuk bezárására ekkor még nem gondoltak. Egyértelműen bevándorláspártiak voltak az üzletemberek és a hajósok, akik a forgalom növekedésével egyenes arányban gazdagodtak, a vasutak, a bányák és a kohók üzemeltetői, akiknek profitja a nagy tömegben beáramló szakképzetlen munkások tömegétől függött, végül pedig hasonló ok miatt az ingatlanügynökök. Ők mind a bevándorlás szabadsága mellett voksoltak az egyre ellenségesebbé váló közvéleménnyel szemben.

A kongresszus az 1870-es években tette az első lépéseket arra, hogy megszüntesse -nemzeti, faji vagy vallási hovatartozásukra való tekintet nélkül - a bevándorlásra jelentkezőket. Sok amerikai hangosan követelte például kínaiak beengedésének leállítását, akiknek megkülönböztetett státuszuk volt ebben az időben, s „nem bevándorlóknak hanem vándormunkásoknak” minősültek, akik nem kaphatták meg az állampolgárságot. Mivel azonban az amerikai jogi hagyományok majdnem lehetetlenné tették, hogy az állampolgárságot a kínai vándormunkások USA-ban született leszármazottaitól is megtagadják, az idegen faj inváziójától való félelem, a „coolie” versennyel szemben a szervezett munkások harcias ellenállása ahhoz vezetett, hogy egy 1882-ben elfogadott törvény megtiltotta a kínaiak bevándorlását. A nativista mozgalom kezdete ettől az évtizedtől datálódik.

Az USA gazdasági világhatalommá való előrelépése az 1880-as években „a nemzeti dominancia agresszív ideológiáját” bontakoztatta ki, s ez átformálta a bevándorlási politikát is. A nyitott kapu elvének politikájáról - mely a köztársaság első századában uralkodó liberális individualista közösség-fogalmat tükrözte - mindinkább a kizáró doktrínára tért át, amely a Polgárháború után kialakuló korlátozó és nacionalista közösség-fogalmon alapult.

Időközben magukkal a bevándorlókkal is nagy változások történtek. A 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben ugyanis már nem Európa észak-nyugati, hanem főleg közép- és dél-keleti régióiból özönlöttek. A tengerjáró gőzhajók térhódításával, illetve az utazás könnyebbé válásával pedig sok európai már nem telepesnek, hanem vándormunkásnak érkezett az USA-ba. Az első világháború előtt a bevándorlóknak körülbelül az egyharmada 2-4 év múltán még visszatért a hazájába, bár az új környezet vonzó hatására a vándormunkások közül is egyre többen választották az állandó letelepedést, és ez negatív reakciókat váltott ki a bennszülött munkások, illetve a kialakult erkölcsi rend védői körében. 1882-ben a reformerek egy bizonyos csoportja (a New-England-iak) a kongresszust már arra ösztökölte, hogy megalkossa a bevándorlás első nemzeti kontrolljának törvényét.

A bevándorlás szabályozásának szélesebb körű követelését váltotta ki az 1883-86-os válság. Nagy sztrájkok törtek ki ekkor, és - mintegy demonstrálva a társadalmi szakadék mélyülését - létrejött az amerikai munkások első tömegmozgalma, a *Knights of Labor* (A Munka Lovagjai). A sztrájkok letörése és a bérek alacsonyan tartása érdekében Pennsylvániában a szénbányák vezetői tömegével szállították be az országba az idegeneket. 1885-ben ezért a Munka Lovagjainak vezetői egy olyan munkaszerződésről szóló törvény érdekében lobbiztak a Kongresszusban, amely mindenkinek megtiltotta volna, hogy előre megfizesse hajójegyét annak a bevándorlóknak, akit Amerikában alkalmazni fog.

A munkáslázadásoktól való félelem általános idegenellenességet váltott ki a városi középosztály nagy részénél. Üzletemberek, látván, hogy a bevándoroltaknak milyen nagy szerepük volt a munkásmozgalmak fellendítésében, arra a következtetésre jutottak, hogy a mozgolódás megfékezése egyet jelent a bevándorlás megfékezésével.

A született amerikaiak számára az „új bevándorlók” egyre növekvő tömegei még idegenebbek voltak, mint a „régibevándoroltak”. Az olasz, a szláv és egyéb nációbeli

parasztok az Alpokon túlról sokkal közelebb voltak a feudális viszonyokhoz, mint az északnyugat-európai népek, az oroszországi és romániai zsidók pedig Amerikában láttak életükben először gettón-kívüli világot.²

A kongresszus 1891-ben ismételten erőfeszítéseket tett, annak érdekében, hogy kiszűrje a nem kívánatos bevándorlókat: így az ebben az évben elfogadott törvényben kizárták a visszataszító, illetve veszélyes betegségben szenvedőket, a poligámokat, és az erkölcstelen viselkedésük miatt büntetett előéletű személyeket. A cél ekkor még az egészséges, alkalmazható munkaerő biztosítása, illetve a bevándorlók szigorúbb, egyénenkénti szelektálása volt, nem pedig a bevándorlók számának mennyiségi csökkentése. Az 1893. évi Bevándorlási Törvény előírta a fedélközön érkező külföldi utasok azonnali jelentkezését a szövetségi bevándorlási tisztnél, hogy akkori státuszukat illetően kikérdezhesse, a Tengerészeti Kórházi Szolgálat orvosai pedig kivizsgálhassák őket. Az e törvényben előírtak végrehajtására (nagyobb részben) végül New York City kikötőjében, Ellis Islanden került sor, amely az 1892-ben megnyitott bevándorlási állomásával az „új bevándorlás” jelképévé vált.

1894-ben alakították *Immigration Restriction Ligue*-et „bostoni kékvérűek”. Zajos kampányokat szerveztek, kitartó propagandát folytattak, hogy figyelmeztessék a született amerikaiakat az „új bevándorlás” társadalmi és gazdasági veszélyeire. Érveik szerint a dél- és kelet-európai bevándoroltak nemcsak hogy veszedelmesek és társadalmilag visszamaradottabbak, de nem is asszimilálhatók. Hatékonyabb szelektálásuk érdekében az „írástudó teszt” bevezetését követelték. Az erre vonatkozó törvényjavaslatot a kongresszus 1896-ban el is fogadta,³ de Cleveland elnök azzal vétózta meg, hogy egy ily a „törvény erőszak lenne a szabad bevándorlás amerikai tradíciója ellen”.⁴ A „literary test” bevezetésére további kísérletek is történtek, így például 1902-ben és 1906-ban, amikor a kongresszus ismételten elutasított azt, míg az 1913-ban és 1915-ben benyújtott törvényjavaslatot az elnök vétózta meg.⁵ A javaslatot több mint két évtizedes vita után végül is 1917-ben emelték törvényerőre. Az elnök ugyan akkor is ellene volt, mondván hogy az „erőszak az amerikai ideák és a tradicionálisan nyitott kapuk politikája ellen”,⁶ de a kongresszusnak - anélkül, hogy figyelembe vette volna az elnöki vétót - a törvény elfogadását sikerült kieroszakolnia.

A 20. század első két évtizedében a törvényhozás folyamatosan bővítette a bevándorlásra érdemtelenek listáját: 1903-ban az epileptikusokkal, a hivatásos koldusokkal, a kerítőkkel, az anarchistákkal és a politikai erőszak alkalmazóival. Négy évvel később - a külföldi gyermekmunkások kizsákmányolásának megelőzése érdekében, - megtiltotta olyan 16 éven aluli fiúknak és lányoknak a belépését az Egyesült Államokba, akik nem a szüleik kíséretében érkeztek. Megemelte az azokra a jövevényekre kivetett fejadót, akik nem a „nyugati féltékéről” érkeztek és utasításba adta, hogy e jövedelmet fordítsák a bevándorlás szabályozásának költségeire.⁷ A különösen 1900 körül elkápráztató fejlődésen áteső modern genetika az öröklésnek a környezeti hatásoktól teljesen függetlenek látszó elveit fedezte föl, ami sok tudóst arra inspirált - az angliai Sir Francis Galton és az egyesült államokbeli Charles B. Davenport vezetése alatt -, hogy a rossz tulajdonságok átöröklődésének megakadályozása révén elérhetőnek lássák a társadalom egyedeinek javulását. Az eugenika zászlaja alatt felsorakozó reformerek „tudományos érveket” szolgáltatottak a bevándorlás korlátozásához is. Ilyen érv volt az is, hogy egy nemzet csak úgy tudja génjeit védeni és javítani, ha kívül tartja a „degenerált tenyésztörzset”⁸.

A restriktív mozgalmat az Egyesült Államokban a 20. század első évtizedeiben leginkább az befolyásolt, hogy az elit egy csoportja úgy ítélte meg, a nagy tömegek bevándorlása aláássa az amerikai kultúra egységét és fenyegeti az Észak-Európából származó fehér protestáns emberek hagyományos dominanciáját. A korlátozásokat követelők vezetői a patrícius fajvédő gondolkodók közül kerültek ki; könyvek és cikkek szorgalmazták a bevándorláspolitikát eugenikus hatásainak és a „faji öngyilkosság” veszélyeinek figyelembevételét; végül pedig az üzletemberek által támogatott bevándorlás ellen erőlesen

fellépett az *American Federation of Labor* is. Ez a szakszervezet eléggé eltávolodott bevándorló múltjától ahhoz, hogy a restriktív álláspontot feltétel nélkül magáévá tegye, ám a szavára hajlani kész kongresszusi képviselők egyelőre még a bevándorlók mellett lobbizók befolyása alatt álltak. Az írni-olvasni tudásra vonatkozó törvényjavaslat ellen lépett fel 1906-ban és az utána következő években az *Országos Liberális Bevándorló Liga*, általában zsidók vezetésével. Így az I. világháborút megelőzően a nagyvárosok és az ipari központok még rendszeresen és túlnyomó többségben a restrikció ellen szavaztak.

A kongresszus által 1907-ben kijelölt bizottság - élén a bevándorlás mérsékeltebb korlátozását képviselő William P. Dillingham szenátorral - 1910-ben 42 kötetben tette asztalra a bevándorlók több éves tanulmányozásának eredményeit tartalmazó jelentést. A „tudományos” vizsgálódások summázata: összevetve a „rég” bevándorlók, a közép és délkelet-európai „új” bevándorlók „fajilag alacsonyabbrendűek”, így célszerűnek látszik számuk korlátozása, s ehhez a jelentés legmegfelelőbb eszközként a „literary test” bevezetését ajánlja.⁹

Kapuzárás az 1920-as évek elején

Az I. világháború kitörésével az amerikaiak hirtelen tudatára ébredtek annak, hogy asszimilálatlan milliók élnek közöttük, s mivel tartottak e tömegek lojalitás hiányától, a „100%-os amerikai” mozgalom erőltetésével igyekeztek az ebből fakadó esetleges veszedelmeknek elejét venni. Az I. világháború szinte szertefoszlatta, ami még megmaradt abból a régi hitből, hogy Amerika minden embert képes beolvasztani „a nemzetek nemzetébe”. E hitet gyengítették a különböző etnikai jellegzetességek, valamint az egyes társadalmi rétegek között tátongó faji és kulturális szakadékok, s utolsó csapást mérték rá a nemzetközi feszültségek.¹⁰

Az USA-nak a háttérben kitörése utáni külpolitikájáról folyó heves viták, majd az ország háborúba lépése 1917-ben az Antant oldalán, mind-mind növelték az amiatti félelmet, hogy a külföldön születettek veszélyeztetik a nemzet biztonságát.¹¹ Mindez a restrikciót követelők malmára hajtotta a vizet, aminek első jele a már említett „literary test”-nek 1917-ben az elnök vétója ellenére történt elfogadtatása volt.

Az első világháború végével és a hajózási járatok újból megindulásával, úgy tűnt, hogy a háborús következmények miatt ismét tömegek vándorolnak Európából az Egyesült Államokba. Az amerikaiakban újabb félelmek támadtak, hogy a bevándorlók oda magukkal hozzák régi szenvedélyeiket és új forradalmi eszméiket. Ezeket a félelmeket táplálták az 1919-es év tapasztalatai, amikor is az országban 4 millióan sztrájkoltak. A hatóságok a „Palmer raids”-néven ismert intézkedések bevezetésével igyekeztek föllépni a „Vörös Veszedelem” ellen.¹² Amikor pedig a bevándorlás 1920-tól új lendületet vett, a honatyák többsége azon nyomban szükségesnek vélte a szigorú korlátozásokat. Az 1921. május 19-diki kongresszusi ülésen például elfogadták az *Emergency Quota Act*-ot, az első olyan törvényt, amely mennyiségileg meghatározta az Egyesült Államokba évenként beengedhető bevándorlók számát összesen 356.995 főben. Kivéve a nyugati féltekét, az egyes országok részére kvóta keretet állapítottak meg az 1910. évi népszámlásban országonként kimutatott népesség 3%-ában.

Ám az első szigorú korlátozások ellenére még mindig túl sok bevándorló érkezett az USA-ba. Ezért a kongresszus 1924-ben újabb kvóta törvényt fogadott el. Amikor Johnson szenátor összefoglalta az ezen újabb és szigorúbb korlátozás melletti érveket, egyebek között a közvélemény széleskörű támogatására is hivatkozott. Szerinte „az amerikai nép egyszerűen meglátta, hogy a külföldön születettek áradata hogyan avatkozik be az életébe. Rájött arra, hogy egy ilyen, fajra és származásra való tekintet nélkül mindenkit érintő áradat nem hagyhatja érintetlenül azokat az intézményeket, amelyek az amerikai szabadságjogokat

alkották és megőrizték. Nem csoda tehát, hogy az olvasztó tégely mítosza szertefoszlott. Nem csoda hogy az amerikaiak mindenütt ragaszkodnak ahhoz, hogy országuk ne nyújtson szabad és korlátlan menedéket a világ többi részének. Az Egyesült Államok a mi országunk. Ha nem is volt apáink országa, legalább gyermekeink országa lehetne, illetve kell is hogy legyen. És mi arra törekszünk, hogy megtartsuk annak. Határozottan véget értek azok a napok, amikor mindenkit szabadon szívesen fogadtunk, amikor minden fajhoz tartozó embert diszkrimináció nélkül elfogadtunk.”¹³

Azt az elgondolást tehát, hogy a bevándorlási politikát társadalmi megfontolásokra kell alapozni, 1924-re mind a közvélemény, mind a kongresszus nagyobbik része elfogadta. Az 1924-es *Immigration Act, Johnson-Reed Bill*-ként ismert újabb törvény 164.557 főben maximálta az évente beengedhető bevándorlók számát. A drasztikusan tovább csökkentett kvóták alapját - az akkor jelenlevő bevándorolt népesség 2 százalékát - az 1890-es census adatai képezték. Az új bevándorlási törvény a Közép-kelet- és Dél-Európából érkező nemzeti csoportokat sújtotta, amelyek 1890-ben még csak csekély részét képviselték az USA népességének. Bár a korlátozó intézkedéseket úgy fogalmazták meg, mint amelyek egyes „nem kívánatos” nemzetiségek és etnikai csoportok ellen irányultak, azok a tömeges bevándorlás minden fajtája elleni növekvő ellen állást tükrözték. A kapuzárás ellen főleg az etnikai és vallási szervezetek protestáltak, amelyek attól féltek, hogy utánpótlás hiányában elveszítik erejüket. Az új rendelkezések kedvezőtlen visszhangot váltottak ki az új bevándoroltak már letelepedett etnikai csoportjain kívül a régi bevándoroltak ipari burzsoáziájának számos képviselőjében is.

Az amerikai földrészre, amit a nyugati félteke részének tekintettek, a korlátozások nem vonatkoztak, az olyan országokból, mint Mexikó, illetve Puerto Rico továbbra is szabad volt a bevándorlás útja az USA-ba. Az 1920-as évek bevándorlási politikája tehát a legkevésbé sem javított az USA polgárainak biztonságérzetén, jóllehet a lengyel, az olasz és a többi „gettók” ugyan kezdtek kiürülni, hogy megteljenek színesbőrűekkel - nevezetesen az amerikai kontinens déli részéből érkező feketékkel és Puerto-Rico-iakkal.

A kvóta törvények elfogadásával az amerikai történelem egyik periódusának, a szabad-bevándorlás korának szakadt vége három évszázad után. Az 1920-as évtizeddel megkezdődött a bevándorlás szigorú korlátozásának időszaka, amikor Amerika csaknem teljesen bezárta kapuit a „nem kívánatos bevándorlóknak minősített” közép-kelet-európai népek előtt.

Bezárt kapu a menekültek előtt az 1930-as évtizedben

Az Egyesült Államok bevándorlási politikájának története az 1930-as évektől kezdve egészen az 1980-ban törvényerőre emelt menekült törvényig különösen telítve volt feszültségekkel. Ami abból adódott, hogy a bevándorlást korlátozó törvények mellett a politikai elit igyekezett fenntartani az USA-ról alkotott hagyományos azilum-ideált, azt, hogy országuk mindenkor az üldözöttek és elnyomottak menedékhelye. Az 1920-as évektől azonban már nem létezett a gazdasági szükségleteknek és a humanitárius céloknak a 19. században még meglévő szerencsés egybeesése. Megszűnt az az óriási munkaerő szükséglet is, ami korábban a nemzet iparosítása és a lakatlan területek betelepítése következtében keletkezett.

A nagy gazdasági depresszió idején, félve a munkanélküliek hadának növekedésétől, Herbert Hoover elnök 1930 szeptemberében arra szólította fel az amerikai konzulokat, hogy tagadják meg a vízum kiadását mindenkitől, aki előbb vagy utóbb segélyezendővé válhat. 1932 októberben pedig egyik választási beszédében a következő nyilatkozatot tette: „A demokrácia elterjedése folytán külföldön a politikai üldözés lényegileg megszűnt. Nincs már

szükség arra, hogy az Egyesült Államok menedéket nyújtson azoknak, akiket lelkiismereti okok miatt üldöznek.”¹⁴

Röviddel ezután hatalomra jutott Hitler, aki tragikusan megcáfolta őt. A menekültáradat Németországból már 1933-ban megkezdődött.

A köztelhertételről szóló klanzula nagyon szigorú értelmezése a harmincas évek közepén valamelyest enyhült ugyan, de továbbra is érvényben maradt a depresszió teljes időtartama alatt. Ennek következtében az amerikai konzulátusok a Németország számára megállapított bevándorlási kvóta keretét sem használták fel. A megállapítás, hogy a menekültek mindig rosszkor érkeznek - ritkán volt igazabb, mint a nácizmus üldözöttei érkezésekor az 1930-as években. A depresszió éveiben általánossá vált nagy munkanélküliség az amúgy is meglévő bevándorlás-ellenességet szította az amerikai társadalomban, s negatívan befolyásolta a lakosság magatartását a bevándorlók irányában a nyugat-európai országokban is. A menekülők egyre inkább az elzárkózás falaiba ütköztek, amelyeket a nyugat-európai országok az 1930-as évek elején húztak fel sietve.

„A megnövekedett kivándorlás kilátásai a közeljövőben kedvezőtlenek lesznek - írta Arthur Ruppin 1934-ben - Legjobb esetben is évek múlnak majd el, amíg azok az országok, amelyek a múltban nyitva álltak a bevándorlók előtt, el tudják helyezni saját munkanélkülieiket és amíg a munkaerőhiány újból hivatalos bevándorlási politikánk revízióját fogja eredményezni.”¹⁵

1935-ben - zsidó vezetők nyomásának engedve - Rooseveltnél valamelyest könnyített az eljárásokon, ami nagyobb számú menekült bevándorlását tette lehetővé. De a korlátozások politikája alapvetően érvényben maradt és a beengedhetők száma sohasem lépte túl az eredeti kvótákat. Sőt! Németországnak évi kvóta kerete 26.000 volt és ebből az 1933-34-ben 4.392-en, 1934-1935-ben 5.201-en, 1935-36-ban pedig 6.346-an kaptak vízumot az Egyesült Államokba, akiknek 80-85 százaléka zsidó volt.

1938 nyarára Rooseveltnél egy nemzetközi menekültügyi konferencia összehívását kezdeményezte, amit a kellemes francia üdülőhelyén, *Evian-les-Bains*-ben, július elején meg is tartottak. Roosevelt és nyugat-európai partnerei el akarták kerülni további menekültek befogadását és szerettek volna ellenállni minden olyan törekvésnek, amely a bevándorlási törvények és eljárások liberalizálását szorgalmazta. Bár a meghívó 29 kormánynak javasolta, fontolja meg, „hogy Németországból és feltehetően Ausztriából a politikai menekültek bevándorlását hogyan könnyíthetné meg”,¹⁶ egyidejűleg azt is hangsúlyozta: „Egyetlen államtól sem várható el, hogy nagyobb számú bevándorlót fogadjon, mint amit a meglévő törvényei engedélyeznek.”¹⁷ Megnyugtatóul azt is közölte, a pénzügyi terhek sem fognak tovább növekedni, mert az új terheket maguk a szervezetek viselik majd. A javaslat, bármennyire szépen is hangzott az amerikai politika szempontjából, nem találkozott a többi ország elképzelésével. A svájciak például nyíltan megtagadták, hogy a találkozó házigazdái legyenek. Láthatólag meg akarták kímélni magukat attól, hogy szembe kelljen nézniük egyre korlátozóbb bevándorlási politikájukkal. A britek sem lelkesedtek, hiszen érezték, hogy palesztin politikájuk zsidóellenes irányba fordult és gyanították, hogy az amerikai politika választási megfontolásokból kedvezőbb a zsidókra nézve. De az amerikai külügyminisztérium is úgy vélekedett, hogy az engedékenység tovább gerjeszti a zsidóüldözést és oda vezet, hogy a zsidók teljesen kiüldöztetnek Lengyelországból és Romániából is.

Az eviani konferencia egyetlen megfogható eredménye annak az amerikai javaslatnak az elfogadása volt, amely a menekültek ügyében Kormányközi Bizottság alakítását javasolta londoni székhellyel. Ennek feladata lett azután tárgyalásokat kezdeményezni a Reich képviselőivel annak érdekében, hogy a németek vessenek véget a száműzések kaoszának és engedélyezzék a menekülteknek, hogy magukkal vihessék tulajdonuk egy részét. Ezen túlmenően a Menekültek Kormányközi Bizottságnak joga volt a befogadó országok

kormányaihoz fordulni „annak érdekében, hogy állandó letelepedésre lehetőségeket alakítsanak ki.”¹⁸

Az eviani konferencia résztvevői a bővülő bevándorlási lehetőségeket csak a legáltalánosabb megfogalmazásban csillantották meg. A küldöttek számára Németországgal való tárgyalás javaslata látszott a legelfogadhatóbbnak. Az egyre jobban aggódó nyugati országok ugyanis őszintén féltek a háború kitörésétől és az európai béke megőrzésének lehetőségét látták abban, ha tárgyalhatnak Hitlerrel.

Az eviani konferencia csak aláhuzta - a zsidó képviselők megrökönyödésére -, hogy a nyugati országok 1938 közepén sem akarnak zsidó menekülteket. A viták középpontjában a németek politikája, s nem pedig a szóba jöhető befogadó országok magatartása állt. A legtöbb küldött valószínűleg a kanadai külügyminiszter-helyettestel, Frederick Blair-rel értett egyet, aki úgy vélte, az eviani tanácskozásnak a menekültek feltartásával kellene rákényszerítenie a németeket arra, hogy a zsidókérdést belülről oldják meg.

A menekültügy egyik legtekintélyesebb USA-beli pártolója, Dorothy Thompson újságíró 1938-ban felhívásban javasolta egy Nemzetközi Letelepedési Bizottság létesítését olyan feladatkörrel, hogy a száműzöttek részére kolóniákat alakítsanak ki „a még üres világban”.¹⁹ Az ehhez hasonló felhívások felkeltették a németek érdeklődését is, akik többször kinyilvánították, hogy az ő politikájuk szélesebb európai érdekekkel találkozik. A zsidó kérdés - jelentette ki Hitler 1938 novemberében a dél afrikai honvédelmi miniszternek, Oswald Pirovnak -, nem egyedül a németek problémája ugyanis Európa-szerte szükség van megoldásra, valamiféle európai rezervátum kialakítására, ahová a zsidókat végül majd el lehet küldeni.²⁰

Az elmélet hívei elárastották az amerikai adminisztrációt a zsidó menekültek számára alkalmasnak vélt földrajzi helyeket illető ötleteikkel. A sok közül ezúttal néhányat említünk csak: Dominikai Köztársaság, Brit-Guiana, Ciprus, a Fülöp szigetek, Belga-Kongó, Ecuador, Mexico, Haiti, Surinam. Palesztinán kívül leginkább Madagaszkár került szóba ahova a zsidó menekülteket letelepíteni lehetne.

A zsidó menekültprobléma megoldását célzó, egzotikus újratelepítési ötleteket maga Franklin D. Rooseveltn is lelkesen támogatta és némelyikről európai vezetőkkel is tárgyalt. 1938 végén például Mussolininek vetette fel, hogy az olasz hadsereg által elfoglalt Dél-nyugat-Etiópiába lehetne küldeni menekülteket: Egy négyzethüvelyknyi etióp területet sem lehet zsidó menekültek rendelkezésére bocsátani - üzenté vissza Mussolini az amerikai követ, William Philips útján. Röviddel ezután Rooseveltn az angolokat kereste meg zsidók Angolába való betelepítése érdekében, amely ekkor portugál gyarmat volt. Az amerikai elnök a White-Hall-on keresztül remélte elérni, hogy a portugálok járuljanak hozzá „egy kiegészítő zsidó haza kialakításához”. Az angolok - zavarban lévén saját korlátozó politikájuk miatt és nem akarván változtatni az Afrikában kialakult gyarmati renden - idegenkedtek ettől az elgondolástól. Ugyanakkor azonban - gyakran válaszként az amerikai javaslatokra - nekik is voltak letelepítési ötleteik.

Hitler uralomra jutása óta első ízben 1939-ben használták ki teljes mértékben az amerikai konzulátusok a német-osztrák bevándorlási kvótát, amikor is 23.370 bevándorlónak, 1940-ben 26 ezernek, 1941-ben pedig 13 ezernek adtak vízumot, csaknem valamennyit menekülteknek. Becslés szerint az Egyesült Államok hadba lépéséig összesen 250.000 németországi menekültet fogadott be. Ennél azonban jóval többen szerettek volna az országban azilumra lelteni, ám eredménytelenül, mivel a bevándorló törvény liberalizálására irányuló törekvések rendre eredménytelének maradtak.

Egy 1938 májusában végzett közvéleménykutatás szerint az emberek 68%-a ellenezte, hogy a Németországból és Ausztriából menekülőket befogadják az USA-ban. Arra kérdésre, hogy mit tennének, ha megválasztanák őket a kongresszusba, az 1939 januárjában az

amerikaiak 83%-a azt válaszolta, hogy elleneznének olyan törvényt, amely több menekült befogadását engedélyezné.²¹

Ebben a légkörben történhetett meg, hogy Roosevelttel fel sem emelte kezét, amikor a kongresszusi bizottságban elvetették azt a törvényjavaslatot, hogy 20.000 menekült gyermeket kvótán-kívülként engedjenek be.²²

A korlátozó törvények és a gazdasági depresszió együttes hatásaként az 1920-as évtizedben 4.107.209 főt kitevő bevándoroltak száma a harmincas évtizedben 528.431-re csökkent (ezt meghaladta ugyanebben évtizedben az USA-ból kivándorlók száma). 1940-ben - kémelek lehetséges beszivárgásától féltve - újabb szigorú szabályokkal korlátozták a menekültek beengedését az USA-ba, s a konzulátusok a kiadott vízumok számát ismételten jóval a kvótakeret alá szorították. 1941 nyarán pedig, amikor a nácik által elfoglalt Európában az amerikai követségek egymás után zártak be, a latin-amerikai országokban még kapható néhány vízum ára az égbe szökött. Még ugyanazon év őszén további kemény korlátozások életbe léptetésével (The Smith Act of 1941) szinte teljesen eltorlaszolták a kapukat az európai kontinens menekültjei előtt. Lakosságának számához arányítva a fasiszták által üldözöttek számára az Egyesült Államok sokkal kevesebb menedékhelyet nyújtott mint Nagy Britannia, Franciaország vagy Hollandia.

1945 után: kapunyitás szigorú kontrollal

A „bevándorló” és a „menekülő” között a 19. században nem tettek különbséget. Az amerikai hatóságok egyaránt bevándorlónak tekintették a „burgonya éhínség” előtt menekülő íreket és a politikai üldözés előtt menekülő német „negyvennyolcasokat”. Önálló és az egyes kormányoktól megkülönböztetett bánásmódot igénylő kategóriaként csupán a II. világháború után fogadjuk el a „menekült” fogalmát.

Az USA a II. világháborúból a nyugati világ vezető nagyhatalmaként került ki. Vezető szerepe, illetve felelősségének világviszonylatban való kiterjedése bevándorlási politikájának megváltoztatását igényelte. Különböző pártok és vallási szervezetek fordultak USA vezetőihez, hogy nyissák meg az ország kapuját a Holocaust és a háború következtében hontalanokká lettek előtt s tegye meg a szükséges lépéseket a menekült probléma folytán a nyugat-európai országokra nehezedő terhek enyhítése érdekében.

Az amerikai közvélemény e tekintetben jóval a hivatalos álláspont mögött kullogott. Az 1947 novemberi közvéleménykutatás szerint arra a kérdésre, hogyan szavaznának a menekültekről, ha a kongresszusban ülnének az amerikaiak 72%-a azt válaszolta: ellen szavazna annak, hogy a már beengedett 100.000 menekült felül továbbiak is bebocsátást nyerhessenek Európából.

Az USA-t abban, hogy nemzetközi szerepének megfelelően vegyen részt az európai hontalanok és menekültek újratelepítésében, mindenekelőtt a bevándorlást számszerűen erősen korlátozó és nemzeti származás szerint diszkrimináló kvóta rendszer akadályozta. Ennek megszüntetését elsősorban az 1946 őszén megalakult Polgárok Bizottsága a Hontalanokért (Citizens Committee on Displaced Persons - CCDP) elnevezésű társadalmi szervezet szorgalmazta, Earl G. Harrisonnak az európai menekültkérdés szakértőjének vezetésével.

„Az amerikai hagyományoktól való elképzelhetetlen eltávolodás lenne, ha a nyugati zónában levő menekülteket akarattal ellenére repatriálnák” - hangoztatták az USA európai menekültügyi szakértői és külpolitikai érdekekre is hivatkozva szorgalmazták azok harmadik országba történő letelepítését - („vitally affected the Foreign relation of the United States”).²³

Az új bevándorlási politika kialakításának érdekében lobbizó társadalmi szervezetek közül - érthetően - az American Jewish Committee (Amerikai Zsidó Tanács) járt az élen, bár a bevándorlási politika liberalizálására, a menekültek befogadására mindenképpen növekvő

esélyt jelenthetett, hogy az emberek tudatában voltak a náci haláltáborok rémségeinek, illetve hogy a menekültek új áradata a szovjeturalom alá került keleti blokk országaiból indult.

Truman elnök 1947-ben azt ajánlotta, hogy kvótán kívül engedjenek be az országba hontalanokat.²⁴

De ekkor még minden ilyen akciónak útjában állt a korlátozás híveinek hangos tiltakozása a „külföldiek áradata” ellen. Két érdekcsoport - a bevándorlás korlátozását illetve liberalizálását követelők - közötti kompromisszum eredménye az első *Displaced Persons Act* (a hontalan személyek befogadásának törvénye). Ezt Truman elnök 1948 június 25-én szentesítette, miután megtámadta, mint a Szenátus és a Ház által hozott törvények legrosszabb vonásainak kombinációját, aminek eredménye „a diszkriminációnak és a tolerancia hiánynak olyan mintája lett, ami teljesen összeegyeztethetetlen az amerikaiak igazságérzetével”. A törvényt hibái ellenére csak azért írta alá - jelentette ki - hogy ezzel lehetővé tegye sok ezer hontalan belépésének engedélyezését, az országban való letelepedését.

Az 1948. július 1-jén életbe léptetett *Displaced Persons Act* 202 ezer vízum kiadását engedélyezte a rákövetkező két esztendőben az érvényben levő kvótakeretek előzetes megterhelésével. A rendes kvóták 50%-át minden évben „elzálogosították” annyi évre, amíg eltarthat, hogy azok „visszafizetik” a DP-eket, akik az 1948-as DP törvény alapján kaptak engedélyt a letelepedésre. A törvény szerint azok 40%-a, akik ily módon jutottak belépési engedélyhez, hontalan kell hogy legyen, azaz olyan személy, „akinek származási helyét, illetve országát *de facto* idegen hatalom annektálta. Ez a Baltikum menekültjeinek kedvezett, bár azok a DP népeség alig 20%-át jelentették. A törvény azt is előírta, hogy azok 30%-ának, akiket beengednek, előzőleg mezőgazdaként kellett tevékenykednie”, ami a zömmel városi háttérű kelet-európai zsidókat sújtotta. Az a követelmény, hogy DP-knek 1945. december 22-e előtt kellett a nyugati zónák egyikébe belépnie, diszkriminált zsidókat, valamint sok lengyelt és jugoszlávot, akik 1946-ban és 1947-ben menekültek el hazájukból.

A törvény amerikai támogatót is előírt, akitől „biztosítékot” illetve ígéretet kért arra vonatkozóan, hogy a pártfogásába vett DP családjának lakást és alkalmazást biztosít, ami azonban inkább morális, mint jogi kötelezettség volt. Ilyen biztosítékokat főleg egyházi és világi szervezetek „gyűjtöttek”, ezeket azután - mielőtt elküldték volna Európába - a washingtoni DP Bizottság is jóváhagyta.

Amikor a számos korlátozó klauzulával körülvett törvényt a kvóta fenn tartásával a mérsékelt bevándorlást képviselők, a konzervatívok elfogadtatták, csatát s nem pedig háborút nyertek. Hiszen Truman és más északi demokraták már az 1948. évi választásokon politikai tőkét kovácsoltak maguknak a törvénybe foglalt korlátozások miatti felháborodásból: Hamarosan szűknek bizonyult a törvény által engedélyezett keret az egyre növekvő számban érkező menekültek befogadásához. Így alig két év elteltével, 1950-ben, a kongresszus megalkotta a második DP törvényt, amely a beengedhetők számát 415 ezerre emelte a 1950-et az elkövetkező két esztendőben; de fenntartotta a kvóta elzálogosításának rendszerét. A változtatás ellenére is tehát még mindig erőn maradt a korlátozó hagyomány. Ezzel együtt a két törvényt az első jelentős menekültügyi intézkedéseknek tehet nevezni amerikai történelemben, amellyel - 410 ezer személynek tették lehetővé hogy a rendes kvótán kívül bejuthassanak az Egyesült Államokba. A bevándoroltak száma az 1940-es évtizedben, - viszonyítva az 1930-as évtizedben - megkétszereződött, azaz 528.431-ről 1.035.039-re emelkedett, ami azonban ilyen szempontból - az 1930-as évtizedet nem számítva - még mindig a legalacsonyabb mutatókat tartalmazó dekád volt az 1830-as évek óta.

Az elzálogosított kvóták korlátozottsága miatt a két *Displaced Persons Act* által biztosított bevándorlási lehetőségek is elégtelennek bizonyultak. Az 1953 évi Refugee Relief Act a kvóták elzálogosítása (előre lekötése) nélkül tette lehetővé kvótán felüli bevándorlóként 205 ezer refugee (menekült) beengedését az USA-ba.

A hidegháború hatása a bevándorlási és nemzetiségi törvényre – 1952

Bár a hitleri rasszizmus következményei az Egyesült Államokban minden érzékeny szellemet morálisan sokkoltak, az 1940-es és 50-es évek hidegháborús hangulata olyan körülményeket teremtett, amelyek ideiglenesen előbbre valóvá tették a nemzet biztonsági megfontolásokat, a bevándorlással összefüggő kérdések minden más aspektusát pedig a háttérbe szorították.

A hidegháború mindenekelőtt fölerősítette a bevándoroltak illojalitásától való félelmeket. Ez tükröződött az 1952. évi *McCarren-Walter bevándorlási törvényben* is, amely mind az 1917-es, mind az 1924-es bevándorlási törvények lényeges elemeit modifikálta. Beépítették például a törvénybe a Belső Biztonsági Törvénynek (*Internal Security Act*, 1950. szeptember 23.) azokat az előírásait is, amelyek a kommunisták kizárására irányultak. Az 1920-as és az 1950-es évek eleji helyzet közötti különbség érződik ki a törvény egyik szakértőjének a Szenátus Alkotmányjogi Bizottsága előtt tett nyilatkozatából: „Anélkül, hogy hitelt adnánk valamely Északi Faj felsőbbrendűségét valló teóriának, az albizottság meggyőződése, hogy a származáson alapuló kvóta elfogadása észszerű és logikus módja volt annak, hogy a bevándorlást számszerűen oly módon korlátozza, ami által legjobban meg tudja őrizni a szociológiai és kulturális egyensúlyt az Egyesült Államokban.”²⁵ Az 1920-as évekkel szemben az 1950-es években a származási kvótarendszer ellen, illetve mellette általában már nem a faji felsőbbrendűség, hanem a kornak a kulturális asszimilációra vonatkozó szociológiai elméletei alapján hoztak fel érveket.²⁶

Mindazonáltal az 1952. évi bevándorlási törvényt - támogatói és ellenzői egyaránt - korlátozó intézkedésként jellemezték. Komoly csalódást okozott például azoknak, akik a bevándorlás liberalizációjában reménykedtek. Különösen a nemzeti származási kvótarendszer további fenntartásáról vélekedtek a liberálisok úgy, hogy az nem felel meg a USA külpolitikai szerepének. A törvény kirekesztő vonásait élesen bírálta maga Truman elnök is.

Idézzünk vétőüzenetéből:

„Ma ugyanúgy ‘védjük magunkat’ az ellen, nehogy a kelet-európai bevándorlók elárassszanak bennünket mint azt 1924-ben tették. Ez fantasztikus. A kelet-európai országok kommunista iga alá estek, le vannak csendesítve, szögesdrót és aknák mögé kényszerülnek - senki sem lépi át határaikat, csak élete kockáztatásával. Nekünk nem védekeznünk kell az ezekből az országokból érkező bevándorlók ellen - ellenkezőleg, ki akarjuk nyújtani segítő kezünket, hogy megmentjük azokat, akiknek sikerült Nyugat-Európába menekülniök. Támogassuk azokat, akik elég bátrak ahhoz, hogy megmeneküljenek a barbarizmustól, fogadjuk be őket és tegyük lehetővé, hogy ismét helyrejöjjenek addigra amikor majd, amint reméljük, országaik reményeink szerint már ismét szabadok lesznek... Hiszen csak újabb példát szolgáltatnánk az abszurdításra, és a kegyetlenségre ha átvennénk ebbe az 1952: évibe az 1924-es törvény kirekesztő korlátait.”(...) Nemzeti életünk egyetlen más területén sem vagyunk annyira akadályozva és gátolva a múlt halott keze által, mint a bevándorlást illetően.”²⁷

Másutt pedig: „A kvóta-rendszer már 1924-ben hamis és értéktelen volt. S még rosszabbnak is bizonyult most. Ez a rendszer éppen azokat zárja ki, akiket mi be akarunk hozni.”²⁸

Truman elnök vétőjét a kongresszusban 278-113, a szenátusban pedig 57-26 arányban leszavazták.

Azon túl, hogy a származási kvótát keleti félteke számára az 1952. évi törvény továbbra is érvényben tartotta, egy négy kategóriás preferencia-rendszert is tartalmazott. Első helyre kerültek - és erre valamennyi nemzet kvótájának 50 százalékát fel lehetett használni - a magasan kvalifikált vagy kiváló tehetségű idegenek. A fennmaradt három előnyben

részesített kategória az USA állam polgárainak és a már állandó letelepedési engedéllyel rendelkező idegenek rokonait foglalta magában. Ilyképpen ebben a rendelkezésben már a családegyesítést előnyben részesítő későbbi preferencia rendszer előzménye is megtalálható. Mindazonáltal az 1952. évi törvény továbbra is az etnikai származást ismeri el a bevándorlók beengedésénél szövege jöhető meghatározó tényezőnek. Emellett miként a múltban - Észak- és Nyugat-Európa most is erősen kedvezményezett régió volt, ahonnan a bevándorlók számát nem korlátozták.

„Ad hoc törvények” a menekültek befogadására az 1950-es évtizedben

A hidegháború a bevándorlási törvények liberalizálását követelő hangok fölerősödését is magával hozta. Az 1950-es évtizedben a származási kvóta- rendszer fenntartása mellett „ad hoc törvények” segítették a menekültek befogadását. Az 1953 évi *Refugee Relief Act* (Menekültsegélyezési törvény), valamint annak 1954. évi módosítása 214 000 menekült belépését engedélyezte az USA-ba a háborúgyötörte Európából, illetve a kommunisták uralma alá került országokból. Eisenhower tábornok (ekkor az USA elnöke) a törvénytervezethez csatolt levelében a kormány által kezdeményezett *Refugee Relief Act* mellett a humanitárius gondoskodásnak az USA „nemzetközi politikai érdekeivel” való összefonódásával érvelt.²⁹

A kommunista uralom alóli „szökevények” kifejezés a „menekültek” szinonimája volt a hidegháborús időkben. Ennek az értelmezésnek fontos szerepe lett az 1956. évi magyar forradalom leverése után „disszidáltak”, menekültek befogadásakor. Ezek közül végül is összesen 38 ezer személyt fogadott be az Egyesült Államok; 6130-at az 1953 évi *Refugee Relief Act* alapján még felhasználható kvótán kívüli vízumokkal a többiek pedig „ideiglenes” (parole) alapon, amire az 1952. évi *Immigration and Nationality Act* nyújtott lehetőséget.

A Displaced Persons Act által megkívánt levonásokat a kvótákból az 1957. évi *Refugee Relief Act* - vonta vissza. A „menekült” fogalom értelmezésének módosításához a magyar 56-osokkal kapcsolatos tapasztalatok is hozzájárultak. Az 1957 szeptemberében elfogadott törvény, amit olykor „*Refugee Escapees Act*”-nak (Menekült szökevény törvénynek) is neveznek, a kommunista, illetve közép-keleti-európai országokból „menekült-szökevénynek” menekült státuszt nyújt. Ilyen értelmezésben került be a „refugee” fogalma az 1965. évi *Immigration and Nationality* törvénybe és maradt érvényben egészen 1980-ig.

A szilárd korlátozásokat igénylő amerikai közvélemény csupán az 1950-es évek elején kezdett változni. Az 1960-as évekre szembeszökően csökkent azok aránya, akik a ténylegesnél kevesebb, netán egyetlen bevándorló befogadását sem kívánták. Az amerikai közvélemény tehát - különösen az 1920-as és 1930-as években megnyilvánuló intenzív idegenellenességhez viszonyítva jelentős liberalizálódási folyamaton ment keresztül. Akkor rendszerint 4 és 6% között mozgott és a 8%-ot sohasem lépte túl azoknak aránya, akik több bevándorló befogadását is helyeselték volna. Egy 1953. évi felmérésben viszont a válaszadók véleménye e tekintetben már majdnem egyenlő arányban oszlott meg. A szovjetek által támogatott rezsim elleni 1956-os magyar felkelés idején pedig az amerikaiaknak mindössze csak 34%-a mondta, hogy túl sok magyar menekültet engedtek be az Egyesült Államokba.

Liberalizálás: a kvóta rendszer megszüntetése 1965-ben

Az 1960-as évtized elején (a Kennedy-éra idején) kerültek a liberálisok olyan helyzetbe, hogy célul tűzhatték ki az etnikai származáson alapuló kvótarendszer eltörlését, és a bevándorlási politika radikális megváltoztatását. Az ezt lehetővé tevő törvény, a *Immigration and Nationality Act* elfogadására 1965-ben, már Kennedy halála után került sor. A nemzeti

származáson alapuló kvóta rendszer visszavonása a bevándorlási politika „legmesszebbható revízióját jelentette”.³⁰ Megszüntetésének társadalmi támogatottsága a közfelfogásnak a faji és származási kérdésekben tapasztalható változását tükrözte. Az 1965. évi bevándorlási törvény ugyanúgy az erősen demokrata párti, az 1960-as évek közepén az emberi jogokat illetően is fontos törvényeket hozó 80. kongresszus terméke, mint ahogyan az 1952-es törvény az 1950-es évek eleji hidegháborús időszaknak a terméke volt. A kvóta-rendszert az 1960-as évek polgárjogi mozgalmak következtében vontak vissza, nem pedig annak a változásnak az érdekében, amelyre az 1950-es években Truman és Eisenhower elnökök is javaslatot tettek.

A kvóta-rendszer helyébe az 1965. évi törvény mennyiségi szabályozókat állított. A keleti féltekéről évenként összesen 170.000-en, országonként pedig csak 20.000-en vándorolhattak be az USA-ba. E kereteken belül a bevándorló vízumokat egy hét kategóriás preferencia-rendszer szerint osztották el, melynek értelmében előnyien részesültek például a családegyesítésre hivatkozók, a társadalmilag különösen fontos szakmák képviselői és a menekültek.

Az 1965. évi új törvény a szakemberek részére (a keleti félteke vonatkozásában) a bevándorlási helyek 10%-át tartalékolta, s ugyanennyit tartott fenn a társadalmilag különösen fontos szakmák képviselőinek. Az 1908-tól, 1923-ig terjedő időszakban a bevándorlóknak csupán 2,6%-a rendelkezett, szakképzettséggel. A magasan képzett politikai menekültek II. világháború utáni beáramlásához képest az 1950-es évek végére ismét visszaesett - a bevándorlóknak kb. 7%-ára - a szakemberek aránya. Az 1965. évi törvény elfogadása után a szakmailag képesített bevándorlók aránya mintegy 13%-ra nőtt. A szóban forgó törvény tehát lényeges változást idézett elő a nemzetközi migráció jellegét illetően és segítette az elit ismételt elosztódását, amely jelenség „agy-elszívás” (brain drain) néven vált ismertté. A rendkívüli tehetséggel megáldott bevándorlók egyre nagyobb számban azokból az országokból érkeztek, amelyek a legkevésbé tudták őket nélkülözni. 1956 és 1967 között megnégyszereződött a mérnökök, orvosok és tudósok bevándorlása a fejlődő országokból az (Európából, Kanadából, Japánból, Dél-Afrikából, Ausztráliából és Új-Zélandról érkezőkön kívül). Az egyre inkább a műszaki haladás útjára lépő világban, az élenjáró, gazdag országok - elsősorban az Egyesült Államok - elvonták a szegényebb országok fiatal, jólképzett szakembereit: „Add nekem a tehetséges, képzett keveseket, akik meg akarnak gazdagodni” - írta le ezzel kapcsolatban keserűen egy újságíró, átszövegezve a Szabadság-szobor feliratát.³¹

Az 1965-ös törvény a számszerű korlátozást - 1968. július 1-jei életbe léptetéssel - a nyugati félteke vonatkozásában is kiterjesztette s az innen befogadhatók számát évi 120.000 főben állapította meg, miközben az országonkénti maximumot egyelőre nem jelölte meg és a preferencia-rendszert sem alkalmazták. A faji és etnikai diszkrimináció nyomait a bevándorlók szelektálásában 1965-ben úgy távolították el, hogy megtartották mennyiségi korlátokat. E reformok közrejátszottak abban, hogy 1965 óta az Egyesült Államokba irányuló bevándorlás regionális forrása Európából Latin-Amerikába és Ázsiába tevődött át és ezzel egy közel két évszázados irányvonal változott meg. Az 1988-as költségvetési évben az összes bevándorló 41%-a már Ázsiából, 30%-a pedig Észak-Amerikából érkezett és csak 10%-a jött Európából az USA-ba.³²

Az 1980 évi menekültügyi törvény

Menekült tömegek újabb hullámokban (minden korábbinál nagyobbak) érkeztek az Egyesült Államokba az 1970-es évtizedben Ázsiából, Afrikából Latin Amerikából és a Karib-tenger országaiból két fő történelmi folyamat melléktermékeként: „Vándorló” és „menekült” sohasem volt elkülöníthető egymástól minden esetben, még nehezebb a szétválasztás az 1970-es évtized menekülthullámai óta. Már korábban is lehetett tudni, de igazából csak ettől

az időtől válik egyértelművé, hogy a menekülöket elsősorban a hazájukban uralkodó gazdasági és társadalmi viszonyok készítetik arra, hogy útra keljenek, s nem az, hogy közvetlen üldözik őket. A „menekült statuszra” való jogosultság megállapítása azóta központi kérdéssé vált nemcsak az USA-ban, hanem a menekültügyben érintett elkötelezett valamennyi országban.³³

Az 1970-es évek végére általános az egyetértés az Amerikai Egyesült Államok politikai elitjének körében, hogy szükség van a bevándorlás kérdéseinek átfogó áttekintésére. A kongresszus 1978 végén 16 tagú válogatott bizottságot alakított a bevándorlással és a menekültekkel kapcsolatos törvények és eljárások megvizsgálására és értékelésére. A bizottság 1980-tól kezdte közölni a javaslatait.

Az 1980-évi *Refugee Act* az évente beengedhető menekültek számát 50 ezerben, az előző éveknek körülbelül a háromszorosában állapította meg. Az elnök felhatalmazást adott esetenként ennél több engedély kiadására is, amennyiben azt humanitárius vagy nemzeti szempontok indokoltá tették. A „parolet” a továbbiakban már csak esetenként alkalmazhatták. A liberálisoknak e törvénybe sikerült belefoglaltatniuk a „menekült státust”, úgy, ahogy azt az ENSZ Menekültügyi Bizottságának (UNHCR) konferenciája meghatározta. A törvényjavaslatnak a szenátus elé terjesztett változatában a „menekült statusi” azokra, is kiterjedt, akik a hazájukban kitört katonai vagy polgári zavargások következtében váltak hontalanná. E kategóriának a kihagyását későbbiekben úgy magyarázták, mint annak bizonyítékát, hogy a kongresszus nem szándékozott belefoglalni a törvénybe a polgárháborúk menekültjeit. A törvény visszavonta azokat az ideológiai és földrajzi korlátokat, amelyek korábban azoknak kedveztek, akik a kommunizmus elől illetve Közép-Kelet-Európa országaiból menekültek. Módosítások irányultak arra is, hogy a menekültek rendszeres és szükséghelyzetben a kongresszus által törvényileg előírt konzultációt követően nyerjenek befogadást. Felhatalmazást adott a törvény továbbá arra is, hogy a szövetséges kormány segítséget nyújtson a menekültek letelepítéséhez. A politikai menekültek jogainak liberalizálása - azoké, akik már megérkeztek az USA-ba és akik politikai menedékjogot kértek - szinte teljes mértékben a polgári jogok védelmezőinek és további liberális aktivisták erőfeszítéseinek volt köszönhető. A preferencia-rendszerből a *Refugee Act of 1980* kivette a menekült kategóriát, mely nélkül az egész világról beengedhető bevándorlók számát évi 270.000 főben engedélyezte.

Az USA bevándorlási politikájának nagyon fontos és máig érvényben lévő részét a „menekült státusz” meghatározásának folyamatában *két fázis*, illetve ezzel összefüggésben, *két típus* egymástól való elkülönítése képezi. Az első fázis az, amikor a menekültek az első menedékhelyükre kerülnek. Ezek száma sokszorososa azokénak, akiknek bevándorlása az Egyesült Államokba egyáltalán lehetséges. Ezért az első azilum helyén az USA hatóságaihoz benyújtott bevándorlási kérelmeket szelekciós rendszerében bírálják el. A szelekciós elv gyakorlatát már eddig is sok vita és kritika kísérte. A kiválogatás ugyanis a „speciális érdekelttség” alapján történt, ami a bírálók szerint meglehetősen szubjektív és diszkriminatív válogatásra nyújtott lehetőséget. Hasonlóan sok bírálat érte 1981-ben a Kongresszusi Bizottságot is annak hangsúlyozása miatt, hogy a *nemzet érdekében a jövőben is az irányított bevándorlás álláspontjára kell helyezkedni*. „Azt javasoljuk - olvasható a bizottság elnökének jelentésében -, hogy csukjuk be a hátsó ajtót a papír nélküli illegális bevándorlás előtt, s inkább az első ajtót kitarjuk egy kissé, és az ország érdekében, ezzel tegyük lehetővé a legális migrációt, tisztán meghatározva bevándorlási politikánk céljait és biztosítva a struktúrát ezen célok hatékony megvalósítása érdekében. Dolgozzunk ki olyan eljárásokat, amelyek a bevándorlási törvények tisztességes értékeléséhez és adminisztrálásához vezetnek.”³⁴

Az illegális bevándorlás elleni 1986-os törvény

Az ország lakossága általában és különösen pedig a kongresszus tagjai fokozott érdeklődést tanúsítottak az 1980-as évtized elején az Egyesült Államokban illegálisan tartózkodó külföldiek iránt. Időről időre a sajtó mértéktelen idegengyűlöletről tanúskodó megjegyzéseket közölt a kormányon belüli vagy azon kívüli személyektől. Szorgalmazása, hogy a külföldiek illegális beáramlásának megakadályozására tenni kell valamit, nemcsak nacionalistáktól eredt hanem liberális munkások sőt, fekete vezetőktől is, akik aggódtak az illegális munkaerő konkurenciája miatt. Attól féltek, hogy a külföldiek állandó, nagymértékű illegális beáramlása az USA-ba egy „osztályon aluli” fokozottan kizsákmányolható munkás réteg kialakítását fogja eredményezni, nem fair versengést fekete és más munkásokkal.³⁵

Az illegális bevándorlást szabályozó törvény reformja már az 1970-es évek elejétől újból időszzerű volt. A helyzet súlyosbodását jelzi, hogy az Igazságügyi Minisztérium mellett működő Immigration and Naturalization Service által elfogott hivatalos okmányokkal nem rendelkező, illegális bevándorlók száma az 1972. évi 505.949-főről 1986-ra 1.767.400 főre növekedett. A magas munkanélküliség miatti egyre fokozódó aggodalom valamint „hispanizációtól” való félelem újból előtérbe állította a zömmel Mexikóból érkező illegális bevándorlás korlátozásának problémáját. Egy 1982 júniusában, a Field Intézet által végzett felmérés szerint a kaliforniai lakosok háromnegyed része támogatta az illegálisan érkezett idegenek deportálásának gondolatát. Egy olyan új törvényt szerettek volna, amely büntetést szab ki az illegálisan érkezett munkásokat alkalmazókra. Ugyanakkor 73%-uk nagylelkű amnesztiával legalizálta volna azok státuszát, akik legalább öt éve az országban voltak. 58%-a jó ötletnek tartott egy olyan vendégmunkás-programot, amely az idegeneknek megengedné, hogy belépjenek s egy bizonyos ideig dolgozhassanak az országban. Arra a kérdésre, hogy a külföldön született bevándorlók éppen olyan jó polgárok-e, mint az USA-ban születettek, 70% azt válaszolta, hogy a bevándorlók éppen olyan jó polgárok, sőt esetenként még jobbak is.³⁶ Az illegális bevándorlást szabályozó törvényt a kongresszus 1986-ban fogadta el az Immigration and Nationality Act (INA), a bevándorlási alaptörvény reformja során. Az ebbe foglaltakat az *Immigration Reform and Control Act*ot érintő javaslatok már a 98. kongresszuson vitára kerültek, de végül is nem szavazták meg. A törvényjavaslat vitáiban ismételten hangsúlyozták, hogy az USA-beli munkabér az a gazdasági mágnes, ami odavonzotta az illegálisan érkezőket. A fő törvényhozási korlátozás, amire a múltban is javaslatot tettek s amit belefoglaltak az új törvénybe is, a munkáltatók szankcionálása volt, akik tudatosan alkalmaztak olyan idegeneket, akiknek nem volt az USA-ban munkavállalási engedélyük. Az új törvény legális státuszt ajánlott azoknak, akik 1982 óta tartózkodtak illegálisan az Egyesült Államokban.

Az 1986-os *Immigration Reform and Control Act* igyekezett tekintettel lenni arra is, hogy a munkát idényjellegűen igénylő mezőgazdaság nyilvánvalóan erősen támaszkodik az illegális bevándorlókra. Ezért egy hétéves speciális programot ajánlott az idegen mezőgazdasági munkásoknak, akiket törvényes védelemben is részesített. Az IRCA segítségével törvénybe iktatott programra 1,3 millió külföldi jelentkezett. Ez a rendelkezés első ízben vonta az alkotmány teljes védelme alá az idegenből érkező munkásokat, biztosítva jogukat a munkaviszonyuk megszüntetésére, a szakszervezetbe való belépésre, sőt arra is, hogy egy idő után háttal fordítsanak a mezőgazdaságnak.

Az illegálisan bevándoroltak részére biztosított amnesztiát a közvélemény csökkenő ménékben támogatta: 1983 októberében (Gallup felmérés) a megkérdezettek 41%-a értett egyet azzal, hogy állandó lakos státuszt kapjanak azok az illegális bevándorolt idegenek, akik legalább hat éve élnek az Egyesült Államokban, 52%-a viszont ellene volt ennek.³⁷ Egy 1984 júniusában végzett felmérés szerint az amerikaiaknak már az 55%-a ellenezte az amnesztiát, s csak 35%-uk mondta, hogy legalizálni kellene az illegálisan érkezettek státuszát. Majdnem azonos volt ezzel a Newsweek 1984 júniusi felmérésének eredménye is, mely szerint az

olvasóknak csak 34%-a támogatta az idegeneknek adandó amnesztiát, 55%-uk a letartóztatásukat és deportálásukat követelte.³⁸

1985-ben egy hat tudományág művelőiből (antropológusokból, közgazdászokból, történészekből, politológusokból, pszichológusokból és szociológusokból) álló 82 tagú tudóscsoport tanulmányozta a bevándorlás következményeit az USA-ban. A társadalomtudósok e csoportja mind a legális, mind az illegális bevándorlást jobban támogatta, mint a közvélemény. Legjobb véleményük a bevándorlókról a közgazdászoknak volt, akiknek 81%-a nyilatkozott úgy, hogy „nagyon jótékony” hatással voltak a nemzet gazdasági fejlődésre. A szóban forgó tudósok megerősítették azt a feltételezést, amelyet a közvélemény-kutatásnak az iskolázottsági szinteket figyelembe vevő adatai nyújtottak, azaz, hogy mennél tájékozottabb az egyén a bevándorlás tárgyában, annál inkább pozitívnak érzi a bevándorlók hozzájárulását az amerikai társadalomhoz.³⁹

Az IRCA-t a következő négy évben liberalizáló szabályozások sorozata követte, bírói döntések és törvények, amelyek nagyobb védelmet nyújtottak a külföldieknek és könnyebbé tették a bejutásukat az Egyesült Államokba. 1988-ban egy külön kategóriát alkottak, amely engedélyezte a bevándorlást azoknak a gyermekeknek és családjuknak, akiknek apja Vietnamban szolgáló amerikai katona volt. A befogadott menekültek száma folyamatosan növekedett az 1986-os 62.400-ról az 1990-es több mint 100 ezerre, s 1991-ben már mintegy 120.000-re számítottak. A jóváhagyott menedékhely-igénylések száma 1985 és 1989 között több mint a kétszeresére - 4.284-ről 9.229-re - növekedett. Az INS a menedékjogot igénylők elbírálására is sokkal igazságosabb szisztémát alkalmazott, mint amit 1981-ben a Vizsgáló Bizottság javasolt.

A közvélemény „neorestrikcionizmusa” az 1970-es és az 1980-as években

Az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején az amerikai közvéleményben a bevándorlást illetően ismét a restrikcionizmus újraéledésének jelei voltak tapasztalhatók, melynek értelmezéséről megoszlottak a vélemények. Egyes kutatók szerint az 1980-as években újraéledő restrikcionista érzelem alig különbözik a korábbi időszakok idegen-ellenes hangulatától. Véleményük szerint a „nativista agitáció” újabb hulláma az erősödő gazdasági bizonytalansággal, valamint az USA nemzetközi megítélésének a gyengülésével magyarázható. Az új restrikcionizmust egy hagyományos válasz-minta részének tekintette például a mexikói bevándorlás egyik szakértője Wayne Cornelius. Ő úgy vélte - amit részben felmérésekkel is alátámasztott -, hogy az amerikaiak a Jog szigorúbb betartatását kívánják érvényesíteni az illegális bevándorlással szemben. Az illegálisan bevándorolt idegenek a kollektív frusztráció bűnbakjául szolgálnak, ideális célpontok, minthogy fenyegetésnek látszanak az amerikai életmóddal szemben. A politikusok pedig azért aggódnak, mert az idegenek megtartják „a saját kultúrájukat”, és ezzel veszélyeztetik azokat az általános kulturális értékeket, amiket az amerikaiak örökre fenn akarnak tartani. Az emberek viszont kapcsolatot vélnek felfedezni a bűnözés növekedése és az illegális bevándorlás között.⁴⁰

Más kutatók (pl. . Edwin Walrood) szerint bár nem egészen egyértelmű, mégis tagadhatatlan, hogy a gazdasági stagnálás (stagnálás-infláció) és a recesszió jelentős tényező lett az utóbbi 10-15 év neorestrikcionizmusának feltűnésében. Azt a feltételezést, miszerint a neorestrikcionizmust faji és etnikai előítéletek motiválnák, a közvéleménykutatás adatai nem támasztják alá. Nem egyértelmű és nem eléggé intenzív az emberek neorestrikcionista attitűdje a bevándorlási politikát illetően. Óvatosan kell értelmezni az illegális bevándorlásokkal kapcsolatos amerikai magatartás vizsgálatának eredményeit is. Az illegális bevándorlókkal kapcsolatos szembenállás nem összeegyeztethetetlen a menekültek és más legális bevándorlók befogadásával kapcsolatos liberális magatartással. Mi több, az illegális

bevándorlók iránt is táplálhatnak pozitív érzelmeket, amikor mint egyéneket veszik őket figyelembe.

Az amerikaiak 72%-a értett egyet 1977-ben a Gallup intézet egyik felmérésének azon állításával, hogy túl sok idegen érkezik az Egyesült Államokba a letelepedés szándékával. Mindazonáltal amikor a megkérdezetteknek arra kellett válaszolniuk, hogy vajon egy bizonyos egyént, mint például „egy embert Angliából” vagy „egy embert Taiwanból” be kell-e fogadni az Egyesült Államokba, nagy többségük azt mondta, hogy ők a befogadást helyeselnék. Röviden, az amerikaiak könnyebben tanúsítanak restriktionista magatartást anonim és ismeretlen személyekkel, mint meghatározott egyénekkal szemben, akiknek a problémáit, illetve a körülményeit ismerik.

Valószínűnek tűnik, olvashatjuk Edwin Harwood tanulmányában, hogy az elmúlt évtized neorestriktionizmusa főleg annak tudható be, hogy megnövekedett az emberek aggodalma az USA gazdaságának egészsége, illetve - az illegális bevándorlás esetében - a nemzeti szuverenitás miatt. Megfelelő módon ugyan egyetlen vizsgálat sem mérte fel, de van alapja annak a feltételezésnek, hogy a neorestriktionizmus inkább a mennyiségi vonatkozásban (a bevándorlók számának csökkentése), sem mint minőségi vonatkozásban (nemzeti diszkrimináció) nyilvánul meg. A közvéleménykutatások tanulsága szerint a lakosság következetesen az illegális bevándorlás ellen lépett fel és követelte a kormánytól, hogy akár a legszigorúbb rendszabályok bevezetésével is vessen véget annak.⁴¹

Az 1970-es és az 1980-as évtizedben sok vizsgálat irányult arra a kérdésre is, félnek-e az amerikaiak attól, hogy a bevándorlók elveszik a munkát előlük? Amikor ezt úgy fogalmazták meg, hogy a bevándorlást illetően mi foglalkoztatja őket leginkább, nagy többségük válasza: a munkaalkalmakra és a bérekre irányuló kedvezőtlen hatás.

Amennyiben a neorestriktionizmus hagyományos értelemben lenne nativista, azaz faji, illetve kulturális előítélet motiválná - fogalmazta meg E. Harwood -, függetlenül attól, hogyan teszik fel a kérdést következetesebb restriktionista magatartás lenne elvárható. Továbbá olyan szervezetek működése is elvárható volna, amelyek aktívan segítik az *Immigration and Naturalization Service*-t az illegálisan bevándoroltak felkutatásában. Amikor azonban a bevándoroltakat hagyományosan gyűlölő csoportok, mint a Ku-Klux-Klan megkísérelte mind a legális, mind pedig az illegális bevándorlók ellen szítani a közhangulatot, demagóg felhívásai kevés támogatást kaptak. Adottak lévén az amerikai gazdaság nehézségei az elmúlt két évtizedben, inkább az igényel magyarázatot, hogy miért nem csapott fel a történelmének korábbi periódusaiban az amerikai életet oly gyakran jellemző intenzív idegen-ellenes gyűlölködés.

A legális bevándorlás újraszabályozása 1990-ben

Az illegális bevándorlás korlátozását célzó törvény megalkotását követően a kongresszus figyelme ismét a legális bevándorlással kapcsolatos törvényhozásra irányult. Ez több oknál fogva is időszerűvé vált. A legális bevándorlók befogadásának számszerű határa és preferencia-rendszere az 1965. évi törvényből eredt, s később némi módosításokon ment keresztül. Azóta, és különösen a közelmúlt években gondot okozott, hogy nagyobb volt azok száma, akiket családegyesítés alapján fogadtak be, mint a „független” nem-családos bevándorlóké. A preferencia-rendszer alapján pedig csak bizonyos számú vízum állt rendelkezésre bizonyos országok számára. Problémát okozott a restancia, másoknak pedig az USA polgárok közeli rokonainak a számszerűen engedélyezett kereten túli befogadása.

Az 1965. évi *Immigration and Nationality Act* alaptörvénynek nagyszabású revízióját képezte az 1990-ben elfogadott *Immigration Act*, elsősorban a legális bevándorlás mennyiségi kereteinek, valamint a preferencia szisztémájának az átalakításával. A törvény a bevándorlók számát az 1992-1995 időszakra évi körülbelül 700.000 főben jelölte meg és

legalább 675.000-ben 1995-től kezdve. Hármass preferencia-rendszert állított fel: családegyesítés, foglalkozáson alapuló és a bevándorlók etnikai sokféleségének biztosítása. Jelentősen módosította a nem-bevándorló kategóriába tartozók időleges munkavállalásának szabályait is. A „menekülteket” nem szorította be a preferencia-keretbe. „A bevándorlók sokféleségének” érvényesülése érdekében odafigyeltek a bevándorlásban korábban nem képviselt országokból érkezők beengedésére is.

Mindezen túl az 1990. évi *Immigration Act* egy sor más kérdéssel is foglalkozott. Meghatározott időre védett státuszt biztosított a személyi okmányokkal nem rendelkező salvadoriaknak. A törvény felhatalmazta a főügyészt ideiglenesen védett státuszok kiadására olyan országok polgárai részére, akik hazájukban fegyveres konfliktusnak vagy természeti csapásnak lehetnek kitéve. Engedélyt adott továbbá arra, hogy ideiglenesen felfüggeszék azon idegenek deportálását és legális munkát adhassanak nekik, akik mint családtagok szerepelnek. Válaszul azokra a kritikákra, amelyek a munkáltatók szankcionálását érlék, a törvény kiszélesítette az *Immigration Reform and Control Act*-nak (IRCA) diszkrimináció elleni rendelkezéseit és magasabb büntetéssel sújtotta a jogtalan diszkriminációt. A célból pedig, hogy revideálja a kizárás és a deportálás minden alapját, a bevándorlási engedélyt nem kötötte azokhoz a politikai és ideológiai feltételekhez, amelyeket törvénybe iktatásuk, 1952 óta vitattak. Egyidejűleg megszüntette az 1952 évi *Immigration and Nationality Act*-nak azokat a korlátozásait, amelyek hitük, politikai párthoz tartozásuk, illetve szexuális magatartásuk szerint osztályozták a bevándorlókat. Valójában az 1990-es *Immigration Reform Act* tartalmazta a Kongresszusi Vizsgálóbizottság főbb liberalizáló javaslatainak leg többjét.⁴²

A kongresszus az 1980-as évtized során tekintette át és revideálta a bevándorlási politika valamennyi aspektusát. A problémákat megkísérelte a múltbeli azilum-hagyománynak és a jelen gazdasági és politikai realitásának megfelelően megközelíteni. Hosszadalmas és intenzív vita után 1986-ban az illegális bevándorlás visszaszorítására hozott intézkedéseket foglalták törvénybe. Az *Immigration Act of 1990* pedig a legális bevándorlás szabályozásán változtatott jelentős mértékben; többek között növelte a nem-családos független bevándorlóknak, valamint a korábban nem képviselt országokból származóknak kiadható vízumok számát.

Az 1990-ben elfogadott törvény a bevándorlásnak a hagyományos országait, olyan „régí forrást”, mint például Írország is vízumhoz igyekezett juttatni. A legális bevándorláson túlmenően, az 1990-es Bevándorlási Törvény nagyszabású revízióját adta az *Immigration and Nationality Act*, alap bevándorlási törvénynek. A nemzeti hovatarozáson alapuló kvótarendszer visszavonásának is szerepe volt abban, hogy óriási eltolódás következett be a bevándorlók földrajzi forrásaiban, etnikai összetételében. Az 1980-as években többségük már nem Európából, hanem Ázsiából és Latin-Amerikából származott.

Az 1980-as évtized bevándorlási politikájáról eltérőek a vélemények. Vannak, akik a hangsúlyt a liberális vonásokra helyezik, mások - közöttük a bevándorlás történetének néhány kiváló kutatója is - a rasszista elemek előretörésére. Tanulmányaikban a kongresszus 80-as évekbeli bevándorlás-ellenességét az 1920-as évekéhez hasonlítják.⁴³ Szerintük az 1980-as évtized bevándorlási reformjai mögött nativizmus, sőt kifejezett rasszizmus húzódott meg.⁴⁴

*

E vázlatos áttekintésből is érzékelhető, hogy az elmúlt száz évben az amerikai nemzeti történelmet a „megfelelő bevándorlási politika meghatározására irányuló lankadatlan erőfeszítés jellemzi”.⁴⁵ A kongresszus a bevándorlás szabályozásának nehézségeivel birkózva, az 1880-as évektől kezdődően a törvények hatalmas, kaotikus, igen szövevényes tömegét halmozta fel. Bár a bevándorlás nem számított elsődleges ügynek a nemzeti politikában, korlátozása olykor milliőkat foglalkoztatott és jelentős kisebbségek

szenvedélyeit keltette fel. Csupán rövid időszakokra vonatkozóan vált általánossá az a hiedelem, hogy megoldották a problémákat.

„Miért ez a sok zavar és bizonytalanság? Miért a törvényeknek ez a rendetlen sokasága?” - fogalmazta meg a kérdést korunk egyik legismertebb amerikai történésze.⁴⁶ Egyik oka mindennek bizonyára az a komplexitás, ami magát a bevándorlást, mint társadalmi ügyet jellemzi. A bevándorlás érintette az amerikai civilizáció valamennyi aspektusát. Mivel hatása többnyire indirekt és gyakran ellentmondásos valamint mindig nehezen mérhető, a kritikának és a dicsőretnek igazi kakofóniáját hívta elő. Különleges komplexitását növelte az a hatalmas változatosság, ami bevándorlók földrajzi és nemzeti forrásait jellemzi. Nemigen alkalmasak egyszerű szabályozásokra illetve menedzselésekre társadalmi jelenségek, amelyek magukba foglalnak; politikai menekültek hirtelen áradatait, munkaerő vándorlások apályait és dagályait országhatárokon át; folyamatos fluktuációját különböző szavazó blokkok politikai erőinek és etnikai csoportoknak még nagyobb számát eltérő gazdasági tehetséggel és kulturális arculattal. Ezeket többé-kevésbé adekvátn tükrözik a törvények változásai és bevándorlásról az amerikai társadalmi szemlélet módosulásai. Ez utóbbi korántsem olyan egyenes irányban halad, ahogyan azt jobb sorsra vágyó emberek remélték és remélik a világban.

Az USA példája szemléletesen mutatja, hogy mily kivételes pillanata a történelemnek, amikor a gazdaságosság kíváncsi és a humanitárius szemlélet képviselője egybeesnek, s egymást erősítik. Az Egyesült Államok bevándorlási politikájának változásai azt tükrözik, hogy mindig a gazdaság és hatalom illetve a külpolitika élvezett elsőséget, csak azok függvényében érvényesülhettek a menekülteket illetően is az emberiség általános hangoztatott követelményei. Az Egyesült Államok külpolitikai érdekeltségeiből, a hidegháború korszakában elfoglalt nagyhatalmi helyzetéből jobban megérthetők II. világháború utáni menekültügyi politikájának jellegzetességei, sem mint a hajdani „Amerika - az elnyomottak menedékhelye” image újraéledéséből. Ugyanakkor nem hagyhatók figyelmen kívül a bevándorlást politika formálásában azok a társadalmi és szemléleti változások sem, amelyen az 1960-as évek közepére elsősorban az amerikai politikai elit, de a tömegek is keresztül mentek.

A liberalizálódás ellenére az Egyesült Államok bevándorlási politikája számos korlátozással igyekszik a bevándorlást ellenőrzés alatt tartani napjainkban is. Amikor pedig az 1980 évi menekültügyi törvényében a menekültstátusz meghatározási folyamatában két fázis elkülönítését hangsúlyozta: az első azilum átmeneti időszakra, a második azilum „speciális érdekeltség” alapján engedélyezett bevándorlással, - az ilyen alapon felépített és napjainkban is gyakorolt menekültügyi politika az „első azilum” országainak terhein, illetve amúgy is nehéz helyzetén aligha könnyít. Több jele van annak is, hogy az USA bevándorlási politikájának az 1960-as évek közepe óta tapasztalható liberális irányú fejlődése az 1980-as 1990-es években megtört. Új restrikciónizmus jelei fedezhetők fel, s a bevándorlási politikát illetően növekszik az eltérés a politikai elit és a tömegek véleménye között. A magyarországi bevándorlási politika formálásánál felfigyelhetünk ezekre is.

Jegyzetek

- 1 Idézi Richard A. Easterlin, Ward, David William S. Bernard, Reed Ueda: *Immigration*, London 1982, 85.
- 2 A bevándorlás szabályozásáról, az új bevándoroltakkal szembeni előítéletekről és ellenérzésekről lásd részletesebben: M. Jones: *American Immigration* könyvében a „Demand for Restriction, 1882-1924” című fejezetet (Chicago, 1960. p. 247-277.), Thomas J. Archdeacon: *Becoming American* könyvében New York 1983. a Natives and Newcomers: Confrontation, The New Immigration 1890-1930. és a Movement toward Restriction 1865-1924 című fejezeteket (57-112. és 143-172.) John Higham: *Send these to me Jews and other Immigrants in urban America* című könyvében a The politics of Immigration Restriction című fejezetet. New York 1975. 28-66.
- 3 A literary tesztről szóló 1896-os törvényjavaslatot Massachusetts állam szenátora Henry Cabot Lodge szponzorálta; bevándorlásból kizárta volna azokat, akik nem tudnak valamilyen nyelven 40 szót elolvasni.

- 4 Cleveland elnök vétója: *Report of the Immigration Commission*, vol. 39. 1911, 48- 49.(Second Edition 1970).
- 5 Wilson, Woodrow: Not Tests of Quality but the Opportunity. Reprinted in: Moses Rischin, ed.: *Immigration and the American Tradition*. Indianapolis 1976, 285-286.
- 6 Idézi Thomas J. Archdeacon, i. m. 167.
- 7 Immigration Act of 1903. In: *Report of the Immigration Commission* vol. 39. 1911, 102-110..
- 8 Idézi Higham, i. m. 46-47.
- 9 *Reports of the Immigration Commission*: Vol. 1-2. Abstracts of Reports of the Immigration Commission with Conclusions and Recommendations and Views of the Minority Se. Doc. No. 747, 62st Cong. Reprinted, 1970.
- 10 Higham, i. m. 53.
- 11 Thomas J. Archdeon, i. m. 166.
- 12 Ld. részletesebben Dávid Brody *Steelworkers in America* című munkáját. New York, 1960.
- 13 Idézi Easterlin, i. m. 97
- 14 Idézi Robert Divine: *American Immigration Policy 1924-1952* New Haven 1957, 92.
- 15 Arthur Ruppín; *The Jews in the Modern World* idézi M. R. Marrus: *The Unwanted European refugees in the twentieth Century*. Oxford-New York-Toronto 1985, 137.
- 16 Idézi M. R. Marrus, i. m. 170.
- 17 Uo., 170.
- 18 Uo., 171.
- 19 Uo., 184.
- 20 Uo., 184.
- 21 Higham, i. m. 58.
- 22 Survey conducted by Fortuna magazine May 1938, for the Roper Center, Idézi Edwin Harwood: American public opinion and US. Immigratin Policy. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 1986: 202.
- 23 Lásd erről H. A. Smith: *Displaced Persons Problems*. Washington 1948, 30., és *Final Report of United Nations Displaced Persons Commission*. Washington 1952.
- 24 Message of the President to the Congress, 1947 July 7. Read in the *Senate Department of the State Bulletin*
- 25 R. Divine, i. m. 1957. 110.
- 26 A két DP törvényről (1948, 1950) és az 1992. évi McCarren-Walter Act-ről lásd részletesebben Marin, T. Bennett: *The American Immigration Policy. A History*. Washington D.C. 1963. és Rober Divine: *American Immigration Policy. 1924--1952*. New-Haven 1957.
- 27 US Congress House, *Message from the President of the United States*. H. Doc. 520, 82 Cong. 2d Sess. 1952. 5.
- 28 Report of the President's Commission on Immigration and Naturalisation. *Whom shall We Welcome?* 1953. 177.
- 29 US Congress Senate. *Final Report of the Administrator of the Refugee Relief Act of 1953*, as amended Committee Print 85th Cong. 1st Sess. Nov. 15 1957 Washington 1958, 1.
- 30 Lásd részletesebben Edward M. Kennedy: The Immigration Act of 1965. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. Vol. 367. 1966, 136-149. Az egész kötet a bevándorlás kérdéseivel foglalkozik.
- 31 Idézve Justus M. van der Kroef: The U.S. and the World's Brain Drain. *International Journal of Comparative Sociology*, XI (1970), 231. 220-21.
- 32 Az 1955-64 költségvetési évtizedben még a fő forrás Európa volt ezt követte Észak-Amerika (a fenti könyvben ez agy van meghatározva, hogy Mexico, a Karib-tenger és Közép-Amerika is beletartozik) 36%-kal, és Ázsia 8 százalékkal. 1920-1960 között az US-ba bevándoroltak 60%-a Európából Dél- és Közép-Amerikából 35%-a származott; s csupán 3%-a Ázsiából 1975-ben Európából 19 Dél- és Közép-Amerikából 43, és Ázsiából 34% jött. Easterlin, i.m., 207.
- 33 Aristid R. Zolberg: Response to Crisis. Refugee Policy in the United States and Canada. In: Barry R. Chiswick ed.: *Immigration, Language, and Ethnicity*. Washington, D.E., 1992, 55-108.
- 34 Theodore Hesburgh elnök beszédéből. *Report of the Select Commission on Immigration and Refugee Policy*. Washington 1981. 3.
- 35 Edvin Harwood, i. m. 207.
- 36 Uo.
- 37 Gallup Report, report No. 218., 13., (Nov. 1983).
- 38 *Newsweek*, 25, 1984. június 21. Közli Edwin Halwood i. m. 208.
- 39 Stephen Moore: Social Scientists' View on Immigrants and U.S. Immigration Policy: A Postscript. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 487, szeptember, 1980. 313-323
- 40 Cornelius W. A. and Anzaldua Montoya, ed. *American's New Immigration Law: Origins. Rationales and Potensel Consequences*. San Diego 1983.
- 41 E. Harwood, i.m. 205-6.

- 42 A törvény elemzésére lásd: Joyce C. Viola and Larry M. Eig: *Immigration Act of 1990* (P.L: 101-649) *CRS Report for Congress* Washington 1990; U.S. Department of Labor: *The Immigration Act of 1990*. Washington 1990; Gary E. Rubin and Judit Gohut: *The Immigration Act of 1990. An American Jewish Committee Analysis*. New York 1990.
- 43 Lawrence H. Fuchs: *Immigration History and Immigration Policy: It is easier to see from a Distance*. Review Essay. *Journal of American Ethnic History* Vol. 11. Number 3. Spring 1992, 69.
- 44 Roger Daniels: *Coming to America: A History of Immigration and Ethnicity in America*. New York, 1990.
- 45 Higham, i. m. 29.
- 45 Higham, i. m. 29.

JULIANNA PUSKÁS

THE IMMIGRATION POLICY OF THE UNITED STATES (1890-1990)

The study examines the United States' immigration policy during the following historical periods:

1. The period of free immigration. In actuality this lasted a shorter time than was popularly known. The equating of America with the notion of a haven for every nation's suppressed even if in a somewhat tarnished form - survives to this day. We can speak of open gates until the years of the 1920's. In the 1880's, when Congress began a selection process by shutting out undesirable immigrants, it was a step in the interest of regulating quality, not of limiting quantity. Healthy, employable workers were needed.

2. The period of strict quota limits came to characterize immigration policies between the decade of the 1920's until 1965. In this period the gates were shut for central and south-eastern European peoples. According to the arguments of the U.S. elite, the so-called "new immigrants" were socially backward and unsuitable for assimilation, and consequently endangered American interests. It was possible to stress the cultural gap argument because economic development had turned from an outwardly to an inwardly direction, which no longer required new, massive influxes of uneducated workers from abroad.

The fundamental problems in U.S. immigration policy in the 20th century were a consequence of the fact that humanitarian and economic interests by then no longer coincided. The country moved farther and farther from the image of an asylum for the persecuted. Public opinion considers the 1930's decade as the refugees' decade, but the fleeing of outstanding individuals (scientists, artists) across the ocean hides the fact that in this decade the U.S. kept its gates shut before the masses fleeing fascism in Europe.

The gates were carefully opened at the end of WW II for European "displaced persons" and refugees. It is easier to understand the characteristics of U.S. refugee policy following WW II from the viewpoint of its foreign policy interests and its superpower position at the head of the "free world" during the Cold War era, than from the viewpoint of the re-birth of the image of the one-time "America, haven of the persecuted". At the same time, one must consider the social and public opinion changes that had taken place by the middle of the 1960's, primarily in the ranks of the political elite, but also amongst the masses, as influences in the formation of immigration policy.

3. The liberals succeeded in abolishing the quota system by 1965, and turned immigration policies in a new direction. This was made possible by the economic circumstances, the reduction of discrimination, and mostly by foreign policy considerations and the lobbying of ethnic groups. The U.S. example demonstrates clearly what a rare positive historical moment it is when economic and humanitarian interests coincide, and strengthen each other. The changes in immigration policy mirror the fact that such policy always underlied economic, power and foreign policy interests, and the publicly voiced demands for humanity were always dependent on these factors.

BODÁNE PÁLOK JUDIT

Egy törvény története

1993. július 7-én az Országgyűlés döntő, 90,5%-os többséggel elfogadta a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvényt (304 igen, 3 nem szavazattal, 8 tartózkodás mellett). Az 1993. évi LXXVII. sorszámú törvény - a kisebbségek országgyűlési biztosira vonatkozó szabályok kivételével - a kihirdetését követő 90. napon (október 20-án) lép hatályba.

A törvény elfogadásával Közép-Európa utóbbi másfél évszázadának egyik legnehezebb, legneuralgikusabb kérdésének szabályozásában lépett előre a törvényhozás. A szabad identitásválasztáson alapuló törvény lehetőséget teremt arra, hogy a hazai kisebbségek a legfontosabb területeken saját kezükbe vegyék sorsuk irányítását. A törvény a magyarországi viszonyokon, sajátosságokon alapul; ugyanakkor a nemzetközi emberi- és kisebbségi jogi dokumentumokkal is összhangban van. A szabályozás nehézsége, jogi és politika bonyolultsága, időigényessége a kisebbségi szervezetek képviselőivel, a politikusokkal, a jogi szakemberekkel folytatott vitákban is bebizonyosodott.

E tanulmány ura vállalkozik, hogy bemutassa a törvényjavaslat előkészítésének folyamatát, felvázolva a fő és egymástól sokszor eltérő szabályozási koncepciókat.

Az előzmények közül meg kell említenünk dr. Baka András 1988-ban, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság 1989-ben, valamint az Igazságügyi Minisztérium 1990-ben készített tervezetét. Az utóbbi az egyesülési jogon alapuló kisebbségi szervezetekre épített, a nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési biztosának jogosítványairól is rendelkezett.

1990. augusztus 30-án a kormány a hazai kisebbségekkel kapcsolatos állami feladatok ellátására létrehozta a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalt. Ennek egyik legfontosabb feladatául szabta a kisebbségi törvény előkészítésében, illetve a törvény végrehajtását szolgáló kormányzati programban való közreműködést. 1990 utolsó hónapjaiban sor került az Igazságügyi Minisztérium tervezetének államigazgatási egyeztetésére. Az állami szervek alapvetően támogatták a koncepciót, amely a kisebbségi szervezetek közhatalmi jogosítványokkal történő felruházását tartalmazta. Ám a kormány a szervezetek támogatását is meg kívánta szerezni.

1991. január 30-án a kisebbségi szervezetek konzultatív, érdekegyeztető fórumként megalakították a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Kerekasztalát. Február 28-án a Kisebbségi Hivatal fórumot szervezett a Kisebbségi Kerekasztalnak, az országos kisebbségi szervezetek vezetőinek, a Belügyminisztériumnak, az Igazságügyi Minisztériumnak és a parlament Emberi Jogi, Kisebbségi és Vallásügyi Bizottságának részvételével. A kisebbségi szervezetek tárgyalásra alkalmatlannak minősítették az igazságügyi tárca tervezetét, és az erős kisebbségi önkormányzatiság elvének megvalósítását kérték. Április 21-én a miniszterelnök állásfoglalást adott ki a törvényelőkészítés felgyorsításának érdekében, hangsúlyozva, hogy a kormány kiemelt feladatának tekinti a kisebbségek problémáinak az európai normák és elvek szerinti megoldását. Rámutatott, hogy a garanciák kidolgozása különleges jelentőségű, ezért a törvénynek elő kell segítenie a kisebbségek közösségi tudatának erősítését, identitásának fenntartását.

A törvényelőkészítő munkában részt vevő állami szervek részére feladatként határozta meg a kisebbségi szervezetekkel való konszenzusra törekvést, a szervezeteket pedig felkérte, hogy képviselőik útján működjenek közre a problémák megoldásában. A kormány tudomásul vette a kisebbségi szervezetek elutasító véleményét, és a Kisebbségi Hivatalt megbízta egy új, a kisebbségi vezetők kívánalmaihoz igazodó tervezet elkészítésével, a velük történő folyamatos egyeztetéssel. A kisebbségi vezetők azonban ebben a szakaszban nem kívántak a kormányzattal közös szöveget létrehozni, hanem elkészítették saját tervezetüket; így

párhuzamosan folyt a szövegezés a Kisebbségi Hivatal és a Kisebbségi Kerekasztal műhelyeiben.

Májusban a kormány Kodifikációs Bizottságot hozott létre a jogalkotási munka összefogására. A bizottság meghatározta a törvényelőkészítési munkával kapcsolatos feladatokat ennek értelmében a Kisebbségi Hivatal valamennyi érdekeltnek és jogszabályban előírt szervezetnek előzetes egyeztetésre, véleményezésre kiküldte az általa - független szakértő bevonásával - készített tervezetet és a Kisebbségi Kerekasztal tervezetét. A két tervezet eltérő jogintézményi alapokra helyezte az önkormányzatiság elvét; a Kisebbségi Kerekasztal tervezete több ismétlést, a hazai jogrendszerbe nehezen beilleszthető megoldást és teljes, alanyi jogokon alapuló, a kisebbségi önkormányzatokat megillető állami kötelezettségvállalást tartalmazott.

Júniusban a Kisebbségi Kerekasztal és a Kisebbségi Hivatal megkezdte a tervezetek összehangolását. A megbeszélések szakértői és politikai szinten, 29 alkalommal zajlottak, és decemberig tartottak. A tárgyalásokon elhangzott véleményeket, javaslatokat több száz oldalnyi jegyzőkönyv tartalmazza. A Kisebbségi Hivatal arra törekedett, hogy minden szakmailag megalapozott és reális indítványt elfogadjon. Így készült el szeptemberre az a tervezet, amely a két fél közötti tárgyalások eredményét ölelte fel.

A szabályozást az országban élő kisebbségek helyzetének sajátosságai is megnehezítették: 13 különböző kisebbségről van szó, akik jöllehet különböző kultúrával, nyelvvel, szokásokkal rendelkeznek, jogaikat egy közös tervezetben, majd törvényben kodifikálták átfogó jelleggel, új jogintézmények bevezetésével, amire európai viszonylatban sem nagyon lehet példát találni.

Ezen a ponton utalnom kell a magyarországi és a határon túli magyar kisebbségek közötti legfőbb különbségekre. A magyarországi kisebbségek létszáma és a népesség egészén belüli aránya a határon túli magyar kisebbségekhez képest csekély, évszázadok óta Magyarországon élnek, természetes migráció folytán telepesként vándoroltak be hazánkba. Javarszt szétszórta, diaszpórában találhatók. A modern nemzetállam kialakulása idején már Magyarországon tartózkodtak. Nyelvük eltér a standard irodalmi nyelvtől. Kettős identitásúak.

Ezzel szemben a határon túli magyarok csak Trianon óta élnek kisebbségi helyzetben, akaratuk ellenére kerültek kisebbségi sorba. Többségük határ menti, homogén tömbben él. A modern nemzettudat kialakulása után szakadtak le nyelvileg egységes közösségként a magyar nemzetestről, ám továbbra is ahhoz tartoznak. Amikor tehát a törvénytervezet előkészítésének sajátosságairól beszélünk, hangsúlyoznunk kell a reciprocitás (kölcsonösség) elvének értelmezhetetlenségét.

A vitákban a kisebbségi vezetők többször kifogásolták, hogy a törvényjavaslat benyújtásakor a kormány lényeges változtatásokat hajtott végre a szeptemberi tervezeten. Ám a kormány ragaszkodott ahhoz, hogy a tervezet minden lényeges pontja megmaradjon. A tervezet - a később elfogadott törvénnyel azonosan - céljául az aktív kisebbségvédelmet fogalmazta meg, amely elősegíti az identitás megőrzését, biztosítja az identitásválasztás szabadságát, beleértve a kettős vagy többes kötődéshez való jogot. Mindezt azzal a szándékkal, hogy a kisebbségi létből adódó hátrányok mérséklődjének. Sajnálatos tény ugyanis a kisebbségek előrehaladott asszimilációja. A tervezet és a törvény egyaránt hangsúlyozza, hogy „ezen jogok összessége nem a többség adománya és nem a kisebbség kiváltsága, forrásuk pedig nem a nemzeti és etnikai kisebbségek számaránya, hanem az egyén szabadságának és a társadalmi békének tisztelete alapján a másság joga”.

A szeptemberi dokumentum és a törvény alapját az adja, hogy a Magyar Köztársaság területén élő, magyar állampolgárságú nemzeti és etnikai kisebbségek nyelve, tárgyi és szellemi kultúrája, történelmi hagyományai, valamint a kisebbségi létükkel összefüggő más sajátosságaik egyéni és közösségi önazonosságuk részét képezik. Mindezek olyan különleges

értékek, amelyek megőrzése, ápolása és gyarapítása nemcsak a kisebbségek alapvető joga, de a magyar nemzet, illetve az államok és nemzetek közösségének érdeke is.

Mind a tervezet, mind a törvény hangsúlyozza, hogy az önkormányzatok a demokratikus rendszer alapját képezik, a kisebbségi önkormányzatok létrehozását, tevékenységét és az ezáltal megvalósuló kulturális autonómiát az Országgyűlés a kisebbségek sajátos jogérvényesítése egyik legfontosabb alapfeltételének tekinti. A két dokumentum hasonlóképpen határozza meg a nemzeti és etnikai kisebbség fogalmát, egyaránt tartalmazza az egyéni és a közösségi kisebbségi jogok felsorolását. Rendelkezik a kisebbségi önkormányzatok megalakításáról és jogosítványairól, a nemzeti és etnikai kisebbségek szószólójáról, a kulturális autonómiáról, a nyelvhasználatról és a finanszírozásról.

A törvényelőkészítés egész folyamatában figyelemmel kellett lennünk arra, hogy a kisebbségek a regisztráció, azaz a törvény alkalmazása érdekében történő számbavétel minden formája ellen tiltakoztak, elsősorban történelmi okokra hivatkozva. Ez problémát jelentett a jogalkalmazás és a finanszírozás szempontjából döntő jelentőségű személyi hatály meghatározásánál.

A tárgyalások másik sarkalatos kérdése volt az egyéni és a közösségi jogok viszonya. Az utóbbiak elismerésével példát mutattunk a nemzetközi gyakorlat számára. Nevezetesen azzal a felismeréssel, hogy e jogok nem biztosíthatók maradéktalanul az egyéni állampolgári jogok keretében, s közösségi jogokként is megfogalmazandók.

A közösségi jogok jelentőségét azzal is aláhúzta a tervezet, hogy külön fejezetben foglalkozott velük. A kisebbségi önszerveződések eltérő formái közül (egyesület, önkormányzat) - a Kisebbségi Kerekasztal igényét figyelembe véve - az önkormányzati megoldás mellett foglalt állást. Ezt az alkotmányos szabályozás és a nemzetközi dokumentumok is alátámasztották. A dokumentum szerint a kisebbségi önkormányzatok a helyi önkormányzatokkal párhuzamosan is létrejöhetnek volna. Természetesen az egyesülési jog alapján történő önszerveződésre is van lehetőség.

Szeptemberben megkezdődött a tervezet államigazgatási egyeztetése, a szaktárcák (minisztériumok, országos hatáskörű szervek), az érdekelt társadalmi szervezetek és az érdekképviselői szervek véleményének feldolgozása. A közigazgatási szervek a saját szaktárcájukra vonatkozó jogszabályokkal való összhang megteremtése érdekében adták meg észrevételeiket. Emellett az illetékes tárca nélküli minisztereknek, az országos hatáskörű államigazgatási szerveknek, a Legfőbb Ügyészségnek, a Legfelsőbb Bíróságnak, valamint a fővárosi, illetve a megyei közgyűlések elnökeinek és a települési önkormányzatok országos szövetségének véleményét is kikértük. Feldolgoztuk a kisebbségi szervezetek és az egyházak észrevételeit. A tervezetet megvitattuk több, kisebbségek által lakott településen. Ekkor tapasztaltuk azt is, hogy az országos és a helyi kisebbségi szervezetek között nem mindenben volt teljes nézetazonosság.

A Kodifikációs Bizottság azt kérte a szerkesztőktől, hogy ne nyúljanak érdemben a Kisebbségi Kerekasztal és a Kisebbségi Hivatal közös elhatározásával megfogalmazott szöveghez, viszont következetesen érvényesítsék a jogszabályszerkesztés szakmai követelményeit. A bizottság munkájában két, a kisebbségek által delegált szakértő is részt vett.

A szerkesztéskor kikerültek a szövegből a más jogszabályokban már megfogalmazott alapelvek. Az is nehézségeket okozott, hogy a közigazgatásban használt terminológia egy adott rendszerre épül, amelyet a Kisebbségi Hivatal nem mindig vehetett figyelembe a Kisebbségi Kerekasztallal folytatott tárgyalásokon. A törvény végrehajtását viszont megnehezítették volna a közigazgatásban nem használt kifejezések. Ezért pontosítani kellett az államigazgatás rendjével összefüggő terminusokat, a szabályozás céljának megfelelő kifejezésekkel kellett felváltani az általános, nehezen értelmezhető megfogalmazásokat.

A minisztériumok és az országos hatáskörű szervek a jogrendszer egészével való összhang megteremtésére hívták fel a figyelmet. A megyei közgyűlések elnökei általában egyetértettek a tervezettel; ugyanakkor többen hiányolták belőle a cigányság sajátos problémáinak megoldását. Tudnunk kell azonban, hogy szabályozás „csak” az érdekek megjelenítésére és képviselésére ad lehetőséget; a szociális problémákat közvetve, az érdekérvényesítésen keresztül lehet kezelni.

Az észrevételek azt mutatták, hogy a közigazgatási egyeztetés különböző opposíciós álláspontok ellenére is eredményes volt. A konkrét javaslatok lehetővé tették a szakmai átdolgozást és a törvényszerkesztési szabályoknak megfelelő formában történő alkalmazását.

A tervezettel kapcsolatban több elvi észrevétel is megfogalmazódott. Sokan kifogásolták, hogy a szabályozás nem a kisebbségekről készült megbízható statisztikákon vagy reális igényfelméréseken alapult, s ebből arra következtettek, hogy bizonytalan a tervezet személyi hatálya, ami a végrehajtásban okoz majd feszültségeket. Am a Kisebbségi Kerekasztalnak a regisztráció alkalmazhatatlanságáról vallott álláspontjára való tekintettel sajátos, a jogalkotási gyakorlattól eltérő megoldást kellett választanunk. A tervezet a szabad identitásválasztáson alapult, és a személyi hatály megállapítása érdekében ki kellett mondania, hogy ezt az állampolgár a valamely kisebbségi szervezetben vagy a kisebbségi önkormányzati választásokon való részvétellel, illetve egyes kisebbségi jogok gyakorlásával teheti meg.

A szabályozás célja az volt, hogy a „honos” kisebbségek élvezhessék a törvény által biztosított jogokat. Ugyanakkor nem tartoznak hatálya alá a menekültek, a hontalanok és a letelepedett külföldi állampolgárok; ezekre külön jogszabályok vonatkoznak.

A kisebbségek országgyűlési biztosára vonatkozó szabályozás azért hiányzott a szeptemberi tervezetből, mert a Kisebbségi Kerekasztal képviselői azt kérték, hogy erre később kerüljön sor.

A Kisebbségi Kerekasztal fogalmazta meg azt a követelményt is, hogy a törvény átfogó eligazítást adjon a kisebbségeknek, azaz olyan kódex legyen, amely lehetővé teszi a jogban való tájékozódást.

Sarkalatos pont volt a törvény finanszírozhatóságának kérdése. A Pénzügyminisztérium először finanszírozhatatlannak tartotta a tervezetet, mert szerinte a joganyagok száma képlékeny volt, nem voltak előre megállapíthatók és tervezhetők a kiadások. A Kodifikációs Bizottság az állami költségvetésre, gazdálkodásra vonatkozó szabályok figyelembevételével pontosította a finanszírozási részt, a minisztérium pedig akceptálta azt a sajátos helyzetet, hogy a törvény személyi hatálya nem állapítható meg a törvényalkotással egyidejűleg, hanem a törvényalkotás eredményeként kerül pontosításra.

A Kisebbségi Kerekasztallal az átszerkesztett normaszöveget és az egyeztetésről készített összefoglaló anyagot ismertette a Kodifikációs Bizottság. Az államigazgatási egyeztetés után a rekoordináció is megtörtént. Az év végén több szakértői egyeztető tárgyalás zajlott le a Kisebbségi Hivatal és a Kisebbségi Kerekasztal között, december elején pedig politikai egyeztető tárgyalásokra került sor a Kerekasztal, a bizottság és a hivatal részvételével.

A Kodifikációs Bizottság ülésén a Kisebbségi Kerekasztal nem fogadta el, hogy a kisebbségi önkormányzatok választási szabályozásában választói névjegyzék legyen. Ezért a szakértők kidolgozták a kisebbségi önkormányzati képviselők választásra vonatkozó szabályokat, és így a Kerekasztallal közösen kialakított, a bizottság javaslatai alapján módosított törvénytervezetet nyújtották be a kormányhoz. A vitákban a más tárcák közreműködésével készített tervezetek közül azt fogadták el, amelyik a kisebbségi szervezetek igényének megfelelően a kisebbségi önkormányzatok létrehozásának jogosítványát foglalta magában. A kisebbségi önkormányzatok működését összhangba hozták a települési önkormányzati rendszer működésével, kiküszöbölve a „kettős közigazgatásból” adódó veszélyeket.

1992 februárjában Nagy Ferenc József tárca nélküli miniszter ismertette a Kisebbségi Kerekasztallal a törvénytervezet normaszöveg-javaslatát. A jelenlevők között széles körű eszmecsere bontakozott ki. Abban állapodtak meg, hogy a Kerekasztal ésszerű időn belül megteszi a törvénytervezetre vonatkozó észrevételeit.

Márciusban a kormány miniszteri bizottságot jelölt ki azoknak a problémáknak a megoldására, amelyek a tervezettel és különösen a kisebbségek meghatározásával kapcsolatban vetődtek fel. Az április 22-én rendezett kisebbségi fórumon a Kisebbségi Kerekasztallal és a kisebbségek országos szervezeteinek vezetőivel ismertettük a bizottsági ülések alapján átdolgozott törvénytervezetet. A meghívólevélben Nagy Ferenc József megkérte a meghívottakat, hogy írásos észrevételeiket a tárgyalás időpontjáig vagy legkésőbb akkor nyújtsák át, mert a kormány ezek figyelembevételével szeretne dönteni a törvényjavaslat végleges szövegéről. A fórumon azonban nem hangzott el a kodifikációs munka szempontjából felhasználható észrevétel: A Kerekasztal a politikai és szakmai egyeztető tárgyalások folytatásának szükségességét hangoztatta.

A kormány úgy döntött, hogy további lehetőséget biztosít a Kisebbségi Kerekasztalnak a módosító javaslatok benyújtására, és intenzív tárgyalások keretében kész megvitatni és a törvénytervezetbe beépíteni valamennyi konkrét, érdemi javaslatot, amely a jogrendszerbe illeszthető, egyértelmű és megvalósítható megoldásokat tartalmaz.

A kormány a tárgyalások folytatására felkérte a tárca nélküli minisztert, az illetékes minisztériumok személyes megbízottjait, valamint a Kisebbségi Hivatal elnökét és szakértőit. A kormány küldöttsége május 8-a és 18-a között; mintegy harmincöt órában intenzív megbeszéléseket folytatott a Kisebbségi Kerekasztal delegációjával. A tárgyalások meghosszabbításától nem lehetett eredményeket várni. A május 22-ére összehívott miniszterelnöki találkozón a nagyobb lélekszámú országos kisebbségi szervezetek vezetői arra kérték a kormányt, hogy a törvény mielőbbi megszületése érdekében terjessze be az Országgyűlésnek a javaslatot. Egyetértettek a javaslat szabályozási koncepciójával, a főbb tételekkel, és a parlamenti vitákra bízták a részletkérdések megoldását.

A májusi tárgyalásokon a törvényjavaslat személyi hatályának megállapítására a Kisebbségi Kerekasztal elfogadta a kisebbségekre vonatkozó definíciót, a honos kisebbségek taxációját, és azt az eljárási módot, amellyel a taxációban nem szereplő esetleges további népcsoportokat a törvény hatálya alá vonhatják. A javaslat szerint Magyarországon honos kisebbségnek minősült a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán népcsoport.

A tárgyalásokon megegyezésre jutottunk a törvénytervezet több vitatott pontját illetően. Problémát jelentett a kisebbségi önkormányzatokra vonatkozó szabályozás, mert a Kisebbségi Kerekasztal sokszor részleteikben is eltérő, egymással ellentétes megoldásokat tartalmazó írásos javaslatokat nyújtott be. Ugyanakkor csak olyan megoldás jöhetett számításba, amely megfelelt a kisebbségek kívánalmának, vagyis annak, hogy olyan önkormányzatok jöjjenek létre, amelyek legitim választásokon alapulnak, alulról építkeznek, regisztráció nélküliek, és a magyarsággal való történelmi együttélés felelősségével rendelkeznek.

Ennek megfelelően a kormányküldöttség figyelembe vette a Kisebbségi Kerekasztalnak a helyi kisebbségi önkormányzatok megalakításának átmeneti szabályozására vonatkozó javaslatát. Ennek alapvető célja az volt, hogy az 1994-es önkormányzati választásokig is biztosítsa a helyi kisebbségi önkormányzatok számára a szervezeti és érdekérvényesítési lehetőségeket. Vitákra adott okot az országos kisebbségi önkormányzatok megválasztásának modellje és a törvénytervezet finanszírozhatóságának kérdése, hiszen ezeknél a kérdéseknél fokozottan figyelembe kellett vennünk a jogrendszerbe illeszthetőség, továbbá a realitások és a megvalósíthatóság szempontjait.

Szeptemberben az Országgyűlésben megkezdődött a törvényjavaslat általános vitája. A pártok vezérszónokainak felszólalásai azt mutatták, hogy nagyon fontosnak tartják a törvény megalkotását. Az ellenzéki képviselők hozzászólásaiból sem következett az, hogy a törvényjavaslat egészével, alapjaival ne értenének egyet.

A parlamenti vitával egy időben az Országgyűlés Emberi Jogi, Kisebbségi és Vallásügyi Bizottságának tagjaiból, a Kisebbségi Hivatal szakértőiből és a kisebbségi szervezetek képviselőiből létrehozott ad hoc szakértői bizottság decemberig mintegy 1-500 oldalnyi anyag elkészítésével áttekintette a törvényjavaslatot. A bizottság számos tárgyalási fordulóban, a neves szakértők véleményének figyelembevételével dolgozta fel a javaslat legfontosabb témaköreit: a jogalanyiség, a személyi hatály, az egyéni és közösségi kisebbségi jogok, az egyesület és az önkormányzat, a kisebbségek kulturális autonómiája, a nyelvhasználat, a garanciális rendszer és a finanszírozhatóság kérdését.

A bizottság az Európa Tanács véleményét is kikérte. A Tanács mellett működő Jogi és Emberi Jogi Bizottság - néhány kritikai megjegyzéstől eltekintve - kedvezően ítélte meg a törvényjavaslatot. Kiemelte, hogy ez „messzemenően figyelembe veszi az emberi jogokkal kapcsolatos, a népcsoportokról folytatott nemzetközi vita legújabb eredményeit”, „messzemenőig modern kisebbségvédelmet kíván megvalósítani”, „következetesen különbséget tesz az egyéni és a csoportos jogok között”, „igen figyelemreméltó módon helyezi a hangsúlyt a kisebbségek egyéni és kollektív jogainak tételes felsorolására, az önazonosság megőrzésének és a földrajzi kötődésnek a szavatolására”, „biztosítékokat nyújt a kisebbségek önazonosságának megőrzésére”. A bizottság nagyon eredetinek találta a kisebbségek önkormányzataira vonatkozó rendelkezéseket, egyetértett „a helyi kisebbségi önkormányzatok képviseleti hatáskörének terjedelmes felsorolásával”.

A szakértői anyagok ismeretében a hat parlamenti párt képviselői 1993. január végétől egyeztető tárgyalásokat folytattak, és márciusban megkötötték a politikai megállapodást. Ennek keretében elfogadták a törvényjavaslat főbb elveit. Így a javaslat részletezi az Alkotmányban megfogalmazott alkotmányos tételeket. Ezek közül az a legfontosabb, hogy a Magyar Köztársaságban élő kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők. A javaslat hangsúlyozza, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek harmonikus együttélése a többségi nemzettel a nemzetközi biztonság alkotóeleme; szabályozásának tárgya a kisebbségek jogainak deklarálásán és érvényesülésük biztosításán túl a kisebbségek és a többség egymáshoz való viszonyának rendezése. A megállapodás a javaslatnak a személyi hatályra, a kisebbségek definíciójára vonatkozó megoldásait is tartalmazza.

A parlamenti pártok képviselői szintén jóváhagyták a kisebbségek közösségi jogainak megfogalmazását. Egyetértettek azzal, hogy a népszámlálások során az állampolgárok titkosan, név nélkül megvallhassák a valamely nemzetiséghez való tartozásukat. Bevezették a kisebbségek országgyűlési biztosának intézményét, meghatározták annak jogosítványait, azzal, hogy az erre vonatkozó szabályok hatálybalépéséről külön törvény fog rendelkezni.

Más elnevezésekkel megmaradt a javaslatnak a helyi kisebbségi önkormányzatokra vonatkozó hármas rendszere (kisebbségi települési önkormányzat, közvetett, illetve közvetlen módon létrejövő helyi kisebbségi önkormányzat). A kisebbségi jogok érvényesítésének szempontjából fontos területeken (helyi közoktatás, helyi média, helyi hagyományápolás és kultúra, kollektív nyelvhasználat) megerősítették, bővítették a jogosítványokat.

Az eredeti javaslathoz képest megváltoztatták az országos kisebbségi önkormányzat megválasztásának módját. A már megalakult helyi önkormányzatok képviselői elektorokként részt vesznek az országos önkormányzat megválasztásában; e jog kisebbségi képviselők hiányában a szószólót is megilleti. Hogy a szövetségben élő kisebbségek is részt vehessenek az országos önkormányzat létrehozásában, azokon a településeken, ahol nem alakul helyi önkormányzat, a kisebbségi egyének közvetlenül választhatnak elektorokat. Bővítették az országos önkormányzat feladat- és hatáskörét.

A kisebbségek művelődési és oktatási öngazgatásának fejezetébe garanciális szabályként beiktatták, hogy az egyazon kisebbséghez tartozó nyolc tanuló szülőjének vagy törvényes képviselőjének kérésére kisebbségi osztályt vagy tanulócsoporthoz kell indítani, illetve működtetni.

Megegyeztek a következő helyi önkormányzati választásokig tartó átmeneti rendelkezések kiiktatásában. Megállapodtak a finanszírozás kiegészítésében. Működési feltételeik biztosítására épülethez vagy épületrészhez juttatják az országos önkormányzatokat; ebből a célból a kormány mind 1994-ben, mind 1995-ben 500 millió forintot „kisebbségi kompenzációs keret” különít el a költségvetési törvényjavaslatban. Egyszeri vagyoni hozzájárulásban részesítik az országos önkormányzatokat, és fenntartják a meglévő normatívákat.

A megállapodást a parlamenti pártok képviselői véleményük kikérése céljából ismertették a Kisebbségi Kerekasztallal és az országos kisebbségi szervezetek vezetőivel. A politikai megállapodás alapján a hat parlamenti párt és a Kisebbségi Hivatalt megbízott szakértői április 1-jére elkészítették a normaszöveg-tervezetet, amelyet az egyeztető tárgyalásokon részt vevő parlamenti képviselők aláírásukkal ellátva, hatpárti módosító indítványként nyújtottak be az Országgyűlés elnökéhez. A Parlament április 27-i ülésén lezárta a törvényjavaslat általános vitáját.

A hatpárti módosító indítványcsomagon kívül számos egyéni és bizottsági képviselői módosító indítvány is érkezett. A törvényjavaslat részletes vitájával egyidejűleg zajlott az illetékes parlamenti bizottságokban - az Emberi Jogi, Kisebbségi és Vallásügyi Bizottságban, az alkotmányügyi, törvényelőkészítő és igazságügyi, valamint az önkormányzati, közigazgatási, belbiztonsági és rendőrségi bizottságokban - a módosító indítványok vitája. A bizottsági üléseken elhangzottokról és a bizottsági állásfoglalásokról több tucat együttes és kiegészítő jelentés készült. Az Emberi Jogi Bizottság ülésein a Kisebbségi Kerekasztal képviselői és az országos kisebbségi szervezetek vezetői is részt vettek.

Az Országgyűlés július 7-én, Nagy Ferenc József miniszteri választ követően megkezdte a törvényjavaslat szavazási procedúráját, az éjjeli órákban pedig a kisebbségi szervezetek képviselőinek részvételével sor került a végszavazásra. A törvényt az Országgyűlés - a bevezetőben írtak szerint - nagy többséggel elfogadta.

A törvény elfogadásával a Kisebbségi Hivatal egyik legfontosabb feladata a széles körű jogpropaganda folytatása annak érdekében, hogy a jogalkalmazók és a leginkább érintettek, a kisebbségi lakosság hatékonyan élni tudjon a törvényből fakadó lehetőségekkel és jogosítványokkal. A törvény végrehajtása és alkalmazása a hazai demokrácia újabb próbaköve kisebbségnek és többségnek egyaránt.

JUDIT B. PÁLOK

THE STORY OF THE HUNGARIAN LAW ON NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

The essay presenting the preparatory work of the Hungarian Law on National and Ethnic Minorities of 1993. nr. LXXVII follows the development of the law from different proposals and drafts till the common agreement.

The preparatory works of the law were coordinated by the Minority Roundtable (formed by minority representatives) on behalf of minorities, and by the Government Office for Minorities on behalf of the Hungarian Government.

The author scrutinizes several problems caused by the specific circumstances, conditions and hardships of this political agreement which prolonged the preparation of the Minority Law acknowledging 13 minorities living in Hungary (Gypsies, Germans, Slovaks, Serbs, Croats, Slovenians, Rumanians, Greeks, Armenians, Rusins, Ukrainians, Bulgarians and Poles).

Further on, the essay makes a detailed presentation of the basic principles of the law (for example the acknowledgment of the individual and collective minority rights), the corrections made during coding, and the financial guarantees of the rights accorded by Minority Law. The Hungarian Parliament accepted the Law on

Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 3.sz.

National and Ethnic Minorities on July 7 1993. with a majority of votes 96`90; it was enacted on October 22, 1993.

A Zsidó Tanulmányok Világkongresszusa (Jeruzsálem, 1993. június 22. - június 29.)

Mint a kezdetektől, vagyis 1947-től fogva minden négy évben, úgy az idén is Jeruzsálemben került sor a zsidó tanulmányok immár XI. világkongresszusára. Az előadások színhelye a Scopus hegyen lévő gyönyörű, luxus kivitelezésű Héber Egyetem volt. Az egyetemi képzés, ha nem is a mai épületekben, itt már a húszas években megkezdődött. „Akkor még csak szimbolikus jelentősége volt a Palesztina földjén működő zsidó egyetemnek. Ma már Jeruzsálem a zsidó tanulmányok természetes fővárosa” - mondta megnyitójában a konferencia egyik díszvendége, az Amerikai Egyesült Államokból érkezett Jehuda Reinharz professzor.

Jeruzsálem nyugati fele modern európai világvárosra emlékeztet, míg a keleti részben egzotikus arab világgal találkozunk. Az óvárost körülvevő középkori fal Jaffa kapuja előtt forgalmas autótúrt mentén luxusházak épülnek, míg négyszáz méterrel keletebbre, a Sion kapunál beduin pásztorfiú kecskéket legeltet. A keleti és a nyugati rész határán fekszik a tradicionálisan vallásos zsidók negyede, a Mea Schareim. Az idelátogató idegen előtt egy mált századi galíciai gettó képe elevenedik meg. Külön színfoltot képviselnek a különböző keresztény (katolikus, ortodox, evangélikus, kopt, káldeus, örmény, mormon, jakobita) egyházak templomai, kolostorai, zarándokházai és emlékhelyei.

A jeruzsálemi sétáimon tapasztalt sokszínűség jellemezte a kongresszust is, melyre több mint harminc országból közel ezer előadó érkezett. A kongresszus idejére hatalmas erő összpontosult a Héber Egyetem falai között. „Bárcsak töredékét tudnám annak, amit önök tudnak!” - jegyezte meg megnyitóbeszédében Izrae elnöke, Ezer Weizmann. Az állami közreműködés ezzel lényegében be is fejeződött. A kongresszust az egyetem Társadalomtudományi Kara (Faculty of Humanities) szervezte. A kultúra és az állam kapcsolatában az előbbi illeti az elsőbbség - hangsúlyozta Ezra Fleischer professzor, a konferencia elnöke az ünnepélyes megnyitón. Az erdélyi származású tudóst a jelenkori izraeli történelem olyan nagy személyiségei előzték meg az elnöki székekben, mint az alapító és később művelődési miniszter Ben Zion Dinur, illetve az ugyancsak világhírű Efraim Urbach professzor.

Ez a gigantikus méretű rendezvény négy, időben párhuzamosan futó főszekcióban zajlott. Az előadások a következő témák köré csoportosultak: 1) A Biblia világa; 2) A zsidóság története; 3) Zsidó szellemiség és irodalom; 4) Zsidó nyelv és művészet.

Bár mindegyik nagy szekcióban számos ígéretes előadás hangzott el, figyelmem elsősorban a történelmi-politikai témákra irányult. Az előadások szinte még így is végtelennek tűnő sorban követték egymást. Ám a bőség ellenére is - paradox módon - számos közismert kutató távolmaradt a rangos eseménytől. Csak az izraeli „hiányzókat” szemrevételezve: nem volt ott az előadók között a két méltán világhírű Holocaust-kutató, Wehuda Bauer és Israel Gutmann. Hiányoztak a magyar ügyek specialistái is, mint Rafi Vágó, Asher Cohen, Nathanien Katzburg, Zvi Erez vagy Gavriel Bar Shake. Ez a rendezvény elsősorban a fiatalok számára jelentett egyedülálló lehetőséget a bemutatkozásra.

Az előadások ezúttal valóban hét - héber, orosz, angol, spanyol, francia, német, jiddis - nyelven szóltak, mégpedig tolmácsolás nélkül. A legtöbb és legérdekesebbnek ígérkező előadás héber nyelven hangzott el, így ezek tartalmáról csak közvetett, részleges hírem van. A kongresszus nagy tanulsága, hogy ma már zsidó tanulmányokat a héber nyelv ismerte nélkül nem lehet végezni.

Számos izraeli kutató előadásának középpontjában a cionizmus és a tradicionális judaizmus viszonyának elemzése állt. Az előadókkal való beszélgetések során úgy tűnt, hogy Izraelben

alapvetően fontos történeti és morális kérdés a zsidóságot évszázadokon át megtartó tradíció és az államteremtő cionizmus eszmevilágának összehangolása. A dilemma kapcsán Ehud Luz professzor *A zsidó öntudat és a történelmi folytonosság* című előadásában a történészek felelősségét emelte ki, mondván, hogy a zsidó szellem múltbeli és jelenkori áramlatainak összegyűrásával a modern zsidó öntudat megteremtése az ő feladatuk.

A statisztikai blokkban az előadók elsősorban a diaszpórában élő zsidóság fennmaradásának lehetőségeit mérlegelték. Különösen sok előadás hangzott el a téma angolszász vonatkozásairól. Nem véletlenül, hisz a világ zsidóságának nagyobb része ma angol nyelvterületen (Amerikai Egyesült Államok) él.

John Ian Simon professzor a dél-afrikai zsidóság múlt századi, míg Morton Weinfeld a kanadai diaszpóra második világháború előtti történetét tekintette át. A két előadás végkövetkeztetése azonos volt. A dél-afrikai zsidók Nagy-Britanniát tekintették szellemi hazájuknak, viselkedésük, erkölcsiségük az angol gyarmati elit értékrendjéhez igazodott. Ugyanakkor az élet szinte minden területén hatalmas szakadék tátongott a századforduló után érkező szegény lengyel, orosz zsidók és a már letelepedett „befutott” angломán zsidóság között. Ez utóbbiak lenézték a gazdasági élet peremére szorult, részben csempészésből élő kelet-európai hittestvéreiket. Érzéketlenek voltak a feketék politikai követeléseivel szemben is, mivel a fehér uralom gazdasági előnyeiből ők is részesedtek. A társadalmi-gazdasági integráció a kanadai zsidóság esetében is könnyedén ment végbe. A beilleszkedés azonban - akárcsak máshol a világon - itt sem járt együtt a tömeges asszimilációval. A zsidóság ma is külön csoportot képez a társadalomban, így az antiszemita sztereotípiák is tovább élnek. Talán Kanada a világon az egyetlen ország, ahol a népszámlálásoknál a zsidóságot vallásként és etnikumként is figyelembe veszik.

Az amerikai Sidney Goldstein professzor a National Jewish Population Studies legújabb kutatásainak eredményeit ismertette az Egyesült Államokbeli zsidók belső vándormozgalmáról. A 2441 háztartásból és 6500 egyedülállóból álló reprezentatív minta elemzése kézenfekvő következtetések levonásához vezetett. A vallásos zsidók sokkal ritkábban költöznek el eredeti lakhelyükről, mint az ateisták. A vegyes házasságban élők földrajzi mobilitása a legnagyobb. Ők hagyják el először a zsidó szervezeteket, majd magát a vallást, a hagyományt, majd végül a zsidó öntudatot is. A közösség, illetve a zsinagóga megtartó szerepét tehát konkrét statisztikai adatok is bizonyítják.

Rendkívül érdekes volt Uziel Schmelz professzor előadása a zsidóság létszámának várható alakulásáról. A közölt, hangsúlyozottan nem hivatalos trendeknek különös súlyt adott az a tény, hogy Schmelz professzor az Izraeli Statisztikai Hivatal egyik alapítójaként ma az izraeli statisztikusok nagy tisztelettel övezett doyenjének számít. A tájékoztató adatok szerint a világon élő zsidóság 120 milliós, jelenlegi összlétszáma 2020-ra változatlan marad. Bár évente mintegy 2 ezrelékes természetes szaporulatot feltételezhetünk, a növekedést szinte teljesen ellensúlyozza az asszimiláció.

Jelentősen megváltozik viszont a zsidóság területi elhelyezkedése. Igaz, 2020-ban is az Egyesült Államokban élő közösség lesz a legnépesebb, de az Izraellel szembeni mai 10 százalékos létszámkülönbség egy százalékra zsugorodik. Az asszimiláció és a kivándorlás következtében drasztikusan, mintegy 60 százalékkal csökken az egykori nagy rezervoár, Kelet-Európa zsidóságának létszáma. Izrael tehát a legjobb úton halad alapvető célja felé, hogy a zsidóság egységes hazája legyen.

Persze az adatok körül sok a bizonytalanság. Különösen érvényes ez Kelet-Közép-Európára. Előadása után Schmelz professzor kérdésemre elmondta, hogy a magyar zsidóság számáról semmilyen megbízható adattal nem rendelkeznek.

A magyar zsidóság vészkorszakával és a túlélők migrációjával foglalkozó előadásomban magam is a statisztikák bizonytalanságát hangsúlyoztam. Az egymásnak gyakran ellentmondó adatok kuszaságából annyit mégis leszűrhetünk, hogy a deportálásokat és a munkaszolgálatot túlélő, mintegy 400 ezer zsidó 30 százaléka külföldön, elsősorban Izraelben kezdett új életet. A Magyarországon, Kárpátalján és Erdélyben készült statisztikák azt mutatják, hogy míg ez utóbbi két területen élők túlnyomó része kivándorolt, addig az anyaországiak zöme helyben maradt.

Sajnálatos, hogy magyar vonatkozású előadás alig szerepelt a konferencia műsorán. A szorosán vett történelmi blokkban csupán ketten jelentkeztek magyar anyaggal. Az itthon is jól ismert neves izraeli kutató, Michael Silber, a pesti reform zsidóság szociális összetételét vizsgálta az 1840-es és 50-es évekre vonatkozóan. Ugyancsak érdekes volt Adam Ferziger (Izrael) esettanulmánya Shlomo Zvi Schuckról, amely a múlt századi rabbi történetén mutatta be a magyar zsidóság és különösen az ortodox rabbikar cionizmussal szembeni tartózkodását.

Más szekciókban bár, de ugyancsak magyar témával foglalkozott a Romániát egymaga képviselő Gyémánt László, valamint az ukrán küldöttséggel érkező Edelman Adolf.

Az erdélyi előadó az 1990-ben a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen megalakult dr. Moshe Carmilly Institute for Hebrew and Jewish History kutatóközpontban folyó munkáról adott tájékoztatást. A számottevő külföldi segítséggel létrehozott, ma még csupán néhány kutatót foglalkoztató intézet jelenleg a II. József által elrendelt és 1787-ben végrehajtott erdélyi népszámlálás zsidó vonatkozású adatait dolgozza fel. Munkájukban a Kolozsvári Állami Levéltárra támaszkodnak, ahol az összeíráson kívül számos dokumentum található az akkor mintegy háromezer fős zsidóság szellemi, gazdasági életéről.

A magyar zsidóság másik központjából, Kárpátaljából jött Edelman professzor előadásában a két világháború közötti korszakra koncentrált. A Csehszlovákiához csatolt területen élő százezernyi zsidó túlnyomó része a húszas években megtartotta magyar öntudatát. A harmincas években némileg nőtt ugyan a magukat zsidó vallású szlováknak vallók száma, a magyar nyelv használata azonban általános maradt. Az ortodox rabbik és a kommunista propaganda hatására a cionizmus nem tudott gyökeret verni Kárpátalján. A virágzó politikai és szellemi életnek az 1938-as müncheni egyezmény; a zsidóság fizikai létének pedig az 1944-es deportálások vetettek véget.

Különösen tanulságosak voltak a lengyel blokkban elhangzó előadások. Helena Datmar-Spiervak és Alina Cala professzor asszonyok a lengyel antiszemitizmus második világháború utáni történetét tekintették át. Közismert tény, hogy közvetlenül a vészkorszak után antiszemita hullám söpört végig Lengyelországon. A gyűlölet nem csak uszításban, hanem tettekben is kifejezésre jutott. A háború utáni pogromokban több mint ezren veszítették életüket. Az antiszemitizmus azóta is politikai fegyver Lengyelországban, s forgatta és forgatja is minden „népi” támogatásra „éhes” politikai erő. A kommunisták az ötvenes évek elején, majd 1968-ban, legutóbb pedig a Szolidaritás ellen vetették be ezt a „csodafegyvert” a nyolcvanas években - igaz fokozatosan csökkenő hatásokkal. Ezt bizonyítja a Varsói Egyetem Szociológia Tanszékének felmérése, melynek legfőbb adatait a következő táblázat tartalmazza:

	A zsidósággal rokonszenvezők száma százalékban	A zsidósággal <i>nem</i> rokonszenvezők száma százalékban	Nem nyilvánított véleményt, illetve semleges állásponton lévők száma százalékban
--	--	---	--

	kifejezve		
1975-ben	4	41	55
1989-ben	21	16	63

A szociológiai felmérések kimutatták, hogy változnak az előítéletek és a sztereotípiák is. Az istengyilkosság vádja teljesen eltűnt a köztudatból, de a zsidó világalom mítosza a kevésbé iskolázott rétegekben még tartja magát. A lakosság antipátiája Lengyelországban most elsősorban a cigányok és a külföldiek ellen irányul.

A kedvező folyamatok ellenére az antiszemitizmus várhatóan a jövőben is jelen lesz a lengyel közgondolkodásban. Bár az iskolák és az egyház már régóta nem szítja az indulatokat, a családokban apáról fiúra száll az előítélet. A politikusok még mindig manipulálhatnak a „zsidókérdéssel”. A legutóbbi választásokon meg is pendítette a témát majd mindegyik párt. A „nemzeti” erők egyszerre riogattak a német gazdasági imperializmussal és a zsidó térhódítással. Ugyanakkor a lengyel választók józanságára utal, hogy egyetlen nyíltan antiszemita párt sem került a parlamentbe.

Talán túlzás nélkül állíthatom, hogy a konferencia középpontjában - legalábbis a történelmi főszekcióban - az ukrán és az orosz küldöttség, illetve az Oroszországgal kapcsolatos témák álltak.

A megnövekedett érdeklődésnek sok oka van. Orosz kutatók most vettek részt első ízben a Zsidó Világkongresszus munkájában. Másrészt az öt éve tartó intenzív kivándorlás ellenére a világ zsidóságának tekintélyes része - mintegy másfélmillió fő - ma is Ukrajnában, illetve Oroszországban él.

A szovjet rendszer összeomlásával hozzáférhetővé vált levéltárakból hatalmas mennyiségű dokumentum kerül folyamatosan elő. Beindultak a zsidó történeti, judaisztikai kutatások és 1991-ben, a publicitást mellőzve, megnyitotta kapuit a Moszkvai Zsidó Egyetem. Anyagi és szellemi támogatást kérő kiadványukat a kongresszus minden résztvevője automatikusan megkapta.

Az orosz zsidóság sorsa Izraelben elsőszámú belpolitikai kérdés is, mivel az utóbbi években érkezett félmillió bevándorlóval az ország egyre több körzete válik orosz-zsidó szigetté.

Az orosz kollégák előadásai már az új, szabad szellemet tükrözték, de az általános mentalitás még a régi időket idézte. Úgy tűnt, hogy az előadók közösen, egységesen készültek fel, és Jeruzsálemben is csoportosan mozogtak. Kár, hogy előadásaik nagy része csak oroszul hangzott el.

Az orosz szekciókban számos regionális levéltár zsidó vonatkozású anyagáról kaptunk áttekintést. Tatyjana Hensztova előadásában a dnyepropetrovszki zsidóság múlt század végi virágzó politikai életét mutatta be. Ki gondolta volna, hogy csak ebben a körzetben még a húszas években is zsidó szervezetek és pártok tucatjai működtek, s hogy az egykor nagy lendülettel zajló élet írásos lenyomatai ma is hiánytalanul megvannak és hozzáférhetők.

Az Ukrán Központi Állami Levéltárban a zsidóság története 1902 és 1931 között követhető nyomon. Pirog professzor a dokumentumcsoportok ismertetése kapcsán az ukrán zsidó munkásszervezetek tragikus történetét vázolta fel. A zsidóság épp úgy szenvedett a sztálini tisztogatásoktól, mint a lakosság többi rétege.

Az anticionizmus leple alatt folyó zsidóellenes kampány a vészkorszak után is folytatódott. Erről szólt Jaacov Roi professzor kitűnően dokumentált referátuma. A már Izraelben élő kutató a Szovjetunióban regisztrált zsinagógák és a rabbikar tagjainak a számát tekintette át az 1944-ben alakult Vallásügyi Tanácsnak (Council for the Affairs of Religious Cults) a Központi Állami Levéltárban őrzött, ma már hozzáférhető statisztikái alapján. Az adatok jól tükrözik a

szovjetunióbeli vallásüldözés gyakorlati következményeit. A görög katolikus egyházat teljesen felszámolták, a nyugati gyökerű római katolikus és az evangélikus egyházat, valamint a zsidó vallási életet pedig fokozatos elhalásra ítélték. A Szovjetunióban élő zsidóság létszáma a háború után meghaladta a 2 milliót. Ennek ellenére 1947-ben 217 zsinagóga működött, 1948-ban 207, 1959-ben 181 volt a bejegyzett imaházak száma. Pedig ekkor a Szovjetunió még a vallási türelem bajnokának képében kívánt feltűnni a külföld előtt. 1950-ben az ENSZ-nek 450 működő zsinagógát jelentettek, a valódi szám azonban csak 142 volt, de a következő években ez a szám is tovább csökkent. Nagy hiány volt a rabbikban is. A 142 bejegyzett zsinagógából 76-ban hiányzott valamilyen tisztségviselő.

Ekkor vette kezdetét Hruscsov nagy „felvilágosítási” kampánya, melynek következtében 1964-re már csak 94 zsinagóga maradt. Roi professzor befejezésül megemlítette, hogy ez a szám nem változott lényegesen az elmúlt évtizedekben sem.

Nem kell behatóan ismernünk a szovjet zsidóság történetét ahhoz, hogy megértsük a távozás és a maradás közti mai dilemmájukat. Tiszteletet érdemel mindkét döntés, hiszen mind a maradók, mind az Izraelbe települők helyzete igen nehéz.

Albert Goldberg és Ludmilla Oigenblick ez utóbbiak beilleszkedési problémáiról beszélt. Úgy tűnik, hogy az izraeli tömegek kezdeti lelkesedését a szkepticizmus váltotta fel. Bár a lakosok 60 százaléka helyesnek tartja az orosz *aliját*, a megkérdezetteknek csupán 40 százaléka vállalna anyagi többletterhet az új jövevények integrálása érdekében. Az izraeliek 60 százaléka munkahelyi kilátásait félti az új bevándorlóktól. Lehet, hogy az államalapító nemzedék lelkes cionizmusát anyagiasabb szemlélet váltja fel?

Talán erre és a sok más egyéb felvetett kérdésre is választ kapunk négy év múlva, a zsidó tanulmányok XII. világkongresszusán.

	Becslések (millió fő)		
	1975	1990	1993
Diaszpóra	10.0	9.1	8.7
Izrael	3.0	3.7	4.3
Összesen	13.3	12.8	12.9

Forrás: U. O. Schmelz, World Jewish Population - Regional Estimates and Projections, 1981.

Stark Tamás

Konferencia a nacionalizmusról Kolozsvár, 1993. május 27-30.

1992-ben Ion Aluș professor és munkatársai Kolozsváron, a Babeș-Bolyai Egyetem Szociológia Tanszéke mellett megalakították az *Erdélyi Interetnikus Kapcsolatok Kutatóközpontját*. Az intézet legfőbb célja a nevébe foglalt témára vonatkozó tudományos ismeretek gyarapítása, azon belül pedig:

- a multidiszciplinaritás érvényesítése az interetnikus kapcsolatok vizsgálatában (az alapítók között a szociológusok mellett pszichológusok, történészek és etnográfusok is voltak);

- egy leíró-értelmező alapkutatás megvalósítása, amely számba veszi a témakörhöz tartozó főbb problémákat és a hozzájuk tartozó alapadatokat;

- konkrét helyzetek - beleértve a létező és lehetséges konfliktus-helyzeteket is - tudományos elemzése.

A központ munkáját nem utolsó sorban azzal a szándékkal indította, hogy a konfliktusok kezelésére a helyzet mélyebb ismeretén alapuló javaslatot tegyenek, mert az Interetnikus Kapcsolatok Kolozsvári Kutatóközpontja nem kívülálló szemlélője kíván lenni annak, ami ebben a vonatkozásban környezetében zajlik. Szándéknyilatkozatuk értelmében egy etnocentrizmustól és mindenfajta előítéllettől mentes szemléletet igyekeznek képviselni, amelynek hangot kívánnak adni a nyilvánosság különböző szintjein is. Ennek megfelelően nemcsak tudományos intézményekkel keresik a kapcsolatot, hanem emberjogi szervezetekkel is együtt szeretnének működni.

A kutatóintézetben pillanatnyilag három témán dolgoznak. Először is különböző nyilvántartásokból merített adatok feldolgozásával a vegyesházasságokról igyekeznek képet alkotni, az utóbbi száz év vonatkozásában Erdélyben. Romakutatási programjuk elsősorban a romák társadalmi beilleszkedését sürgető egészségügyi, szociális stb. intézkedések hatékonyságát vizsgálja. Végül pedig felmérést készítenek Erdély pillanatnyi etno-demográfiai szerkezetéről és annak történeti változásairól.

A közeljövőben további két munkaprogram elindítását tervezik, melyekbe immár egyetemi hallgatókat is szeretnének bevonni. Az egyik a forgalomban levő, illetve a korábban használt iskolai tankönyveknek a különböző népekről és etnikumokról alkotott képét, a másik pedig az elsősorban 1989 utáni sajtónak az interetnikus kapcsolatokra gyakorolt hatását kívánja megvizsgálni.

Az Erdélyi Interetnikus Kapcsolatok Kutatóközpontja első jelentősebb „bemutakozó” rendezvényként 1993. május 27-e és 30-a között nemzetközi konferenciát szervezett Kolozsvárott „A nacionalizmus mint ideológia és mint politika Közép- és Kelet-Európában a 20. században” címmel. A rendezők szándéka az volt, hogy az egyes előadások és az ezek nyomán kibontakozó beszélgetések a nemzet, az etnicitás és a nacionalizmus fogalmakat járják körül a különböző társadalomtudományi és politológiai elméletek fényében, s megvizsgálják az e fogalmakkal leírható partikuláris kelet- és közép-európai jelenségek egy részét is.

Aluș professor megnyitó beszédében kritikus szembenézést javasolt a politikában tapasztalható nacionalizmussal, melyet szerint külön kell választania nacionalizmusnak attól a fajtájától, melynek a nemzeti kultúrák köszönhetik létrejöttüket és virágzásukat szerte a világon. Mint alternatívát, az emberi jogok filozófiáját és ideológiáját állította a nemkívánatos nacionalizmussal szembe. Az elhangzott előadások sok tekintetben a

bevezetőben felvetett gondolatot folytatták. Ha össze kellene foglalnia konferencián elhangzottak közös vonásait, két dolgot emelnék ki: az érvelésekben és értelmezésekben megnyilvánult történeti szemléletet, valamint a tudományos szövegekben érvényesülő erős politikai és morális áthallásokat.

A nacionalizmussal kapcsolatos állásfoglalásra való kihívás elől a romániai résztvevők nagy része nem tudott kitérni. Sokan igyekeztek hangot adni annak a mindennapi tapasztalatuknak, miszerint itt Erdélyben „az emberek között nincsenek valódi konfliktusok”.

Sokféle értelmezés középpontjában állt továbbá az a megállapítás, miszerint Romániában a nacionalizmus és a kommunizmus nem egymást kizáró, hanem egymással szimbiózisban élő ideológiák voltak. Ami pedig most folyik Romániában - szolt a politikatörténet) adataival alátámasztott következtetés -, az nemzeti-kommunista restauráció. Azok a csoportok, amelyek ma a szélsőséges nacionalista retorikát használják, korábban is a hatalomban vagy annak közelében voltak, és természetesen az arra jellemző struktúrák és mechanizmusok - az előadó elsősorban a kliensi rendszerre hivatkozott - átmentésén fáradoznak. Vagyis - így egy másik előadó -, a nacionalista diskurzus az átmeneti helyzetben a hatalom legitimálásának jól bevált stratégiája.

A kelet-európai nemzetfelfogások már önmagukban is konfliktushordozók, mert máig a rivalizáló és kizárólagosságra törekvő önmeghatározás jelölői. Pedig éppen a versengésben érvként használt vegyeslakosságú területek, illetve azok lakói intenek a kizárólagosságról való lemondásra. A megoldás - a tanácskozás egyik jeles vendége szerint -: az etnikai közösségként definiált nemzetfogalomról át kell térni a nemzet, mint politikai közösség koncepcióra, és az annak alárendelt jogi szabályozásra.

A nacionalista előítéletek két területen burjánoznak leginkább: a sajtóban és a közoktatásban. Az utóbbi szerepét a román politika a századfordulón ismerte fel, amikor Spîru Haret miniszter az általános iskolai kötelezettség bevezetésével egyidőben a nemzeti kultúra általánosan ismertté tételét is célul tűzte ki. A „nemzethez való tartozás érzésének meggyökereztetésére” Romániában „létrehozták” az általános iskolai Történelmet, Irodalmat, Zenét stb., valamint az iskolai ünnepélyeket és az ott előadandó hazafias költészetet.

Az előadások egy része különböző felmérésekre, illetve alaposabb levéltári anyaggyűjtésre épülő kutatásokról számolt be. Két dolgozata vegyesházasságot, mint interetnikus helyzetet értelmezte. Az egyik a kolozsvári vegyesházasságok történeti-statisztikai adatait mutatta be és magyarázta; a másik két bihari falu vegyesházasságain keresztül azt vizsgálta, hogy miként jelenik meg ebben a helyzetben a saját és a másik etnikai csoport képe. Két további előadás a kulturális antropológia módszereivel igyekezett kimutatni, hogy egy vegyeslakosságú falu lakóinak tudatában melyek azok a helyzetek, amelyek az általunk etnicitásnak vagy interetnicitásnak nevezett fogalomkörben kerülnek feldolgozásra.

Feischmidt Margit

Nemzeti tér és kollektív identitás

Bernard Voutat: Espace national et identité collective. Pour une sociologie politique du conflit jurassien. Institut de Science Politique. Le Livre Politique No. 19. Lausanne, 1992. 464.

Újabb kötet a nemzeti identitásról? Helyismereti áttekintés a „legfiatalabb” svájci kantonról? Politológiai összegzése a kistáji osztályharcoknak? Analízis a határmentiség, a lokális érdekek és a mikrotársadalmi tér specifikusan nyugati problematikájáról? Való igaz, hogy mindezek együtt és külön-külön is állnak a szerző kötetére, aki egyike a Jura-kérdést hiteles és érvényes tudományos eszköztárral földolgozó juraiaknak.

A kötet nem egykönnyen meghatározható tudományszférába tartozik. Politikatudományi épp annyira, mint mozgalomtörténeti, szociológiai csakúgy, mint pszichoszociológiai vagy társadalomföldrajzi. A szerző szemléletmódja inkább empirikus, de elemzése részint a kortárs vizsgálatokra, helyzetértelmezésekre épít, részint a nagy társadalomteóriák között keresi a maga helyét. A társadalmi és politikai folyamatok áttekintésében elutasítja mind a teleologikus olvasatokat, mint pedig a vitatható fragmentációs közelítést - a maga kutatói szempontrendszerét „kulturalistának” nevezi. Minthogy pedig a Jura-kérdés fölvezetésénél történelmi osztálykonfliktusokról, eltérő szintű politikai érdekérvényesítésekről (értsd: föderális, lokális, parlamenti, párton belüli, csoport-szűtt, etnikai, regionális törekvésekről), mentális kondíciókról, tradíciókról, gazdasági kényszerűségekről, szeparatizmusról, politikai tömeghatásról és kollektív közérzületről egyaránt értekezik, végülis a „kulturalista” álláspont nem is oly idegen a lehetséges tudományos közelítésektől.

A maga módszertani bázisára jól láthatóan hatott P. Bourdieu régiószemlélete. Lucien Goldmann episztemológiai rendszere, Max Weber és Emile Durkheim „társadalmi tény”-felfogása, valamint Alain Touraine akcionalista módszertana. A bevezető fejezetben a szerző éppen a maga helyét igyekszik kijelölni a szociológiai módszertanokhoz, iskolákhoz, elméleti és empirikus törekvésekhez képest. Célja elsősorban a Jura-kérdésről írott cikkek, tanulmányok, dokumentumok, kötetek kiegészítése, pontosítása, kritikai szemléje és a Jura-konfliktus megértését elősegítő szemléletmód népszerűsítése. (A mintegy negyven oldalas kötetzáró irodalomjegyzék egyébiránt nemcsak a Jura-kérdéssel, hanem a lokális, az etnikai identitással és az államnemzeti-kultúrnemzeti kérdéssel foglalkozók számára is fontos forrás lehet.)

A könyv első fejezete a Jura-térség 1947-1974 közötti problémátörténetébe vezet be. Az 1947 őszén először kirobbant identitás-vita (két főszereplője a Jurai Tömörülés [RS] és a Jurai Hazafiak Uniója [UPJ] volt) természetesen a historikus régmúltban leli gyökereit, de a regionalizmus, a szeparatizmus és antiszeparatizmus kantonális szintű szembesülése ekkor kezdődött egy gazdasági fejlesztési intézkedés ürügyén, hogy mintegy negyven évig düljön, s eredményezhesse 1978-ban Jura leszakadását a berni kantonról és Svájc 23. kantonjaként önállósulását a politikai és regionális térben.

A „juraiság” fogalmát Voutat történeti és etnikai entitásnak nevezi, amelyet nyolc évszázad közös életmódja, helyi hagyományai - vagyis a nemzeti érzület tettek független államiság termékévé. A Jura fogalma nem volt mindig - s főleg nem ugyanabban a jelentéstérben - értelmezhető. A Jura és a berni kanton közötti, 19. századi konfliktusok (egyházi viták, helyi költségvetési követelések, ellenállás az egyesítésnek, germanizációs

veszély, stb.) már karakteresen jelezték a megromlott kapcsolatot, amely tartós maradt, bárha a kantonális alkotmányozási és jogi modernizáció a juraiak többségének támogatását is élvezte. A juraiak 1917-es szeparatista mozgatna is bőszén hivatkozott arra, hogy immár másfélszáz éve szeretnék kifejezni szabadságszeretetüket, s a kétkamarás parlament sem elfogadható számukra, mert az nem kielégítő eszköze az állampolgárok közjogi egyenlőségének é, nem szolgálja az önállóság megteremtésének társadalmi célját. A „Jura népének” (amely saját megfogalmazásuk szerint „egyszerre bír etnikai, kulturális és politikai karakterrel”) mint mindenkor gyengébb kisebbségnek a szembesülése a mindenkor erősebb többséggel, eredményezte a „jurai nyugtalanságot” és háttérbe szorultságot („malaise jurassien”). Ez pedig, mivelhogy a Jura nyelvileg, kulturálisan is megosztott (katolikus német Észak, protestáns Dél), magával hozza az autonomista igényeket.

Voutat szerint a Jura-kérdés 1947 és 1978 között igen nagyszámú társadalmi szereplőt mozgósított (egyes becslések szerint a lakosság legalább négyötödét), s javarészt nem-konvencionális módon: egymást érték a többbezsres utcai tüntetések, direkt akciók, szabotázsok, s rendszerint erőszakosan fejezték ki az egyes, izolált vagy egymással kapcsolatban álló csoportok konfliktusos viszonyát is, amelyek földrajzilag és társadalmilag is körülhatárolható tömegmozgalmat idéztek elő. Emellett a szavazásokon való részvétel ritkán maradt 90 % alatt, ami még a svájci átlagok szerint sem alacsony. Voutat mindebben azt látja, hogy Svájc klasszikus imázta, a problémátlan, konszenzuálisan működő, békés életű ország harmóniája a Jura felől nézve már korántsem áll, beleértve azt is, hogy a támogatáshiányos Jura elkerülhette a fogyasztás eltömegesítő hatását és az apatikus jellemvonásokat is - amit természetesen a föderális oldalról pusztá aberrációnak tekintettek.

A kötet elró blokkja mindenesetre pontosít: a tömeges társadalmi mozgások intenzitása nem folytonosan, inkább csak az 1965-75 közötti időszakban volt jól látható. Az 1948-ban fellépő Jurai Szeparatista Mozgalom [MSJ] főképpen a pénzügyi és gazdasági periferizálódás, szélresodródás következményeire hívta föl a figyelmet A Jurai Hazafias Unió 1955-ben egy jelentést készíteti, amely egyértelműen bizonyította, hogy a Jura gazdasági növekedését leginkább a berni kanton akadályozza. A valódi akcióprogramot csak 1959-ben dolgozták ki a „Bern-ellenes agresszív kampány” jegyében, mondván: addig nem lesz béke a berni kantonban és Svájcban, amíg a Jura önállósága meg nem valósul. A hatvanas évek közepétől állandó küldöttség megy Jurából az Államtanácsba és a Nemzeti Tanácsba a „parasztok, iparosok és polgárok” [PAB] képviselőjében, majd az 1966-os választások után elkészül egy berni terv is a kantonális látszategység feloldása és az önrendelkezés intézményes megvalósítása céljával, amelyet akkor már a Jurán belüli belső megosztottság, pártos és pártfüggetlen törekvések, az északi szeparatizmusok és a déli ellenszeparatizmusok bomlasztottak. A formalizált megoldást a hetvenes évek eleje hozta meg - de a „Jura egysége” és a „Jura függetlensége”, a konföderális eszméhez való hűség és a jurai identitás védelme még mindig megosztotta a választási lehetőség előtt állókat.

A szerző a második fejezetben a térbeli folytonosság érzete, a nyelvi sokféleség, a „radikális-liberális Vörösök” és a „konzervatív Feketék”, a belső megosztottságok 1947 utáni kimerítő részletezését adja

A könyv harmadik fejezete a kisebbségi etnikai konfliktus természetét elemzi a kollektív tudat, a másként élés, az alapvető ellentmondások, a szeparatizmus és a

kulturális identitás mint szereplehetőség szempontjából. Kiemeli, hogy a kortárs elemző szerint is keveredik az etnikai identitásminőség azzal a társadalmi rétegződéssel és osztálykonfliktussal, amelyet a középpolgárság és a „népi rétegek” valamint az ipari nagyburzsoázia és a vele való szövetségben érdekelt kereskedők, fehérgallérosok értelmiségiek és kistulajdonosok között lehet kimutatni. (Az előbbiek az új életkeretek és finansziális érdekeltségek miatt reménykedtek az elszakadásban, utóbbiak pedig természetes terjeszkedési politikájuk részeként választották a szeparatizmus politikai színtérre hozatalát.) A nemzeti, illetve etnikai mozgalmak természete azonban régtől való kérdéshez, a kultúrnemzet és az állam, az osztályok és a centrum/periféria problémák elemzéséhez vezet vissza.

A kötet második része kritikai társadalomtörténeti megközelítést ad a nemzeti identitás, az etnikum, a nemzetiség és a régió fogalmáról, mindezt főképpen a konfliktusok elemzése révén. A 60-as években új értelmet nyert és nagyívű mozgásba lendült „új nacionalizmus” rendszerint maga az állam ellen szól, annak rossz reflexválaszával ütközik meg, s válik mesterségessé-mesterkéltté: a periféria hangja ez a centrum ellen, antimodernista és gyarmatosítás-ellenes mozgósítás, bizonyos esetekben tisztán szocialista vagy populista politikai törekvések hangsúlyával. A szerző optikáját jellemezni lehet az általa hivatkozott elméleti irodalommal: P. Bourdieu, L. Boltanski, A. Touraine, G. Héraud, N. Laurin-Frenette, Y. Person, E.-A. Tiruakian, R. Rogowski, C. Tilly. Külön fejezetben részletezi Max Weber állam- és nemzet-kategóriáit, egy másikban a marxista osztályelméletet a nemzet szempontjából (ide véve Lenint, Poulantzast, Kautskyt, O. Bauert, R. Aront, S. Amint és a kortárs szerzőket).

A kötet harmadik nagy blokkjában e történeti és elméleti előismeretek módszertani feldolgozását adja: Alain Touraine szociológiai analízisének sémájában (rendszerlogika/aktorok, integráció/konfliktus) adagolja a „társadalmi tények kettős természetét”, a „determinizmusokat” és a „reprezentációkat”, „okságokat” és a „kollektív lét” elemeit, mellékesen fölvonultatja a társadalomtudomány 19-20. századi klasszikusainak egy-egy gondolatmenetét. Mindennek egyetlen apropója az, hogy a szerző bizonyítani kívánja: hétköznapi gondolkodás és létmegvalósítás nem okvetlenül követi a „politikus gondolkodás” útját és felülnézeti perspektíváját.

Tér és identitás összefüggéseinek áttekintésében Voutat először elkülöníti az *én*-csoport és *más*-csoport belső egységét és különbözőségét, a konfliktus és a konszenzus cél- és eszköz-jellegét, a valakikhez tartozás (*appartenance*) és az azonosulás (*identité*) karakterjegyeit, hogy mindezt átvezesse a térbeliség, a kultúra regionális vagy lokális vállalásának, a hovátartozás kollektív tudatának problémájához. A Jura társadalma többszörösen megosztott, mozgásban lévő, nyelvi-kulturális-vallási-népszokásbeli határterületen él, így a hovátartozás korántsem egynemű, még kevésbé konfliktusmentes - s az a térbeli/társadalmi dimenziórendszer, amely sehol a világon nem a társadalmi rétegződés, nemzet, etnikum, stb. kategóriák szerint érvényesül, mégcsak nem is a foglalkozás, kor, nem, nyelv, vallás, jövedelem, stb. kategóriákkal leírható, ez a dimenziórendszer a Jurában olyasmikkel gazdagodik, mint a tér elemeinek helye és értéke, mint a társadalmi kapcsolatok sűrűsége, mint a csoport-szokások rituáléi, mint a politikai-adminisztratív normáktól független értékter, mint a társadalmi részvétel intim szabályai, mint a csoportok terét körülíró közös tudat, és így tovább. (Mondhatnám ironikusan: mint minden más, vagy a legtöbb társadalom, a jurai sem egydimenziós, a

szerző azonban megkímél attól, hogy az empirikus alapú vizsgálódásban bővebben és árnyaltan indokolja, specifikusan mitől és miért nem az).

A „nemzeti tér” ebben a jurai miliőben részint a saját hovatartozás tere, térségi érzület horizontja, részint a térbeliség és a történeti folytonosság élménye, részint egy politikai mező meghatározható darabja, részint fiktív és képzelt entitás, ahol társadalmi létezés és termelés folyik, részint pedig objektív és szubjektív természeti tér-élmény, amelynek dimenziói történetiek és társadalmiak egyszerre. Minthogy a társadalmakat rendszerint a térbeli szerveződés és a közösség határozzák meg horizontálisan, a csoportidentitások csak a hatatni befolyásolás révén változnak meg, ezektől változnak határaik, képviselőik, elfogadható és elutasított mozgásirányaik, s csak a szimbolikus, intim szférában őrizhetik meg a maguk „időtlenységét” és „egyetemesességét”. Vagyis a társadalmi és a nemzeti tér a meghatározó faktorok: az erőforrások, így az embercsoportok, a kultúrák, a nyelvek, a hagyományok, stb., illetve a velük kapcsolatos „beruházások”, így a társadalmi szereplők céljai, törekvései, kapcsolatai, érdekei, stb. alapozzák meg a társadalmi identitást, mindig a maga konkrétságában és térhez, társadalmi közeghez, időhöz kötöttségben - összegzi a szerző.

A „nemzeti tér”, olyan tér, amelyet a földek, a térbeli jegyek és természeti tárgyak együttese mellett a képzelet egészít ki atmoszférával, jelképes határokkal, „államisággal”, végülis a modern államok esetében még nehezebben körvonalazható: hiszen a kartográfiai határok és a Lineáris korlátok ellenében hat a térbeli mozgás, a gazdaság és a kommunikáció egyetemesedése, az etnikai hovatartozástudat és a kultúrák kölcsönhatása, stb. Tehát a „nemzet”, mint egy bezárt térség, frontok közé préselt és lineáris időben leírható kreáció, ma már érvénytelenné vált, tisztán elméleti valósággá, olyanfajta ideológiává, amely a modern társadalom számára csak a „politikai test” jelentésében marad érvényes s amely szinte csak a társadalom vagy a politika képzeletbeli jelzéseként létezik.

Voutat a záró fejezetben a Jura-konfliktus politológiai vagy politikai szociológiai kibontását adja, visszatérve a kezdetekhez, a berni kanton etnikai dominanciájához, a vallási és nyelvi eredetekhez, mindahhoz, ami élő múltként jelen van generációk sorsában, a társadalmi önmegjelenítésben. A mai típusú regionalizálódás és autonomista-szeparatista eszme nem létezett a 18. században, legkorábban a 19. században találjuk meg e térségben, s csak századunk második felében vált „infranacionális” felismerések tényleges eszközévé. A modern térfogalom a juraiak számára a kelta-gall és a császári római tér közötti miliő volt, s a kulturális és térbeli folytonosság élménye ezt csak követte, ráadásul az értelmiségi elit által sugallt leegyszerűsített formában, amit regionális és helyi rivalizálások vagy politikai térnyerés céljára használtak föl. A korábbi főhatóság, Bazel püspöki székhely érdekei, a szomszédos francia állami érdekek, Bern céljai, Bienne város lokális hatása, s az átmenet a rurális társadalomból az ipariba, majd a 18-19. századi jurai liberális politikusok helykövetelése, a népkeveredések, a kantonális és föderális alkotmányok sora, a társadalmi osztálytagozódás alakulása, a politikusok személyes harcai - és a lista bővíthető - okozták a jurai konfliktus elmérgesedését.

Mindezekkel együtt, összegzi a szerző, a Jura „nem létezik” mint földrajzi realitás, mint vallási egység, mint etnikai vagy kulturális egész. Mégis létezik azonban, nagyon is él a képzeletében mindazoknak, akik először visszakövetelését kezdeményezték, fölhasználva a létező határokat és az összes lehetséges erőforrást, s akik azután megteremtették jogi és politikai valóságát, gyakorlatát. Ma már „ez a JURA”, ahol a tér

fogalma immár a valóban uralt realitást jelenti, de ugyanakkor ez a realitás a maga kapcsolataiban és ellentmondásosságaiban hordozza további küzdelmek, vagyis a történelem esélyét.

A. Gergely András

A leopárdbőr feltérképezése

Hugh Poulton: The Balkans. Minorities and States in Conflict. London, Minority Rights Group, 1993.

A Balkánról valószínűleg lehetetlen egy könyvet írni, eddig legalábbis tudomásom szerint senkinek nem sikerült igazán. Hugh Poulton is mintha megijedt volna saját könyvének meglehetősen nagyralátó címétől, s alcímnek odabiggyesztette: Kisebbségek és államok konfliktusban. Ennek ellenére az olvasó a könyv végén nehezen tudna választ adni arra a kérdésre, hogy mit is olvasott el tulajdonképpen.

Poulton mintha a Balkán összes kisebbség versus állam konfliktusának enciklopédikus feldolgozására vállalkozott volna. Eleve reménytelen ügy, legyinethetnénk rá rögtön, a statisztikák rosszak, hazudnak, nincs elég adat, s ami legalább ilyen fontos, talán nincs egységes fogalmi rendszer sem, amely segítségével ezek a jellegükben oly különböző jelenségek leírhatók lennének. És tényleg: a kétkedők elégedetten állapíthatják meg, hogy Poultonnak valóban nem sikerült a lehetetlen. Ennek ellenére a kötetnek helye van minden Balkánnal foglalkozó kisebbségi szakértő és politológus polcán: számos fejezete sok jól használható, összeszedett információt tartalmaz mind a balkáni kisebbségekről, mind az 1989-90-es politikai változásokról.

Poulton külön fejezetben tárgyalja a legfontosabb balkáni kisebbségeket (a horvátországi és boszniai szerbeket, a koszovói és macedóniai albánokat, a bulgáriai törököket, a görögországi macedónokat és az albániai görögöket), s szót ejt a kisebb kisebbségekről is (a vajdasági magyaroktól kezdve a vlahokig és a kucovlahokig bezárólag). Poulton rendkívül messziről fut neki minden egyes népcsoport vizsgálatának; történeti, sőt őstörténeti információk keverednek szociológiai vagy kvázi-szociológiai leírásokkal és a részletesen tárgyalt 1989-90-es események krónikájával. A baj csak az, hogy - különösen a volt Jugoszláviát tárgyaló részekben - a szerzőnek nem mindig sikerül rendet tartania a tények és a tudományos diszciplínák között. A kisebbségek helyzetének taglalása például az utólag, 1992 októberében írt fejezetben (az első kiadás 1991-ben látott napvilágot) szinte news analysis-be, azaz újsághír-kommentárba torkollik. A jugoszláviai háború értelmezéséhez minden bizonnyal szükség lesz valamiféle időbeli távolságra, amelyből világosabban látszik, hogy mik voltak a később komoly következményekkel járó momentumok, az olyanok, amelyek valamiféle ok-okozati összefüggésbe állíthatók más tényekkel, és mely események a lényegtelenek; az 1989-ben és 1990-ben történteknek a későbbi események adják meg valódi súlyukat. Mostani tudásunk fényében Poulton könyvében sokszor összekeveredik lényeges és lényegtelen mozzanat. (Poulton egyébként szinte kizárólag újsághírekre és hírügynökségi jelentésekre támaszkodva próbálja rekonstruálni az 1990-es politikai folyamatokat, jószerivel minden elemző cikk vagy kommentár, külső kapaszkodó nélkül igyekszik rendet tenni az események között.) Általában nem is interpretálja, pusztán „rögzíti a tényeket”. Éppen ezért nehéz megállapítani azt, hogy egyrészt a szerző mit tart a válság okainak, másrészt hogy ezeket a tényeket milyen szűtőn keresztül engedi be könyvébe. A volt Jugoszlávia esetében a kritérium mintha az lenne: megírom mindazt, amit tudok.

A szerző külön fejezetet szentel a szerb értelmiség szerepének a szerb nacionalizmus felerősödésében. A számos erről tanúskodó dokumentum közül beszámol az 1986. január 21-én keltezett petícióról, amely a koszovói szerbekkel szembeni diszkriminációt

sérelmezi; ugyanakkor nem szól a Szerb Akadémia jóval alaposabb Memorandumáról, jóllehet ezt bizvást tekinthetjük a korszak legmarkánsabb állásfoglalásának, amelyet a Milošević-rezsim később mintegy saját programjaként valósított meg. Poulton pontosan ismeri fel a nyolcvanas évek elején még ellenzéki-ízű nacionalista program és a Milošević-rendszer egymásba fonódásának folyamatát, ahogy nem kerüli el a figyelmét a szerbiai sajtó meghódításának kulcsfontosságú momentuma sem, ám mintha a lényegest megint keverné a kevésbé lényeggel: említést tesz az azóta feledésbe merült ellenzéki Össz-szerb Megmentési Tanácsról meg Milošević hírhedt „pénzrablásáról”, s nem szól például kellő súllyal a szerbiai politikai hatalom és az UDBA aktív közreműködéséről az 1990-es horvátországi rönkforradalom, azaz a knini körzet fokozatos elszakadásának kirobantásában. Ugyanígy eljárt az idő Vuk Drašković és Sešelj párhuzamba állítása fölött (bár a könyv írása idején még volt értelme). Azóta Drašković vérgőzös nacionalistából a háború ellenzője és idén januárban kis híján a Milošević-rezsimmel szembeni ellenállás mártírja lett, míg Sešelj előkelő helyen szerepel a háborús bűnösök listáján - ami megint csak arra példa, hogy milyen nehéz megtalálni a helyes hangsúlyokat (17).

A horvátországi szerb kisebbség tárgyalásakor megint csak nem világos Poulton célja, és a közölt információanyag műfaja. Ha már a könyv kisebbségek és államok konfliktusáról szól, a horvátországi szerbek, mint a térség ebből a szempontból leginkább konfliktusgerjesztő tényezője, megértek volna egy alaposabb fejezetet is: annyit mindenképpen el kellett volna mondani róluk, hogy nemcsak „jórészt a Bosznia-Hercegovinával határos vidékeken” élnek, hanem Szlavóniában és Zágrábban is (a kisebbségek geográfiája amúgy sem erős oldala a kötetnek), s talán nem a legszerencsésebb a szerbek túltreprezentáltságát a horvát hatalmi apparátusban és a sajtóban épp Franjo Tudjmantól származó adatokkal alátámasztani. (Bár tény, hogy Poulton erre vonatkozóan más adatokat is közöl.) Az 1990-es „rönkforradalom” részletes politikai krónikája során érdemes lett volna megemlíteni a viszály egyik sarokkövét, az új horvát alkotmánynak legalább az első sorát, amely a horvátországi szerbeiktől megtagadta az államalkotó nemzet státusát, s nem csak a horvátországi szerbek népszavazására koncentrálni. De nem csak ennyi hiányzik a szerb kisebbséget tárgyaló fejezetekből. Ahhoz képest, hogy a horvátországi szerb kisebbség, és tágabb értelemben Bosznia-Hercegovina hovatartozásának kérdése a 19. század második felétől ilyen vagy olyan formában vörös fonalként vonul végig a horvát (és nem csak a horvát) politikán, a konfliktus történelmi háttéréről semmit sem tudunk meg Paultontól. A szerzőnek persze szíve joga, hogy hol vonja meg vizsgálódásának határait - csak hogy a könyv más fejezeteiben (például a Macedóniáról szóló részben) részletes és jól összefogott történelmi háttérrel örvendezteti meg olvasóit. Ez óhatatlanul azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy Poulton vagy nem tudja egész pontosan, miről is akart írni, vagy a szerb kisebbségről tud keveset(ebb)et.

A szerb kisebbségekről szóló illetve a Horvátország és Szlovénia függetlenedését tárgyaló rész minden hiányosságáért és aránytalanságáért kárpótlást nyújt a Macedóniáról és a macedóniai kisebbségekről szóló fejezet. Úgy tűnik, ez a szerző igazi terepe. Részletesen nyomon követhetjük az ún. macedón kérdés alakulását a 19. század végétől lényegében 1992 októberéig. Paradox módon a volt jugoszláv tagköztársaságok közül épp az a Macedónia vészelte át az ország fölbomlását békés körülmények között (azaz erőszak és blokádnélkül), amely miatt és területén két Balkán-háború is kirobant, s

amely létét a titói Jugoszláviának köszönheti. Ezt persze Poulton 1991 elején még nem tudhatta; talán ezért is írta, hogy „Jugoszlávia lehetséges felbomlása még végzetesnek is bizonyulhat a különálló macedón nemzet egész koncepciójára nézve”. Poulton, úgy tűnik, túlbecsüli a történelmi beidegződések szerepét, amikor arra céloz, hogy Macedónia állami létét komolyan megkérdőjelezhetik a tradicionális görög és bolgár aspirációk. Bulgáriában ma néhány szélsőségesen kívül nincs senki, akinek politikai libidóját komolyan képes felcsigázni Macedónia - esetleges szerb vagy görög segítséggel történő - „visszaszerzésének” vágyképe, s feltehetőleg Görögország sem kockáztatná európai integrációját és stabilitását kétes kimenetelű kalandokért. Poulton ugyanakkor pontosan ismeri fel azt, hogy ha van Macedónia létét veszélyeztető tényező, akkor az az albán kisebbség, amely óhatatlanul is belekeveredne egy esetleges koszovói albán-szerb háborúba, s nehéz elképzelni, hogy ez semmilyen hatással nem lenne Macedónia területi integritására vagy a macedón-szerb kapcsolatokra. Azon persze, hogy a mai és az esetleges holnapi balkáni válságokban mi a „történelem” szerepe, hogy a jugoszláviai háborúk) mennyiben régi konfliktusok folytatása(i), nem könnyű eligazodni: bizonyos, hogy a történelmi emlékezet nem ártatlan sem a horvát-szerb, sem a szerb-muzulmán háborúban. Ám félrevezető lenne mindenért a történelmet okolni, a mostani válságok kizárólagos történelmi bekódoltságáról beszélni csakúgy, mint azt állítani, hogy (végtelen leegyszerűsítve:) alul valaha háború volt, ott előbb-utóbb most is az lesz. (A horvát-muzulmán háborúnak nincs „hagyománya”, és - egyelőre legalábbis - igen kicsi a valószínűsége annak, hogy Szerbia és Bulgária „egymásnak esik” Macedóniáért.) Meggyőződésem szerint ugyanez a megállapítás érvényes a kisebbségekre is. Poulton jobbra tartózkodik az általánosításoktól, ám könyvének végén (egészen pontosan az első kiadás végén) azt állítja: Világos, hogy sok állam biztonságára a legnagyobb fenyegetést a saját kisebbségeikkel szembeni belső konfliktusok jelentik, s az, hogy képtelenek erőt meríteni a különbözőségekből. Ha jobban belegondolunk, még megállapítás első, érdemi részével sem igen tudunk mit kezdeni. A horvát-szerb, a szerb-muzulmán és a horvát-muzulmán háború területszerző háború, amelynek kiobbantásában a szerb kisebbségek nem elhanyagolható szerepet játszottak, de hiba lenne a konfliktus végső okaként őket vagy a függetlenedő horvát vagy bosznia-hercegovinai állam kisebbségeket elnyomó politikáját megjelölni. És ugyanígy: nem mindenütt van erőszakos konfliktus ott, ahol kisebbségek vannak, nem mindenütt fenyegetik egy adott ország biztonságát a területén élő kisebbségek.

Aki Poulton könyvéből a jugoszláviai háborúhoz vezető események s ezen belül is a kisebbségek szerepének interpretációját vagy akár pontos krónikáját szeretné kiolvasni, csalatkozni fog, még akkor is, ha a szerző nem elhanyagolható mennyiségű adatot halmozott fel a tárgyról. A Minority Rights Group az elmúlt két évtizedben minden bizonnyal a látványosan elnyomott balkáni kisebbségek helyzetére koncentrált (a koszovói és macedóniai albánokra, a bulgáriai törökökre), s talán ez az oka annak, hogy a volt Jugoszláviában kisebbségben élő szerb közösségekről kevesebbet tudunk meg Poulton könyvéből. Tény, hogy a horvátországi szerbek kérdése a tilói Jugoszláviában non-existing issue volt, de a koszovóiaké 1980 után semmiképpen - s talán nem ártott volna a szerbek és a crna goraiak elvándorlását bizonyító és cáfoló statisztikai adatsorokat egyaránt közzétenni, akár az igazságtézés igénye nélkül is. A könyv viszont jól használható bevezető egyrészt a kisebb és eltűnőfélben lévő kisebbségek hevenyészett enciklopédiájaként, valamint a koszovói és macedóniai albánokat, a bulgáriai törököket

és a görögországi macedónokat ért jogsértések katalógusaként. Poultonnak ezekben a fejezetekben sikerül az emberi jogok nemzetiségi alapon történő megsértéseit politikai kontextusba helyeznie és a politikai változásokkal összhangban bemutatnia. Aki meg a jugoszláviai pokolhoz vezető út leírására kíváncsi, az olvasson más könyvet.

Bojtár B. Endre

Etnikai konfliktusok és nemzetközi biztonság

Ethnic Conflict and International Security. Survival, Vol. 35. Spring, 1993. 170.

A Londonban működő nagytekintélyű Nemzetközi Stratégiai Intézet egy teljes, 170 oldalas különszámot szentelt a nemzeti-kisebbségi konfliktusok okai és természete elemzésének, keresve a konfliktusok megelőzésének és kezelésének, megoldásának módozatait, mindig szélesebb, regionális-globális keretben vizsgálva azokat és hatásukat egy térség stabilitására és a világ biztonságára.

Néhány évvel ezelőtt ez elképzelhetetlen lett volna. A világ és földrészünk természetellenes kelet-nyugati megosztottságának közel fél évszázada alatt biztonság katonai összetevője dominált. A két szuperhatalom egyikének és két másik volt kommunista szövetségi államnak a szétesése irányította a közvélemény figyelmét és érdeklődését a biztonság nemzeti, kisebbségi és emberi jogi vonatkozásaira, amelyeket még a szakértők többsége is meghaladottnak tekintett a „létező szocializmus” és a jólétet, egységesülést hozó nyugati demokráciák versengésének időszakában.

A nyolc tanulmányíró és a szerkesztő többé-kevésbé egyetért abban, hogy az etnikai konfliktusok

- általában messzire nyúló, történeti gyökerekkel rendelkeznek, de
- a szovjet uralom alatt, vagy hatására azokat erőszakkal elfojtották vagy „szőnyeg alá söpörték”, s a diktatúra összeomlása után robbanásszerűen törtek ismét elő;
- hosszan elhúzódók, sok szenvedéssel és pusztítással járók (csak a volt jugoszláv területeken eddig negyedmillió a halálos áldozatok és 3,6-4 millió a lakóhelyüket elhagyni kényszerültek száma);
- minden eset más és más; a megelőzésnek, rendezésnek nincsenek mindenütt és azonnal alkalmazható módszerei.

Többen próbálják megragadni a nacionalizmus lényegét. Megkülönböztetnek etnikait és polgárit: az előbbi a közös származáson, nyelven, és kultúrán alapul, az utóbbinál a terület, az állam, a jól működő intézményrendszer az összekötő kapocs, ezért Nyugat-Európa demokratikus nemzetállamaira jellemző, de ehhez áll közel - hatalmi-politikai kényszerűségből - a Jelcin által képviselt orosz és a Kravcsuk-i ukrán nacionalizmus. Ebből következik, hogy az állami hatalom meggyengülése a jog-és az intézményrendszer szétesése vagy nem kielégítő működése mindenütt a kizárólagos és agresszív etnikai nacionalizmus megerősödésével jár. (Érdekes, és térségünkben is bizonyított megállapítás, hogy a gazdasági és politikai egyenlőséget biztosító polgári nacionalizmus elősegíti, az egyenlőtlenséget és akadályokat teremtő etnikai gátolja az asszimilációt. (Jack Snyder: Nationalism and the Crisis of the Post-Soviet State 7, 12, 20.)

Érdekes és nyugtalanító párhuzamot vonnak a weimari Németország és a mai Oroszország között: megalázott nagyhatalom, katasztrofális gazdasági helyzet, amely a nacionalista, sőt fasiszta szélsőségesek befolyását erősíti az erőskezü rendteremtőt óhajtó tömegekben. (22.) Jugoszlávia felbomlását elemezve a jól ismert szerb-barát álláspont az uralkodó: a horvátországi szerbek „sebezhetőségé”-ről beszélnek, s igazoltnak látják a megvédésükre indított gyors és erőteljes megelőző offenzívát, megemlítve, hogy a horvát politika növelte a szerb félelmeket (nem helyeztek kilátásba autonómiát.) (Barry R. Posen: The Security Dilemma and Ethnic Conflict 38., 42.)

Külön tanulmány foglalkozik a nacionalizmus etnikai gyökereivel. Anthony D. Smith ezek közé sorolja a közös eredetet, a történelmi emlékeket, a kultúrát, amely felöleli a

nyelvet, vallást, törvényeket, szokásokat, intézményeket, építészetet, öltözködést, zenét, ételeket és a mesterségeket. További összetevői: a terület, a szolidaritás és a „kiválasztottság” érzése. A nacionalizmus életrekeltségében és tömeges elterjesztésében nagy szerepe van az értelmiségnek, a köznevelésnek, az „anyanyelvi mozgósítás”-nak és „kulturális álpolitizálás”-nak. Az „etnikai tisztaság”-ra való törekvés vezetett el a megkülönböztetéshez, elkülönítéshez, az idegenek kiűzéséhez, deportálásához, sőt kiirtásához. Pessimista végkövetkeztetése: nincs reális alternatívája a nemzetek világának, s az európai és nyugati összetartozás érzése mellett is erősödik a rasszizmus és az antiszemitizmus, különösen a fiatalok körében. A nemzeti önrendelkezés érvényesülését fel lehet tartóztatni, el lehet nyomni, de ez egész régiókat lángba borító összetűzésekhez vezet majd. (50-57., 60-61.)

Egy másik szerző azt bizonyítja, hogy a többség diktatúrát gyakorolhat szabad választások útján a legstabilabb demokráciákban is (Észak-Írország, Izrael, Sri Lanka). Nincs általános érvényű megoldás, de koalíciós kormányzat, kulturális (Quebec esetében területivel is párosuló) autonómia, szövetségi államszervezet (India, Nigéria) segíthet. (David Welsh: Domestic Politics and Ethnic Conflict)

Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának tanácsadója az etnikai konfliktusokat mint menekülésre késztető okokat vizsgálja (Kathleen Newland: Ethnic Conflict and Refugees), megállapítva, hogy az etnikai nacionalizmus korlátlan érvényesülése az etnikai kisebbségek állami védelmének elutasítását eredményezheti, mint Szerbiában, ahol a Milošević-kormány a koszovói, horvátországi és bosznia-hercegovinai szerbek jogsérelmének eltúlzásával manipulálja a nép hazafias érzelmeit. A kisebbségeknek - így az albánoknak - sem a nemzetközi, sem a jugoszláv jog nem teszi lehetővé az önrendelkezést, s ma már közel vannak a teljes jogfosztottsághoz. Tétélesen felsorolja a veszélyeztetett kisebbségeket a balti államokban élő oroszoktól a magyarokon át a bulgáriai törökökig. A hangsúlyt a megelőzésre teszi: a demokratizálódás, a kisebbségi jogok védelme, az etnikai pluralizmus és a külső beavatkozás jogának elismerése, a hatalom-megosztás tízmilliókat tarthat meg szülőföldjükön. Ebben szerepe lehet az EBEÉ 1992 decemberében megbízott nemzeti kisebbségi főbiztosának, akinek fő feladata: örködni az emberi és a kisebbségi jogok tiszteletben tartásán. A konfliktusok felszámolására igénybevehető a diplomáciai nyomás, kulturális bojkott, gazdasági embargó, katonai beavatkozás, sőt: „.... a nemzetközi közösség mind nyitottabbá válik a nemzetközi határok tárgyalások eredményeként történő újrahúzásának eszméjét illetően” (97.) (Szlovákia és Eritrea függetlenné válása).

A legfontosabb tanulmány a nemzetközi közvetítésről-közbelépésről készült. (Jenonne Walker: International Mediation of Ethnic Conflicts). Szerzője Clinton elnök különleges tanácsadója és a Nemzetbiztonsági Tanács európai ügyekkel foglalkozó igazgatója; térségünk problémáival és a lehetséges megoldási módokkal ez foglalkozik a legrészletesebben. Megkülönböztet „lágy” és „kemény” közbelépést. Nyugaton szokatlan beismeréssel kezdi: „.... Közép- és Kelet-Európa térképe, a korábbi Szovjetunióval együtt, Afrikához hasonló: a határokat külső hatalmak szabták meg / erőszakolták rá, (were imposed) tekintet nélkül a földrajzi, közös történelmi vagy etnikai kapcsolatokra”. Minden államnak vagy etnikai csoportnak van területi igénye, de a legtöbb vezető egyetért abban, hogy a határok újrahúzása mindenki számára katasztrofális volna. (106.) A „lágy közbelépés” eszköztárába sorolja: biztosítani kell a kisebbségeket, hogy panaszaikkal kormányuk felett állókhoz (is) fordulhatnak; a határok

jelentőségének csökkentése (Dél-Tirol, a Visegrádi országcsoporthoz, a balti, fekete-tengeri, dunai és kárpáti regionális tömörülések) a politikai-gazdasági-társadalmi és kulturális együttműködés elősegítésével. A határok átjárhatóbbá tétele legyen a fő biztonságpolitikai célkitűzés Európában. A demokrácia több, mint a többség uralma: a számszerűen vagy gazdaságilag gyengék védelme is alapvető követelmény. Ezt segítheti elő az Európa Tanácsba való felvétel, és az Emberi Jogok Európai Konvenciójának elfogadása. Az EBEÉ Nemzeti Kisebbségi Főbiztosának ellenőrző és figyelem-felhívó szerepe van: 6 tagország kérésére jelentéstevőket küldhetnek bármelyik országba: tartós megbízatással missziókat küldenek a feszültség-zónákba; magasrangú tisztségviselők rendkívüli tanácskozáson számon kérhetik a kormányoktól, ha nem hajtják végre a kisebbségi és emberjogi garanciákat. A nemzetközi szervezetek és szerződések is elősegíthetik a kisebbségi jogok érvényesülését: az IMF - jelentések szerint - a demokratikus intézmények működését és a magyar kisebbség diszkrimináció nélküli kezelését Szlovákia további pénzügyi támogatásának szigorú előfeltételeként szabta meg.

A „kemény közbelépés” kezdődhet békéltető és döntőbírói eljárásokkal - az utóbbi kötelező érvényű lenne. Majd a kényszerítő eszközök következnek: nyugati beruházók és kölcsön-folyósítók egyenlő alkalmaztatási feltételeket köthetnek ki a kisebbségi csoportok számára.

A sort a gazdasági szankciók és a katonai beavatkozás kilátásba helyezése zárja; a legfontosabb, hogy a különféle eszközök kombinált használata valós lehetőségként jelenjen meg, s ezáltal fejthesse ki elrettentő hatását.

Az intézet kutatási igazgatójának zárótanulmánya (John Chipman: Managing the Politics of Parochialism) szintetizáló jellegű, több korábbi megállapítás ismételéssel: a demokráciák korlátozni tudják az etnikai viták kiterjedését és hevesességét; az etnikai konfliktus világméretű biztonsági kérdéssé vált; a nemzetközi közösségnek fel kell lépnie a nemzeti diktatúrák ellen, az igazi demokrácia védelmében a soknemzetiségű területeken; sem az ENSZ határozatok, sem a nemzetközi jog nem ad törvényes lehetőséget az önállósulásra az önrendelkezési jog érvényesítésével a nem-gyarmati népeknek és egy, már létező államban élő kisebbségnek: a nemzetközi közösség vonakodik feláldozni a területi integritást az önrendelkezésnek: Igaz, a tuaregek kapcsán, de az is elhangzik, hogy egyesek szerint „... a valós autonómia az elszakadáshoz vezető csúszós lejtő”, (154.) és Mečiar szlovák miniszterelnök kijelentését idézi, aki szerint a dél-szlovákiai magyar autonómia az elszakadás és a Budapesthez csatlakozás első lépcsőfoka. Igaz, hozzáteszi: ha az új Szlovákiára Magyarországon kívüli erők nyomást gyakoroltak volna egy regionális autonómia biztosítása érdekében, eggyel kevesebb megoldandó probléma lenne. Megoldási javaslatai: csoport vagy kisebbségi jogok és biztosítékok gyakorlati végrehajtása; nagyobb politikai, nyelvi vagy oktatási autonómia létesítése földrajzilag körülhatárolt körzetekben; új államok elismerésekor ragaszkodni kell a kisebbségi jogok vagy az autonómia biztosításához, s végül a regionális szervezeteknek képesekké kell válni az államok belügyeibe való beavatkozásra a térség stabilitásának érdekében.

Arday Lajos

Antropológiai fotóalbum a cigányokról

„A világ létra, melyen az egyik fel, a másik lemegy”. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. Szerkesztette: Szuhay Péter, Barati Antónia. Budapest, Néprajzi Múzeum, 1993. 365 .

Szuhay Péter 1993-ban második alkalommal rendezett kiállítást a Néprajzi Múzeumban a magyarországi cigányokról, és ugyancsak másodjára arra is alkalma lehetett, hogy fényképalbumot szerkesszen róluk (ezúttal Barati Antóniával közösen). 1989-ben „A társadalom peremén - képek a magyarországi cigányok életéből” címmel a Néprajzi Múzeum archív felvételeiből jelent meg 121 képet tartalmazó válogatás. Az új album többé-kevésbé függetlenül a kiállítástól, 736 képet tartalmaz, azaz a mű nem „katalógus” (nincsenek benne a kiállításban szereplő tárgyak, enteriőrök, más a szerkezete, noha megjelent benne a kiállítás minden fényképe). Míg a kiállításban a látogató alig talál szövegeket, az album jóval több fénykép-gyűjteménynél: előszót, szakirodalomból vett idézeteket, tanulmányt is tartalmaz, azaz föllép az egybegyűjtött anyag interpretálásának igényével is.

Az igényes, szép kiállítású könyv bevezető sorai arra hívják az olvasót, hogy kialakítsa a saját értelmezését: „a kötet egyes elemeinek sorrendje a szerkesztők tetszőleges olvasatát tükrözi. Ebből következik, hogy az olvasó e képek és szövegek közt barangolva megtalálhatja és kialakíthatja a magyarországi cigányság történetéről a saját világképét is.” Az olvasó el fogja nézni, ha e helyen mégsem - a felkínált lehetőséggel élve - a magam világképét osztom meg vele, hanem azt próbálom meg rekonstruálni, hogy az összeállítók, az album alkotói mit tudatnak és sugallnak a magyarországi cigányok 20. századi történetéről.

A kötetről első benyomásunk annak hallatlan gazdagsága. A fényképészek mutatója nem kevesebb, mint 140 nevet tartalmaz, a helységnévmutató 210-et, köztük 25 olyat, ami Magyarország mai határain túl fekszik; a közgyűjtemények, ahol a képek egy része található, Budapesten kívül tíz vidéki városban vannak, az idézetek több tucat forrásműből származnak, a 736 kép 15 fő és 60 alfejezetbe csoportosítva tekinthető át, s a képek mellé tördelt szövegeken kívül 14 tematikus (címmel is ellátott) idézetcsokor tagolja a képek sorát. A kiadó Néprajzi Múzeumon kívül hét jeles közintézmény és alapítvány támogatta a megjelenést, s ami különösen méltánylandó, a kötet nemcsak magyarul, hanem angolul is teljes terjedelmében élvezhető. Teljes elismeréssel kell adóznunk mindenekelőtt Szuhay Péter és Barati Antónia kitartásának, s mindazok befektetett munkájának, akik a gondos tördelésről, a fordításokról, a szövegek válogatásáról, a fényképek reprodukálásáról gondoskodtak, láthatóan vagy láthatatlanul közreműködtek a könyv létrejöttében. Tiszteletet érdemel a kötetet létrehozó szándék, amelyben együtt áll a tudományos megismerés igénye és a félreértéseket, előítéleteket oszlató elszántság, az elemző kifejtés és a esszé irodalmi nyelvezete, s mindemellett az olvasói szabadság megtartásának vágya. A kötet így valóban a lehető legszélesebb olvasóközönségre tarthat számot iskoláktól tudományos intézetekig, kíváncsi lapozgatóktól szörszálhasogató kritikusokig itthon és külföldön egyaránt.

Szuhay Péter és Barati Antónia az „Antropológiai fotóalbum” alcímet (is) adták kötetüknek, az olvasó tehát joggal keresi az antropológiai jelleget vagy nézőpontot. A szerzők viszont sem a elő-, sem az utószóban nem írják körül, milyen megközelítést is kívánnak e jelzővel jellemezni, s ezzel a kritikust is nehéz helyzetbe hozzák, mert a

szemére lehet vetni, hogy amit keres vagy hiányol az „nem volt célja” a kötetnek. Az előszóban a képek hangulati és szemléleti különbségeit felsorolva a szerzők két gondolatjel közt hat irányzatot vesznek számba: a „vademberre” való rácsodálkozást, a mesterségek pozitivista dokumentálását, a műtermi fényképészetet, a „hurra-optimizmus” helyzetjelentését, a szociofotó „putri-romantikáját”, végül az antropológia „megértő attitűdjét”. Ennél sokkal többet nem tudunk meg erről, s arról sem, miben látja Szuhay Péter a különbséget a néprajz, a szociográfia vagy a szociofotó és az antropológia (ill. mások) megértő attitűdjei között. Ironikus, de valódi kérdés: ha kellő számban és sorrendben egymás mellé helyezünk a fent jellemzet hat szemlélet jegyében fogant képeket, „antropológiai fotóalbum” lesz az eredmény? Nyilván nem - ahhoz még egyéb is kell. Az egyebek legfőbbike alighanem a szerkesztés (később lesz róla szó), másika viszont a szövegek - lennének. A feltételes módot az indokolja, hogy a kötetet forgatva az olvasó sehol sem találkozik a szerzők saját (antropológiai) magyarázataival ill. „megértő attitűdjéről” bizonyosságot adó interpretációival. Bármilyen furcsa, a szerzők megtartóztatták magukat, és nem fűztek semmilyen szöveges kommentárt a képekhez; nem magyarázták meg, ami furcsa, nem utaltak arra, ami közös, nem mondták el azt, ami „mögöttük” van, még a saját képeik esetében sem (például ott, ahol Szuhay öt képen egy bogácsi telepi család egy napját mutatja be, és még sok más helyen). Pedig esetleg lenne, akit érdekelne, hogy ki az a kockás ruhás szőke lány az örtilosi telepen (402.), hogy mi lett Alsószentmárton sorsa a népességsere után (405-421.), hogy milyen évszakokban készültek a pucér gyerekről képek (456, 545.), hogy mihez és miért ragaszkodik Balázs János cigány festőművész (382.), hogy hogy kerülnek egymás mellé az otthonok falain szentképek és fényképek (582-595.), hogy mi juttatta börtönbe a tetovált nőt és férfiakat (499-506.), hogy miből van és mennyit ér a menyasszonydiadémja, miközben a „befogadás a családba” megtörténik (650.), vagy hogy mennyire eredményes és stabil egy állattartó gazdaság (255-258.), vagy egy virágkertészet (261.). Magyarázatok persze vannak - a képek közé és a szövegoldalakra összeválogatott több tucatnyi pár soros idézet sokszor közvetlenül vonatkozik képekre. Jó esetben kép és szöveg szerzője azonos, mint pl. Bakó Ferenc (104-115.), de máshol is találkozunk hasznos egyeztetésekkel, érdekes rímekkel. Olykor nem lehetünk biztosak benne, hogy a kép illusztrál-e szöveget vagy fordítva, de ezt talán a szerzők nem is tartanák fontosnak eldönteni. Mindazonáltal a képek és szövegek bármily „adekvát” összeillesztése sem feledtetheti, hogy utóbbiak túlnyomó része sem antropológiai fogantatású (még ha a megértő attitűd soknak a sajátja is). Zámolyi Varga Mihály múlt század végi patinás patriarchalizusa, Gesztelyi Nagy László csúnya rasszizmusa, az MSZMP különböző határozatainak kérlelhetetlen bürokratizmusa csak többszörös idézőjelekbe téve illeszkedik a szerzők által szándékolt irányba, s ezeket Martin György, Havas Gábor, Michael Stewart stb. szövegeiből vagy kéri az olvasó, vagy nem. Mivel a képek aláírásaiban - ugyancsak nagy önfegyellemmel - sem engedtek meg maguknak a szerkesztők szabad (antropológus) kezét (legalábbis elmondásuk szerint: a régi képeknél a leírókartonok szövegét, az újabbaknál a fényképészek kívánságait tiszteletben tartották), ezért ott sem kereshetjük az v saját interpretációkat. Ez az „önfegyelem” ráadásul nem derül ki sem az elő-, sem az utószóból, s igen heterogén megoldásokat eredményezett. A század eleji képek aláírásainak szükségtelensége, a mesterségdokumentációk ténytudósága nem tolakodik a képek elébe, de ez már nem mondható el az MTI fotók aláírásainak „hurra-optimizmusáról” („mind a 16 hejőkeresztúri család 2 szobás családi házat épített”, 378.)

vagy némely fényképész sajátos beállításáról. Révész Tamás pl. egy 1975-ben „új otthon” címmel közölt kép alá most azt írta/íratta: „egy család, amelyik megbecsüli az új otthont” (583.); Bozzi Vera pedig a „Józsefváros mélyén” látja a lepusztult házakat (459-1162.) - milyen kulturális távolságot, budai zöldövezeti perspektívát sugall ez?

A szerzők saját magyarázatait ilyenformán csak a képpoldalak fejléc-felirataiban kereshetjük. Ezek a legtöbb esetben nem azonosak a tartalomjegyzék megfelelő alfejezet-címével (holott ez megkönnyítette volna a tájékozódást); és ha lehet, még heterogénabbak a képaláírásoknál. A fejlécek olykor pusztán máshogy fogalmazzák meg, amit a tartalomjegyzék alapján keresünk (koldulók - koldusok), olykor tematikusan felbontják azt (pl. a fémművesek alfejezet csengőöntés, üstfoltozó, bádigosok, kovácsok, szegkovácsok oldalakra tagolódik). Ebben persze nehéz következetesnek lenni: a „csengőöntés” alá így odakerül a csigacsináló és a fűrókészítő is, az erdőtelepítők alfejezet „erdőirtók”-ra és „erdőtelepítők”-re oszlik, s mindkét oldalon debreceni várancsokat látunk 1960-ból. A „portrék” fejezetben zsánerképek, műtermi felvételek és portrék váltogatják egymást. Máskor a fejléc a képek értelmezését sugallja: „búcsú a cigányteleptől”, „egy falu cigány többséggel”, „periférián élők”, „a legszegényebbek megélhetése” - nemegyszer szociografikus hangvételben: „a természetadta melegrevaló”, „a víz messze van - de tiszták a ruhák”, „a tárgyak varázsos harmóniája”, „a színek - szeretete”, „az összetartozás - seregszemléje”, stb. (itt a gondolatjel az oldalpárok feliratait köti össze). Ismét máskor nagyra sikerült a képek és a fejléc távolsága: „kulturális egységesülés” fejléc alatt két hegedűst és két zenekari képet látunk, velük szemben táncosok, zenészek (színesben); a „kulturális önkifejezés” alatt pedig fesztivál-felvételeket zenészekről, táncosokról (fekete fehérben), a tartalomjegyzék szerint ezek „a folklór a színpadi előadásban” alfejezetbe, s „A folklór és a kulturális egységesülés” fejezetbe tartoznak. Kérdés, hogy az így előálló többemeletes értelmezések közt milyen eredménnyel mozog az olvasó, s az értelmezés labirintusai hol találkoznak a szerzők (antropológiai) szándékaival. Például az 507. kép aláírása „madonna” (cigarettaáztató anya, ölében gyermekkel); a fejléc „kötődések”, vele szemben „babák” aláírással egy gyermek és babája képe. A két oldala „teljesen elkülönítve a társadalomtól” fejezet (egyetlen) börtön-alfejezetének a végén van, a „testbevésett emlékezet - mai népművészet” tetováltakat bemutató sorozata után. Úgy látszik, a képaláírás megtetszett a szerkesztőknek, mert a 242-243. oldalon „madonnák - és védenek” szerepel a fejlécben 7 anya-gyermeke kép fölött - a „mindennapi élet technikái” „gyerekek” alfejezetében, a képaláírások viszont csak a helyneveket és évszámokat adják meg. Nem abba a putri-romantikába csúsztak itt bele a szerkesztők, amit némely szociofotós szemére vetnek? Lehet, hogy valóban világkép és barangolás kell hozzá, hogy az olvasó kihüvelykezze a szerkesztői szándékokat.

Kétségtől lehetne még a kötet antropológiai nézőpontján gazdagítani: például 20-30 évvel ezelőtt készült, adatolatlan képekhez a fényképészek vagy éppen a helyszínen lakó cigányok és nem cigányok fűzhetek volna részletesebb magyarázatokat (hasonlóan ahhoz, ahogy az ötvenes években Fél Edit szóltatott meg régi néprajzi tárgyakat új gyűjtésekkel). Ám ha ezek nem is megvalósíthatók adott esetben, mindenképp szükséges lett volna eldönteni, hogy a szerkesztők mit vállalnak és mit nem a cigány előtagú összetételek írásmódját illetően. Az olvasó nagy meglepetéssel látja, hogy egybe van pl. írva a „cigányasszony” (2, 64, 65, 97, 136), a „cigánypár” (70, 76), a „cigánylegény” (56), a „cigányleány” (19, 46), „cigánysátor” (10), „cigánygyerekek” (89, 175),

„cigányborbély” (192), de külön a „cigány férfiak” (68, 72, 95, 177, 69). Kevés nyoma van itt a következetességnek.

Nem valószínű, hogy ez tudatos elhatározás eredménye, de az igen, hogy több pusztán „filológiai elírás”-nál. Ugyancsak kérdéses a címben szereplő „cigányság” terminus használata, ami kétségtelenül egy nem létező egységet sugall a cigányok eltérő egymásra is kívülről tekintő csoportjai között. A cigányok belső tagolódása Szuhay Péter és Barati Antónia albumában beleolvad a foglalkozási tagolódásba, a hagyományos mesterségekbe, s a kelletténél vagy a lehetségesnél kisebb hangsúlyt kap; több esetben az 1989-es albumban még meglevő etnikus jelzők (együtt más, részletesebb információkkal) elmaradtak. Természetesen igen nehéz lett volna összeállítani legalább egy fejezetet a cigányok etnikus, törzsi és területi tagolódásáról, hiszen ehhez nemcsak a képek és adatok hiányoznak, hanem némelyik törzsnév vállalhatatlan foglalkozás-megjelölésekkel is megterhelődött az idők folyamán; de érdemes lett volna az utószó-beli rövid összefoglalás mellett néhány képet is összeválogatni e témában.

Kétségtelen célkitűzése a kötetnek a történeti perspektíva, és előnyére válik, hogy ezt nem vulgáris eseménytörténetként vagy „korszakok” szerint tagolva fogják fel a szerkesztők. Az a „történet”, ami a könyv lapjairól elénk rajzolódik, voltaképp a kötet szerkezetét is meghatározza, és főbb csomópontjait tekintve talán a következőképpen rekonstruálható, némileg sarkítva a beállításokat. A vándorló, sátoros cigányok letelepedtek; a hagyományos mesterségek átadták a helyüket a megélhetés ipari társadalombeli típusainak, miközben egyesek sikeres vállalkozók lettek a mezőgazdaságban; a cigányok társadalmi beilleszkedése látványos, de túlhangsúlyozott „eredmények” mellett jobbra próbátételeket és zavarokat hozott magával; a telepek cseppet sem spontán felszámolásának következtében és ellenére újabb lakóhelyi szegregáció, szinte gettósodás következett be; változatosak a mindennapi élettechnikák és az ünnepek, s az utóbbi időben a hétköznapi életből a színpadra, fesztiválokra is „fölkérülnek” a cigány folklór értékei és értékelői, amellyel, hogy érvényesüljenek az etnikai háború, a gyűlölet jelei is, s ezek együtt eredményeznek menekülést és kitoloncolást. A (fejléc nélküli) nyitókép-pártól, ami 1900-ból egy talán parasztház verandáján álló lakatos cigányt és feleségét mutat, a rendezett ruházatú mezítláb „középréteg” két, kissé egzotikusra sikeredett képviselőjét, az embert a maga személyes és egyedi mivoltában - a kötet végére eljutunk a kerepestarciai ORFK táborig, ahol a matrac nélküli ágy kiszakadt hálói rácsként takarják az alul fekvő férfit, ahol az ember tárggyá válik, akit fegyveres rendőr vigyáz. Cseppet sem vigasztaló perspektíva, és biztos, hogy a képek még sokféle ívhez kínálnak támpontokat.

Utószavában Szuhay Péter a képekben vázolt történetnek néhány főbb pontját emeli ki és elemzi. Az első kérdés: „kiket tekinthetünk cigánynak”, s az erre adott válaszlehetőségek elemzése után Szuhay vázolja azt a folyamatot, amit „a cigányság a nemzetté válás útján” megtett, végül pedig „a cigányság történet-szociológiai ismérvei”-nek összegzése következik.

Szuhay a cigányok meghatározási kísérleteit ill. a nemzetté válásra tett törekvéseiket bemutatva többször érzékeltet egy feszítő, alig-alig feloldható dichotómiát: vajon elsősorban társadalmi avagy elsősorban kulturális jegyekkel határozandó meg, illetve tovább: hozható közös nevezőre a hazai cigányság sokfélesége? Vagyis a cigányokat vizsgálva a marginalitást, a szegénységet, a szegregációt, a beilleszkedési zavarokat, a devianciákat kell/lehet-e vizsgálni, avagy azokat a kulturális szerkezetekben

megnyilvánuló másságokat, amelyek a cigányok csoportjait nemcsak a többségi társadalomtól, hanem egymástól is elkülönítik, minta mintakövetés, az értékrend, a magatartásmodellek, a nyelvhasználat, az endogámia, szokásrend és folklór. Szuhaynak a dichotómia mindkét végletével szemben megvannak a jogos fenntartásai - amiben szerepet játszik az is, hogy véleményem szerint a valóságosnál jobban absztrahálja és kisarkítja a kettősséget - ám eközben kissé homályban hagyja, hogy ő maga mit tart az ellentét feloldhatóságáról. Alaposan elveri a port azokon, akik folklorisztikus szemlélettel közelednek a cigány kultúrához, mert „a magyar folklór mesterséges képződmény, ideológikus tudás, végső soron szándék eredménye”. „Léteznek olyan archaikus helyi közösségek, amelyek őrzik ezt az ősi soron volt tudást, és az őstudások immár a folkloristák közreműködésével egységes rendszerré állíthatók össze” - szól a további interpretáció, s óhatatlanul az a benyomásunk támad, hogy Szuhay fantomképekkel vitázik. Így válik Bari Károly e mesterséges folklór elsődleges alkotójává főként gyűjtése közreadásának „tartalmi és formai jegyei” által. Szuhay - erősen vitathatóan - úgy véli, hogy a cigány biblia és mitológia megteremtésének szándéka mögött az etnikai identitáshoz szükséges kiindulópont vágya húzódik meg. Ehhez a feltételezéshez nem talál más támaszt, mint egy újabb elvetett sulykot: „a nemzetté válás egyik sarkpontja a népi kultúra hivatalos elismertetése volt”. Kinek a részéről, milyen formában, milyen hatékonysággal? A Hofer Tamás inspirálta „népi kultúra és nemzettudat”-kutatásoknak immár egy évtizede után, amelyek próbáltak fényt deríteni a kettő összefüggéseire, egymást erősítő és gyengítő kölcsönhatásaira, ez igencsak sommás megállapításnak látszik. Különösen ha a tanulmány záró bekezdéséhez lapozunk, ahol ez áll: „Annak reményében bocsátjuk útjára e kötetet, hogy benne a cigányság múltjára ismerve ismét megtalálja az *elveszettnek hitt* egységet...”. (Kiemelés tőlem, MT). Tehát a folkloristák törekvéseivel szemben nem a mitológiában, hanem a múltban lehet feltalálni az etnikai egységesülés sarkkövét? Tehát - dacára minden tudósításnak, amelyek a cigányok hihetetlen sokféleségét írták és írják le - az egység megvan, csak valamilyen rejtélyes oknál fogva sokan azt hiszik, hogy elveszett? S most kezünkben a kötet, amelyben ezt újra meg lehet találni? Szuhay végül is leszögezi, hogy „ma Magyarországon a cigányság egyértelműen nemzetiség”, mert vele szemben a többségi társadalom kirekesztő, s a rákényszerített meghatározást kénytelen vállalni. Tisztelem ezt a határozottságot, de az árnyaltabb megfogalmazáshoz bizonyára közelebb segített volna, ha a szerző tekintetbe veszi, hogy cigányok még Európa számos más országában is élnek, s ha nem is feltétlenül kell őket egy kiállításon néhány képpel odavetetten érzékeltetni, egy etnikus folyamatokról szóló elemzés nem tehet úgy, mintha csak magyarországi perspektíva léteznék.

Végezetül még egy fogalom, a „parasztosodás” és „utóparasztosodás” mellé tennék kérdőjelet, annál is inkább, mert Szuhay e két fogalmat egymás szinonimájaként használja, és azt a folyamatot jelöli vele, amelynek során cigányok beköltöznek parasztok elhagyott házaiba, az ott talált gazdasági épületeket is felhasználva tanácsi vagy más segítséggel gazdálkodásba kezdenek, ill. a tsz-ekben és állami gazdaságokban vállalt munkaviszonyukat formálják át. Eltekintve attól, hogy magát a fogalmat a hetvenes évek elején Márkus István vezette be a hazai szociográfiai irodalomba, s hogy utóbb ekörül voltak viták, amelyek kissé megkérdőjelezték az érvényességét, Szuhay eljárása azért is vitatható, mert maguk az általa parasztnak tekintett cigányok cseppet sem vállalják ezt a minősítést. Manapság, amikor a mezőgazdaság újabb átalakulásának közepében vagyunk,

s ennek során újra kell gondolni eddig használt fogalmakat, nem valószínű, hogy sommás (és konkrét példák nélkül az egész országra általánosított) fogalomalkotással pontosan le lehetne írni, mi is történik a falusi cigányok egy részével a mezőgazdaságban. Szuhay eljárása hasonlít ahhoz, amit maga is rosszállással ítél el, hogy ti. a „társadalom” ítélete dönti el, ki cigány és ki nem - néhány külsődleges életforma-jegy alapján ő is eldönti, hogy a vegyesgazdálkodást folytató volt tsz-alkalmazott cigányok az elhagyott gazdaházakban parasztok akkor is, ha ők maguk egyenesen elutasítják e kategória rájuk alkalmazását.

Mindezek után a szörszálhasogató kritikus - a szerkesztőkkel együtt - bízik abban, hogy a kötet eléri, elérheti azt a célt, amit a „polgári társadalom” vonatkozásában maga elé tűzött: hogy az „megismerje a sajátjától eltérő értékrendet, kultúrát és elfogadja a mások mássághoz való jogát, megértse e halmozottan hátrányos helyzet történelmi okait és segítve annak megszüntetését, engedje a társadalom valóságos testébe emelkedni azt, aki ma Magyarországon cigánynak mondja magát, vagy akit mások cigánynak mondanak.” (354).

Mohay Tamás

Moldvai csángó Oral History?

**Gazda József: Hát én hogyan siratnám (Csángók a sodró időben)
Budapest, Szent István Társulat, 1993. 216.**

Az Oral History a legújabbkori történelemkutatás, a néprajz, a kulturális antropológia és egyéb társadalomtudományok mára már igen széles körben elterjedt, közösen használt módszere. Sajátossága, hogy történelmi forrásnak tekinti a történelmi események emberi emlékezetben őrzött mintáit és azok egyénien feldolgozott és elmondott interpretációit. Különösen fontos módszer lehet ez olyan népcsoportok tanulmányozása esetén, mint például a moldvai csángók, ahol történelmi-politikai okok miatt meglehetősen hiányosak és sok esetben megbízhatatlanok az úgynevezett „kemény” történelmi adatok. De meg kell itt jegyezni, hogy az Oral History nem helyettesíteni hanem kiegészíteni hivatott a „hivatalos” történelmet.

Gazda József új könyve valójában nem használható Oral Historyként, bár első látásra annak tűnik. A kötet moldvai csángó emberekkel készített interjúk, beszélgetések részleteiből áll össze. A szerző járt mindegyik, földrajzilag jól elkülönülő falucsoportnál. Az északi csángók között Szabófalván, Jugánban, Kelgyesten és Tarjánban, a déli csángók között Klézse, Somoska, Gyószén, Lujzikalagor, Bogdánfalva, Trunk és Nagypatak településeken, és az úgynevezett székely csángóknál Lészpeden, Pusztinánban, Lábnikon, Szerbeken, Ketresen, Gorzafalván, Onyestben, Fűrészfalván és más falvakban is. Sajnos nem derül ki a könyvből, hogy mikor történtek a beszélgetések, mikor készültek az interjúk. Csak a fényképek alatt találunk dátumot. Arra következtetni lehet, hogy a lejegyzések magnetofonfelvételekről készültek. A szerző igyekszik a tájnyelv hű, de könnyen olvasható leírására. Tehát a szöveg nem úgy néz ki, mint egy nyelvészeti célokra lejegyzett nyelvjárási anyag, de nem is úgy, mint egy irodalmiasított tájnyelv. Bizonyos déli csángó falvak sziszegő, sejpítő beszédét igyekszik következetesen jelölni. A román kifejezések magyar fordítását mindig megadja. A beszélgetőtársai között egyaránt találhatók férfiak és nők, öregek és fiatalok. A legidősebb 1891-es, a legfiatalabb 1960-as születésű. Bár úgy tűnik, a felvételkor nem ez volt a fontos, azaz a nem és életkor szerinti kiválasztás esetleges volt. Jó, hogy a könyv végén található egy mutató, amelyből megtudhatjuk az emberek születési évét és lakóhelyét.

A legnagyobb problémát számomra a kötet szerkesztése jelenti. A szerző az egyéni és közösségi sors bizonyos jelenségei, szakaszai mentén tagolta a könyvet fejezetekre. A lektori ajánló szavak szerint ez „Sajátos módszerű dokumentumregény, amelyben az író a visszaemlékezéseket a könyv szerkezetének megfelelően tematikusan felbontja és szerkeszti. Az egyéni életsorsokat ezáltal egy népcsoport történelmi sorsának példáivá emeli. „Nem gondolom, hogy ezzel a széttöredezettséggel az egyéni életsorsokról és a népcsoport történelméről többet tudnánk meg. Úgy érzem a közölt rövidebb-hosszabb beszélgetésrészletek az eredeti szövegösszefüggéseikből kiragadva nem többet, hanem kevesebbet mondanak az eredeténél. Nem tudjuk meg, mi az, amit az egyes emberek elhallgatnak, mi az, amiről nem beszélnek szívesen. Nem ismerjük meg egyetlen ember egyéni élettörténetét sem. Nem tudjuk meg, hogy a személyiség, az egyéni élettörténet, az egyéni társadalmi pozíció mennyire határozta meg azt, hogy az egyén milyen módon élte meg, hogyan élte át az egyéni életvilágokat befolyásoló történelmi, közösségi eseményeket. Ehelyett apróbb-nagyobb darabokból álló mozaikot kapunk, amelynek a

felülete hol érdes; hol sima, hol domború, hol homorú. Van, aki csak egy mondattal, van aki ötven sorral képviseli magát az egyes fejezetekben. Nem tudjuk meg, mik voltak a szerző kérdései, illetve néha indirekt utalás történik rá a válaszokban. Nem tudjuk meg, hogy a kérdező hagyta-e beszélni a válaszadókat, vagy kérdéseivel mennyire irányította a beszélgetést.

De ha nem azt várjuk ettől a kötettől, amit egy igényes társadalomtudományi célú és módszerű Oral History mától várnánk, hanem azt, hogy veszendőbe menő kulturális értékekre, többségi kultúrába beolvadó kisebbségi hagyományokra és pusztuló nyelvre, valamint egy életveszélyben lévő népcsoportra felhívja a figyelmet, akkor nem ér minket csalódás. A szerző előszavában megfogalmazott szándéka szerint „E könyv tudósítás erről a gazdag lelkű népről, tudósítás sorsáról, s dokumentum pusztuló - de még pusztulásában is oly sok szépséget, gazdagságot, ódon illatot árasztó - nyelvéről.” Ne támasszunk akadémikus igényeket a művel szemben, hanem értékeljük benne azt, ami. Értékeljük a szerző tiszteletre méltó szándékát, az emberi szolidaritásra való felhívását. „Az emberiség általában védi az értékeit. S mi itt nézzük tehetetlenségre kárhozottan az ő szomorú múlásukat.”- írja az előszóban.

Ha így olvassuk a művet, lebilincselő, ismeretlen világokat feltáró, nagyon informatív, vagy ismert világokat felidéző, magávalragadó olvasmány lehet.

A következőkben a könyv szerkezetét és fejezeteit bemutatva idézek néhány szöveget, amit fontosnak tartok e folyóirat hasábjain megjelentetni, vagy ami engem megragadott, vagy nekem valamiért különösen tetszett.

Az első fejezet: Szülőföld, nép címet viseli. Itt az otthonról, az identitásról vallott nézetekről kapunk ízelítőt. „Nálunk nem máj mondják nemzet. Ű azt mondja, hogy ű kátolikus. Kátolikus. Tudják, mellik kátolikus, nem román. Mellik ortodox, román. A román az ortodox. Ők tudják, magyar, de nem még mondják ezt. Nem éppen mondják. Mondják, én kátolikus vagyok! Sz akkor tudódzik a magyar. Sz a románok isz tudják ezt a dolgot...”

A második rész: Gyermekkor, századelő, 1900-1916. Itt az életmódra, gyógyításra és iskoláztatásra és vallásos neveltetésre vonatkozó ismeretek és emlékek egyaránt megjelennek a nyelvi archaizmus különféle szintjein előadva. „Bocskort sánja vala tátá honn! Vágtuk vala disznókot el, nyúzzuk vala le, sz a büriből sánunk vala boskort...” Mikor szért (fájt) a feje, mit sántam? Hát nem sántam semmit. Mit csánjak? Hajtottam szenesz vizet. Mit mondjak? Mondtam egy Tatöl nosztrut (Miatyánk). Há. Csak Tatöl nosztrut, sz azóta nem még szérött a feje. Ha szért a kasza, köttem bér a kaszát illien tyúknak a ganéjába...” „Kilenc farkas kilenc erdőkön, kilenc nagyhegyeken, kilenc patakon, megtalálkozott a boldogságos Szent Szűz Máriával. Azt kérdezte édes urunk anyja: Hova mentek, farkasok? Menyünk az aranyfához, hogy együk meg az aranyaknát. Akkor azt mondta a Szent Szűzmária: Ne menjetek az almához, menjetek ahhoz az állathoz, vegyétek le a rossz betegséget erről az állatról, fogatokkal harapjátok, nyelvetekkel nyaljátok, hogy legyen tiszta, mint a Jézus Krisztus urunknak az arca. Háromszor mondja. Vízbe olvas. Veszen egy késet vagy bicskát, s habardossa, csinál keresztet, vet egy keresztet a vízbe ... Az állat megissza, vagy teszi bele az ételibe, valamibe, s attól jött meg...”

A harmadik fejezet: Első verekedés (világháború) 1916-1918 emlékeit idézi. “Béjöttek az oroszok, 16-ba béjött a zegész ide, hogy szegittik a románokat. Regele Ferdinánd az siánt véllik kötész, hogy jöjjenek, szegítszenek meg. Hanem fogja el a

német a zegész román országot. Zutánd jöttek a fráncsézok, sz a zoros sz megvasztagitta a zármátát, sz akkor viszraverték. Viszraverték, sz elmentek Budapesztáig!” „Akkor azok az aliantok (szövetségesek), franciák, angolok, sz mászikok megszorongatták Románia országot, ment át a gránicán, s hajtsd el Kun Bélát, met az megformálta a vörös gárdát ott, Budapestén. Akkor ment bé a román s elahjtotta.” A háborúnak köszönhetően katonaként találkoztak sokan először és utoljára Magyarországgal. Egy kulturális nyelvi konfliktus kedves példáját mondja el a következő részlet: „Sz nem felejem, akkor kiraktak ezek, tudták, hogy tudok magyarul, kiraktak, hogy mondjam: Szépen kérem-mondtam-primiljen (fogadjon) bé három katonát vagy négyet az éjszakára. Há édes katona, csak egy szobánk van. Há én úgy tudtam, hogy az a szóba, akibe tüzelünk! Nekünk nem szükséges szoba, nekünk csak szállás az éjszakára! Aszonták: katona bácsi, csak egy szobánk van. Akkor láttam, ők a háznak mondják, lokuincának, szoba. Én meg mondtam, hát nekünk nem szükséges szoba, csak szállás a zéccakára! Aztán szavát kezdtem én venni a beszédnek, kitanultam. Értekeztem velik.”

A negyedik részben: Fiatal kor, élet a két háború között, 1920-1941 vannak leírva a naptári ünnepek savkásai, a karacsony, újév, húsvét, pünkösöd emlékei. A csíksom- lyói búcsúról nem sok szó esik: „... Elmentünk mi búcsúra. Tiszta magyarul mondták, sz mi szerettük...” Elég sok szöveg szól viszont a lakodalmas szokásokról.

A szerző egy hosszú fejezetet szentel a a Második verekedés (világháború) 1941-45 történeteinek. „Mikor jöttünk a háborúba, úgy sírtak egyesek! Hát én es, na, kiesett a könyvem. De én avval a reményvel vótam, hogy a zember ha kaszál reggeltől estig, s este mikor visszanez, még lássa, egyes fűszálakat fű a szél! Igaz-e vaj nem? Úgy nem tudja lekaszálni, hogy még ne maradjon vajegy fűszál vágatlan. Ugye a háborúba es csak így kell maradjon. S hogy vót a reményem, éppen úgy történt. Megmaradtam...”

A hatodik fejezet a Felnőttkor. Világégés után, (1945-1960) címet viseli. A beszolgáltatás, kollektivizálás, a kommunizmus első emlékeit idézi. „Lén vittem nehezen hat hónapot ott a fogságba. Mikor elmentem la propaganda kommuniszt, attól vótam liberabb (szabadabb). Hogy kell sánjuk, mondták, hogy hagyjuk a régít, menünk la kommunizm... Met én am fost nevoit, sző fasem lekcii politicec öste (rávitt a kényszer, hogy politikai leckéket vegyek esténként). Menénk vala televizéhez, vala televizé, s rántunk vala lekcii politice. Edukációt. Hogy kell sánjuk a zországba. Kellett tanuljam, leen mit egyen...”

A korszak magyar nyelvű iskoláztatásról sok szöveg szól. „Itt akkor összesen két órát tanítottak magyarul, két-két nap minden klászába egy-egy órát, 48-49-50-től utolján többet nem engedték.”

Ezután egyre rövidebb fejezetek következnek. A hetedik 1961-62-ről A régi életforma végső szétzúzásáról szól. „Béjöttek, elszéledtek a faluba puszkával, fegyverekkel - mind szekuriszt ruhába -, mentek, ijesztgettek, a népség bújdosott, mint a zegér bújdosik a macskától. Idehaza búttok el a zembeek, ölték meg verésvel őket, hogy íródjon bé a kollektívbe. Muszáj, ha nem íródtál, üttek meg egészen...”

A következő fejezet egy nagyobb időszakot (1963-1989) foglal magába Öregkor. Pusztuló értékek, pusztuló nyelv címmel. „Honnan származunk? Kik vagyunk? Hogy honnat származunk, hogy vagyunk itt magyarok, azt nem tudja senki. De azt tudom, hogy a nyelv vész el! A nyelv vész el! Helyibe jönnek bé szaak mind románul, mind románul! Ne mondjak többet, egy ötven év múlva nem beszélnek lesz senki magyarul! Ha így menen a baj. Ezek a fiatalok, ez a generáció, mellik tud moszt, a gyerekek mind románul

beszélnek, mind románul, egyrészt nem es akarja tudni, hogy mik magyarok vagyunk...
„Hiszekegyet nem tudom. Tudom vala, da nu m-am rugat (nem imádkoztam, nem mondtam, sz elfelejtettem. Bukure te Maria - ez Üdvöz légy Mária, malasztal teljesz szül vagyton teveled. Te vagy az áldott asszony... áldott közötti... Nem tud szenki itt Jugánba. Nem tud szenki magyarul. Nem tudnak. Én isz ke. Tudok szokat, de sze nem tudok írni magyarul, sze nem tudok beszélni jól magyarul. Kisit, ne. A szóból értődöm...”

Az utolsó előtti fejezet az 1989 december - 1990 július időszakról, a Ceausescurendszer bukásáról szól. Ébredő reménység címmel. „Ki kell bujjék a folyó a víz tetejire, sz a zigazszág az út közepire. Hogy mennen az út közepin. Azt doriljuk (kívánjuk) mik! Legyen igazság! Értődjünk az egészvel! Ne legyen kiválasztva magyar sz románól, sz román magyartól. Bölcsszek legyünk! Hányszor gyülünk, kedveszek legyünk. Sz beszélünk! Jó tanás leen közöttünk! Jöjjön a zigazszág ki a zút közepire, sz a hazúgszág menjen a kert mellett lebújva!”

Emulás, halál fogalomkör köré csoportosította Gazda József az utolsó fejezetben található vallomásokot. Vallanak az emberek a halottas szokásaikról, a halálhoz való viszonyukról, saját életük értelméről és a sorsukba való beletörődésről, hitükről. A könyv ezzel a gondolattal zárul: „Ha így adta a Jóisten, így kellett teljék. Én eleget kereszkedtem, hogy ne legyen rossz, de ha a zIszten által így vót kirendelve, kell vigyük a keresztet. Met én szerettem lenne boldog legyen, de hát nem bírtam én... Így telik... Én félek a haláltól azért, hogy nem tudom, mire menünk ottan esz. Számítottam, hogy itt esz kínlódtunk, szenvedtünk, sz ott esz ki tudja, mire menünk. Met nem bírjuk tudni innet, hogy lesz ott. Csak a jóiszten, aki fenn van, ő tudja az illieneket. Ezt a rendet tudom, meg vagyok iszonyodva evvel a szok bajval, kínval, szenvedésszel. Dehát a Jóisztennek ez a szent akaratja!”

*

Olyan ez a könyv, mint egy film. Talán dokumentumfilm, ahol emberek beszélnek magukról, életükről, az átélt történelmi fordulókról és mindennapjaikról. Sok ember szerepel a filmben, és van, akit csak egy-két pillanatig, másokat néhány percig hallunk és látunk mesélni. Szövegeik szigorúan vannak megvágva és sajátosan egymás mellé állítva a filmrendező elképzelései, szándékai, ízlése és tudása szerint. A film nem tudományos vállalkozás, hanem érzéseket és hangulatokat ébreszt. Felidézi bennem moldvai utaim emlékét, a tájat, a nyelvet, a népdalok és balladák világát, és a moldvai csángó emberek élettörténeteit.

Lovász Irén

Haslinger Peter: Arad, November 1918. Oszkár Jászi und die Rumänen in Ungarn 1900 bis 1918 (=Zur Kunde Südosteuropas II/19.) Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag 1993. 165.

A fiatal bécsi történész monográfiája a magyar-román ellentétek történelmi gyökereinek bemutatásával, a magyar nemzetiségi politika románokkal szembeni gyakorlatának ismertetésével, illetve az erdélyi és kelet-magyarországi magyar-román viszony dualizmus kori sajátosságainak (a magyar birtokos középosztály tétvesztése, a magyarosítás erőltetése, a kulturális kapcsolatok kivétel számba menő pozitívumai stb.) felvillantásával indítja okfejtését.

A könyv két közbülső fejezete a magyarországi románkérdés megoldásának alternatíváit, elméleti és gyakorlati kibontakozási kísérleteit veszi sorra. A nagyromán irredentától a „Grossösterreich”-koncepción keresztül a Tisza István-féle háborús román paktumtervezetig, illetve Jászi Oszkár fokozatosan kialakuló elképzeléseiig bezárólag Haslinger gondosan szemrevételezi a Monarchia dualista rendszerén belül egyébiránt igen szűkös magyarországi nemzetiségpolitikai mozgástér századeleji elmozdulásait.

A két zárófejezet az első világháború utolsó esztendejében különösen pedig 1918 őszén felgyorsult események elemzésével foglalkozik. A Román Nemzeti Pártot Haslinger szerint éppúgy meglepte a balkáni front összeomlása nyomán beállt új helyzet, mint a magyar politikai elitet. Ebben az egészen új konstellációban a könyv okfejtése szerint végülis két dolog bizonyult döntőnek a végkifejlet szempontjából: egyrészt a román politikusok rövid időn belül masszív támogatást kaptak a győztes nagyhatalmaktól, míg a magyar kormányzati erőfeszítések külpolitikailag még ennél is rövidebb idő alatt szinte teljesen elszigetelődtek. Ráadásul az 1918. november 13-14. aradi magyar-román tárgyalások azt is egyértelművé tették, hogy a magyar részről felkínált belső megegyezést a román politikusok az új helyzet felmérése alapján még provizórikus megoldásként sem kívánták elfogadni.

A könyv hangsúlyozottan pártatlan és elfogulatlan vonalvezetése, okfejtése - a valószínűleg terjedelmi korlátok miatt kifejtetlenül maradt belső dilemmák hátterének hiányában - olykor-olykor túlzottan egyenesvonalúnak és a végkifejlet elkerülhetetlenségét igazolva némileg mégiscsak elkötelezettnek tűnik. Mindenesetre a magyar-román viszony külső megértése szempontjából igen fontos munka látott napvilágot a Horst Haselsteiner által irányított gráci egyetemi délkelet-európai történeti csoport kiadása jóvoltából.

Szarka László

Esély a megmaradásra. A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének évkönyve 1992. VMDK, Ada 1992. 287.

A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége (VMDK) 1990 márciusi megalakulása óta harmadik évkönyvét jelentette meg. A kötet tulajdonképpen dokumentum összeállítási sajtócikkeken, vitaanyagokon, visszaemlékezéseken és naplórészleteken, közleményeken, hivatalos leveleken keresztül számol be az 1992-es év, Vajdaságban élő magyarok számára jelentős politikai eseményeiről. Az évkönyvekre jellemző tematikai

sokszínűség helyett a kötet törzsanyagát két kiemelt fontosságú eseményhez - a VMDK harmadik, Kanizsán megtartott évi közgyűléséhez, illetve a májusi helyhatósági választásokhoz - kapcsolódó írások adják.

A könyv első fejezete az 1992. április 25-i kanizsai közgyűlés közvetlen előzményeit idézi fel a Magyar Szó című napilap beszámolóí alapján, majd részleteket közöl a közgyűlésen elhangzott jelentősebb felszólalásokból. A legfontosabb napirendi téma az a szakértői tervezet (magyar autonómia, a VMDK állásfoglalása a kisebbségi önkormányzatról) volt, amelyet a VMDK a hágai-brüsszeli békefolyamat okmányaihoz - elsősorban a Carrington-tervhez-illeszkedve dolgozott ki a Vajdaságban élő magyarok helyzetének rendezésére. A közgyűlés elfogadta a hármas autonómia-modellt, amely tartalmazza a vajdasági magyarok igényét önrendelkezési joguk elismerésére és azt a következő önkormányzati formák létrehozásával véli megvalósíthatónak: 1. személyi (perszonális) autonómia 2. különleges státusú magyar területi önkormányzat, és 3. magyar helyi önkormányzatok a magyar többségű településeken. A Szerb Köztársaságban élő magyarok önkormányzatáról szóló Memorandumot részleteiben közli a fejezet.

A könyv második fejezete az 1992 május végi választásokról számol be, a harmadik fejezet pedig a VMDK községi, tartományi, szövetségi, valamint a korábban megválasztott köztársasági képviselőit mutatja be. A negyedik fejezet az 1991 őszen kezdődött bácskai háborúellenes mozgalommal foglalkozik. Első részében személyes visszaemlékezések, a második részben pedig a sajtó tükrében mutatja be a béketüntetések, amelyek egyik legaktívabb részét a magyarok adták. A könyv ötödik; egyben záró fejezete a VMDK anyagaiból közöl válogatást: felhívásokat, közleményeket, hivatalos leveleket, amelyek a politikai szervezet magyarság érdekeiért és jogaiért folytatott küzdelmét dokumentálják.

D. Oswald Ildikó

Petr Sadílek-Csémy Tamás: Madaři v české republice - Magyarok a Cseh Köztársaságban. Prága, Cseh- és Morvaországi Magyarok Szövetsége, 1992. 179.

Petr Sadílek és Csémy Tamás gondozásában megjelenő kétnyelvű kötet úttörő vállalkozásnak számít, hisz alapvető adatokat és információkat tartalmaz a csehországi magyar szórvány életéről. Ez a sokáig politikai szélárnyékban élő magyar kisebbség végre felmutathatja valódi arcát egyrészt a vele együttélő cseh többségi nemzet, másrészt a - róla mindezidáig csak igen kevés ismerettel rendelkező - magyar anyanemzet előtt.

A kötet tartalmazza annak a szociológiai vizsgálatnak az eredményét, amelyet a Cseh és Morvaországi Magyarok Szövetsége megbízásából végeztek a Csehországban élő magyar nemzetiségű lakosság körében. A felmérés legalapvetőbb kérdései az érintettek környezetükkel való azonosulásának fokát, eredeti hazájukhoz és nyelvükhöz fűződő kapcsolatát, valamint társadalmi helyzetükről alkotott véleményét kutatták. Ugyanakkor a felmérés mind a megkérdezettek emberi és társadalmi kapcsolataira, mind pedig személyes érdeklődési körére is kiterjedt.

A vizsgálat tehát - miként az annak eredményeit tartalmazó kötet is - közvéleménykutató jelleggel készült, s az alapvető információk bemutatását, nem pedig a mélyebb összefüggések feltárását tekintette feladatának. Csémy Tamás és Petr Sadílek munkája komoly ösztönzést jelenthet a további elemzésekre, amennyiben akad vállalkozó munkájuk folytatására.

A felmérés eredményéinek egyik legfontosabb tanulsága talán az, hogy a Csehországba több hullámban kerülő és ott letelepedő magyar szórvány önazonosság-tudatának megőrzését illetően az elmúlt évtizedek során teljes fokú elzártságra, elszigeteltségre kárhoztatott. Így a nemzeti hovatartozástudat ápolásának igénye - ha egyáltalán beszélhetünk ilyesmiről - a családi élet szférájába szorult vissza, azon belül is főleg az anyák személyes ügyévé vált.

A szóban forgó felmérés tükrében egyértelműnek látszik, hogy a csehországi magyar szórvány ügye nem vehető egy kalap alá a többi közép-európai magyar nemzeti kisebbségekével, így a szlovákiai magyarságéval sem. A csehországi magyarok helyzete sokkal inkább a nyugati országokban élő magyar szórványokéra hasonlít, és félő, hogy megmaradási esélyei is egyre hasonlóbakká válnak a Nyugaton élő magyarság megmaradási esélyeihez.

Molnár Imre

Vadkerty Katalin: A reszlovakizáció. Pozsony, Kalligram, 1993. 209. (Mercurius Könyvek)

A zsebkönyv formájú kötetet kézbevéve és olvasva, az embernek időnként valóban az az érzése támad, hogy egy „bűnügyi” történet lapjait forgatja. Mindezt nem csak a történeti tényeket felsorakoztató fejezetcímek okozzák (pl. A reszlovakizáció értelmezése, - előkészítése, - irányítása, - propagálása, - adminisztrálása stb.), hanem a téma hiteles feldolgozásának igyekezete is. A korszak történetére vonatkozó szakirodalom a reszlovakizációt mind ez idáig a szlovákiai magyarokkal megtörtént egyéb borzalmak (kitelepítés, elűzés, deportálás stb.) mellett, afféle „adminisztratív dekorációként” kezelte, amelynek mint egyfajta „kiskapunak” még abban is szerepe volt, hogy a szlovákiai magyarság egy része szülőföldjén maradhasson.

Vadkerty Katalin könyvének oldalain ez az ártatlannak tűnő akció a maga teljes valóságában bontakozik ki előttünk. Lépésről lépésre ismerhetjük meg annak a hatalmas adminisztrációs gépezetnek a működését, amely egyik „nagy-masterének”, Anton Granatiernek szavai szerint lehetőséget kapott „az ún. magyar történelmi nemzet felszámolására Szlovákiában”. A mintegy tízmilliónyi koronát fölemésztő átfogó nemzeti akció mind ez ideig rejtett összefüggéseit feltárva, a szerző kitartó következetességgel mutat rá a reszlovakizációnak a „fajelméletre” épülő elemeire. Mellesleg a szlovák történetírás épp e faji jelleg eltakarása érdekében egyfajta történelmi revansként értelmez a reszlovakizációt, amelyet - *horribile dictu* - a magyarosításra adott, történetileg indokolt, jogszerű intézkedésekben megtestesülő ellenintézkedésként állítják be. Vadkerty Katalin sorra szemügyre veszi ezeket az érveket, majd megállapítja, hogy ezek mindegyike egyetlenegy cél elérése érdekében fogalmazódott meg, ez pedig a szlovák nemzet élettérnyerésének mindenáron való igyekezete volt. Érzékletesen szól a szerző

arról is, hogy a reszlovakizáció (tükörfordításban: visszaszlovákosítás) nagy történetei kísérletétől mennyire távol tartották magukat a cseh politika jeles képviselői. Ám nem pusztán emberbarátságból tették ezt, hanem azon egyszerű oknál fogva, hogy egy párhuzamosan meghirdetett esetleges „recsehizációs” akció meggátolhatta volna a csehországi német kisebbség - majdnem - százszázalékos kitelepítésének nem kevésbé gigászi vállalkozását. Míg azonban ez utóbbi cseh szempontból teljes „sikerrel” zárult, a reszlovakizáció sikertelensége a szlovákiai magyarság túlnyomó részének megmaradását tette lehetővé.

Molnár Imre

Zeller, Karl: Volkszählung und Sprachgruppenzugehörigkeit in Südtirol. Völker-, verfassungs- und europarechtliche Aspekte. Gutachten erstellt im Auftrag der Südtiroler Volkspartei. Bozen Verlagsanstalt Athesia 1991. 179.

A Dél-Tiroli Néppárt megbízásából a Meránóban élő kisebbségjogi szakértő az 1991. évi olaszországi népszámlálás alkalmából készített szakvéleményét bővítette ki és adta közre ebben a könyvben. A kisebbségi csoporthoz tartozás és a népszámlálás viszonyát taglaló munka nem holmi elméleti kérdésként vizsgálja a „népcsoportidentitás” kritériumait, hanem a dél-tiroli autonómia szempontjából alapvető fontosságú nemzetiségi arányszámok megállapításának meghatározó módszertani problémájaként.

A nemzetiségi hovatartozás megállapítására a nemzetközi gyakorlatban használatos módszerek (önbevallás, nyelvcsoporthoz való tartozás az anyanyelvi adatok alapján, népszámlások alkalmával készült nemzetiségi kimutatás, illetve önbevallás, nemzetiségi kataszter, ad hoc nyilatkozat a nemzetiségi hovatartozásról) leírása, illetve svájci, ausztriai, belgiumi, kanadai, finnországi és az egykori Szovjetunió, valamint Jugoszlávia területén történt alkalmazásuk összehasonlító elemzése vezeti be a dél-tiroli gyakorlat kialakulásának történetét. 1961-ben a családban használt nyelv (lingua usata in famiglia), 1971-ben már a nyelvcsoporthoz való tartozás bevallása (gruppo linguistico di appartenenza) jelentette a kisebbségek számbavételének kritériumát.

Az 1972. január 20-án életbe lépett második dél-tiroli autonómiastátútum az etnikai arányok rendszerén alapul. Ennek megfelelően az 1981. évi népszámlálás szintén a három dél-tiroli népcsoport (olasz, német, ladin) való tartozás lehetőségét (először az olaszországi népszámlálások dél-tiroli történetében csupán ezt a hármat) kínálta, de immár nem a családfelek egész családra érvényes bevallása hanem minden felnőtt lakos aláírással igazolt egyéni választása alapján.

A szerző ezt követően az 1981. évi olaszországi népszámlálás nemzetiségi kritériumainak és módszereinek helyességét, következményeit és nemzetközi jogi összefüggéseit elemzi, és arra a következtetésre jut, hogy a népszámlálás adatfelvételének anonimitását Dél-Tirolban is biztosítani szükséges, ugyanakkor az etnikai arányok rendszerét szintén meg kell őrizni.

A könyv gazdag nemzetközi statisztikai és kisebbségjogi irodalomra, illetve az olaszországi gyakorlat körütekintő elemzésére épül és az általános elvek, módszertani

problémák szintjén a közép-európai nemzetiségi adatfelvétel módszertanának tisztázása, illetve közös nevezőre hozatala szempontjából is figyelemre méltó tanulságokkal szolgál.

Kiss Katalin

Europa Ethnica. Nationalitätenfragen. Questions Ethniques. Problems of Nationalities. (50) 1993. 1-2.

A félszázadik évfolyamához érkezett folyóirat ez évi első dupla száma három érdekes tanulmányt közöl. A spanyol Xosé M. Nunez Seixas a két világháború közötti Európa kisebbségi kérdéseinek nemzetközi politikai aspektusait elemezve rámutat a genfi népszövetségi kisebbségvédelmi rendszer forradalmi újdonságára („az első értelmes megoldási kísérlet nemzetközi szinten”), de jelzi annak belső szervezeti, politikai gyöngéit, illetve az egyes népszövetségi tagállamok és a kisebbségek egymástól igen nagy mértékben eltérő elképzeléseit, valamint gyakorlatát. Az olaszországi és németországi fasiszta kisebbségpolitika faji alapozottsága gyakorlatilag felszámolta a nemzetközi kisebbségvédelem továbbfejlesztésének lehetőségét, amit a szovjet nemzetiségi politika kirakat-föderalizmusa és a nyugat-európai kisebbségek visszaszorulása is nehezített.

Peter Pernthaler a karintiai szlovének autonóm közjogi képviselőjének megoldásához szükséges elméleti modellt és annak gyakorlatba való átültethetőségét vizsgálja. Tanulmánya (tervezete) végén a szlovén kisebbség (népcsoport) autonóm testületeinek megválasztásához nélkülözhetetlen kisebbségi számbavétel kivitelezésére tesz javaslatot: hivatalos szlovén nyelvű kisebbségi szavazóigazolással a karintiai felnőtt szlovén népesség magát a népcsoport tagjaként regisztrálná, egyszersmind a kisebbségi választólistára is felkerülhetne; ami megoldhatná a külön nemzetiségi bevallás elutasításából fakadó dilemmákat.

A harmadik tanulmány szerzője József Borzyszkovski, a gdański egyetem tanára, aki a balti szlávok utolsó örököseiként meghatározható lengyelországi kasubokról készített történeti áttekintést. A Gdansk - Gdynia - Sopot környékén található eredeti településterületen ma a lengyelországi kasubok fele, mintegy 300 ezer személy él. A tanulmány beszámol a népcsoport néprajzi, szociológiai vizsgálatának legújabb eredményeiről és a kasub önszerveződés legfrissebb fejleményeiről.

A népcsoportok életéből címet viselő rovatban egyebek közt beszámolót olvashatunk a dél-tiroli Néppárt vezetésében bekövetkezett változásokról, a szlovákiai kisebbségi politikáról a FUEV (Európai Népcsoportok Föderatív Uniója) által készített kritikus álláspontról, a svájci rétorománok számának további csökkenéséről stb.

Kiss Katalin